

63.3(444)52

р.33

Олександр РЕЄНТ

УКРАЇНА В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

XIX
ПОЧАТОК
XX ст.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Олександр Реєнт

УКРАЇНА

В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

(XIX – початок XX ст.)

Бібліотека історичних та краєзнавчих досліджень
Інституту історії України НАН України
Київ, 2003

НБ ПНУС

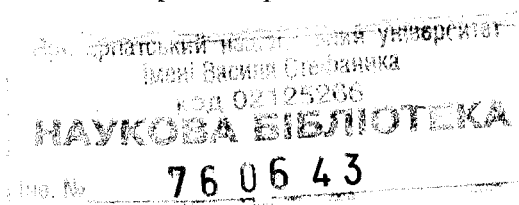
760643

Київ • 2003

Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) /Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 340 с.

У монографії досліджуються проблеми історії України у складі двох імперій (XIX – початок XX століття). Автор зупиняється на висвітленні сучасного стану і перспектив наукових студій даного періоду. Головна увага приділяється аналізу становища українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та європейській дипломатії щодо них у XIX – на початку XX ст., потенціалу національного відродження України, її соціально-економічного розвитку та боротьбі між працею і капіталом. Зроблено спробу об'єктивної інтерпретації діяльності українських політичних сил у революціях 1905–1907, 1917 рр. та Першій світовій війні.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України.

© Інститут історії України НАН України, 2003
© О.П. Реєнт, 2003

РОЗДІЛ I

НАУКОВІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ*

На початку III тисячоліття нової ери природним виглядає прагнення людства поглянути назад, оцінити свої здобутки та прорахунки, щоб впевненіше рухатися вперед. Зрозумілими є і спроби істориків не лише підбити певні підсумки власної роботи, а й по-новому, із сучасних позицій визначити своє ставлення до подій минулого. Як це завжди буває на переломі часу, вчені вдаються до наукових узагальнень, теоретичного осмислення пройденого шляху, полеміки навколо вузлових питань історичного буття та, власне, історичної науки.

Саме цим викликані міркування, якими нам хотілося б поділитися з науковою громадськістю, всіма, хто цікавиться минулим України.

В одній із статей** ми детально зупинялися на проблемах розвитку сучасної історичної науки у нашій державі. Значне місце в ній відведено теоретико-методологічним проблемам. Тому нині обмежимося з цього приводу лише кількома зауваженнями.

Сучасна вітчизняна історична наука нагадує флот без пізнавального прапора. Методологічна невизначеність більшості авторів засвідчує прикрий факт відсутності чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього є поява праць, що у кращому разі човгають рейками, прокладеними

* У розділі розглядаються питання, пов'язані з минулим етнічних українських територій (земель), що входили до складу Російської імперії.

** Укр. іст. журн. – 1999. – № 3.

ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому – линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури.

Долаючи синдром постперебудовної ейфорії, науковці-гумантарії повинні визнати, що методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно.

Гарячкове прагнення “вимити руки” й з “чистою совістю” сісти за робочий стіл не принесло відразу бажаних результатів, якщо такими не вважати скороспілі плоди “незалежної” від будь-яких наукових принципів творчості. Тому важко не погодитися з висловленою д.і.н. Л.В.Таран думкою: “Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в ХХ ст., зробити для українського менталітету те, чого, на жаль, не змогли зробити для України її політики”¹.

Історики марксистської школи багато зробили для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань.

Так, марксистська методологія дає збій, коли намагається обґрунтувати жорсткий зв'язок між суспільним буттям та суспільною свідомістю. Досвід постійно спростовує безапеляційно встановлений марксистами примат буття і щоразу дає яскраві приклади того, як ідеї рухають суспільство вперед, а час від часу кидають його у прорив на економічній, соціальній, науковій чи інших ділянках. Стало цілком очевидним, що примітивна конструкція “базис-надбудова” не відбиває всієї складності, динаміки та діалектики процесів у людському суспільстві. Дедалі частіше фіксується думка про те, що, досить глибоко анатомуючи механізм одних явищ, ми не помічаємо інших, втрачаючи цілісну картину історичного поступу, блукаючи в лабіринтах випадковостей і закономірностей, підносячи другорядне й ігноруючи головне, визначальне. Мозаїчні фрагменти минулого не завжди корелюються між собою, а також між попередніми й наступними подіями. І якби відповіді на всі питання справді були приховані у надрах “базису”, то нам не доводилося б “ламати” голову над більшістю з них. Проте сьогодні очевидно, що фундаментальна

наука зіткнулася з необхідністю вироблення засобів пізнання ірраціональної сфери. Адже особиста й колективна воля, релігійно-етичні системи, усвідомлені інтереси (групові та корпоративні), інші форми та вияви індивідуальної та колективної психології справляли свій вплив практично на кожну більш-менш помітну історичну подію. Викладені в ідеях, теоріях, програмах вони часто ставали визначальними чинниками того чи іншого явища.

Взагалі ж, напевно, настав час відмовитися від визнання імперативною якоїсь однієї складової людського буття – чи то матеріального, чи духовного походження. У найпростіших випадках характер явища спрямовується однією домінантою, а в складних – поєднанням кількох таких домінуючих факторів.

Криза марксистської історіографії породила жваву дискусію навколо формаційного підходу до вивчення нашого минулого. 16-17 листопада 1995 р. у Москві відбулася міжвузівська конференція “Цивілізаційні й формаційні підходи до вивчення вітчизняної історії: теорія і методологія”, в якій взяли участь близько 170 істориків з міст Російської Федерації, України, Білорусі. З приводу цієї конференції зазначалося: “Вчені сперечаються про те, як інтерпретувати нашу історію: у рамках глобальних тенденцій та процесів як один з провідних типів світової загальнолюдської цивілізації чи як певний надунікальний феномен анти-цивілізації, що розвивалася в геопатогенному просторі й ніби акумулювала всі найбільш негативні риси історії країн Сходу (крайні форми азіатського деспотизму, сервілізму, відсталості) й Заходу (ультрарадикальні форми революційного утопізму й соціальної інженерії, тоталітаризму, крайнього мілітаризму, агресивного експансіонізму)? Чи була Росія особливим типом цивілізації чи якимось цивілізаційним мостом”²

Стійкий інтерес науковців пострадянського простору до цих проблем викликаний прагненням до самоідентифікації колишніх народів Російської імперії та СРСР. Однак цілком виправдане прагнення повернутися у лоно світових цивілізацій ще не є підставою для модернізації, штучного підтягування нашої історії до всесвітньої та європейської, зокрема. Розмова про характер нашої конвергентності, сумісності із загальнолюдським історичним процесом залишатиметься здебільшого умоглядною, доки ми не зуміємо адекватно відтворити хоча б основну канву нашого минулого. Звичайно, оптимальним було б паралельне дослідження

вітчизняної та загальної історії. Адже ми повинні мати власний, а не запозичений (хай і найавторитетніший!) погляд на світовий історичний процес. Зробити сьогодні це дуже складно, оскільки кваліфіковані спеціалісти з історії зарубіжних країн розпорошені по навчальних закладах та наукових інституціях, а спеціальних підрозділів, які б займалися всесвітньою історією в системі НАН України нині немає.

Останнім часом стало помітним зростання інтересу науковців і громадськості до завершального періоду існування Російської імперії, окресленого хронологічними межами ХІХ — початку ХХ ст. Інколи цей час називають добою капіталізму, а за лєнінською оцінкою, остання третина століття в історії імперії Романових позначена вступом Росії у стадію імперіалізму.

Л.В.Таран ставить питання про важливість та необхідність визначення хронологічних рамок перехідної епохи від феодалізму до капіталізму щодо України для того, щоб органічно вписати наше минуле в загальноісторичний контекст³. Але чи можливо у принципі визначити хронологічні параметри таких складних явищ, як зародження нових форм підприємництва, господарювання, організації й оплати праці, власності та тощо? І чи був у Російській імперії та Україні чистий капіталізм, коли в економіці ХІХ — початку ХХ ст. існувало кілька соціально-економічних укладів? Мову можна вести про домінуючий, панівний уклад, про час, коли вирішальне значення у господарстві країни почали відігравати капіталістичні відносини.

Відомі й інші спроби періодизації історії України ХІХ — початку ХХ ст. Наприклад, І.Лисяк-Рудницький окреслював “українське століття” не за календарними параметрами, а за логічно пов’язаними подіями, що тривали близько 130 років: від кінця козацької держави до І світової війни. На нашу думку, завершуватися “українське століття” має визвольними змаганнями 1917–1921 рр.

Нині ми змушені констатувати ряд недоліків у висвітленні цього періоду вітчизняної історії. В радянські часи вона підганялася під жорсткі шаблони “базису-набудови”, ідеологічно консервувалась у дихотомії “реакційне-прогресивне” і “мертвою хваткою” увічнювала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші. Такі провали, своєрідна дискретність у висвітленні

нашого минулого згубно позначилися на історичній науці, наслідки чого ми відчуваємо дотепер. Не шануючи з належною увагою даний історичний відтинок, ми втрачаємо “нитку Аріадни”, яка веде нас до розуміння єдності історичного потоку, його закономірностей, випадковостей, альтернатив.

Наповнення вказаного періоду не стільки новим змістом, скільки новим рівнем сприйняття того, що він означав для України, – ось завдання професійних істориків.

Оскільки ж ми знаходимося лише на початку цього шляху, доречно буде висловити кілька зауважень критичного порядку.

Проголошення України суверенною державою відкрило для науковців-гуманітаріїв справді необмежені можливості, зняло табу накладені на окремі тематичні ніші, вивільнило їх від пресу цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних досліджень, серед яких переважають ті, які присвячені визвольному руху, становленню та розвитку національної свідомості українського народу. Пояснення такого “перекосу” лежить на поверхні: воно пов’язане з необхідністю самоствердження нової державної нації на рівні суспільної свідомості всіма засобами, в тому числі й науковою публіцистикою. Проте, як це інколи буває у подібних випадках, спочатку акцент було зроблено на глорифікації українського національного руху, його героїзації, некритичному ставленні до його неоднозначних сторінок. Тим часом окремі явища залишилися поза увагою дослідників. Так, відомо, що політика царизму спрямовувалася на денационалізацію, розпорошення, знецінення українства. Різними засобами в самосвідомість народу імплантувалися такі почуття, як меншовартість, синдром “меншого брата” тощо. Тривалий період бездержавності спричинив атрофію здатності до самоорганізації, творення власних соціальних інститутів, політичних організацій, волі до самоствердження у формі національно-визвольного руху, відсутність лідерів загальнонаціонального масштабу. На даний час українська історіографія ці питання належним чином не висвітлила. Ми все ще сором’язливо обходимо те, що не прикрашає нашу історію. Однак рано чи пізно час для змін має настати. І тут варто звернути погляд на те, як у подібній ситуації діють наші зарубіжні колеги. В даній праці такі екскурси будуть непоодинокими. Тому відразу підкреслимо, що викликані вони не прагненням до “самобичування”

чи приниження вітчизняної науки, а, навпаки, спробою віднайти засоби виходу на нові рубежі. Ми у жодному разі не закликаємо до огульної дегероїзації нашої історії, але час усьому дати свої імена, назви й відповідні об'єктивні оцінки. Змогли ж у Росії критично осмислити місце Пушкіна в світовій літературі, хоча від цього він не став менше значити для росіян. Деякі ж наші “священні корови” у формі радянських ідеологем і досі пасуться на царині історичної публіцистики. Прагнення бачити революціонерами-демократами й І.Франка, і Л.Українку, й Т.Шевченка не зробить наше минуле привабливішим. Значення образу Кобзаря та інших прогресивних представників української інтелігенції для нас не зменшилося б, коли зняти з них вікову пилюку міфічних нашарувань.

Значна частина сумлінних учених ставиться до цієї проблеми з усвідомленням свого обов'язку перед наступними поколіннями.

Ще в жовтні 1993 р. у Києві відбулася перша наукова конференція міського осередку Українського історичного товариства, присвячена темі подолання в науці деформацій і фальсифікацій історичного процесу, викликаних тоталітаризмом. Виступи відомих учених – голови УІТ Л.Винара (США), М.Брайчевського, С.Білоконя, А.Перковського – засвідчили високий рівень усвідомлення необхідності викриття існуючих ідеологем та догматів, нав'язаних науці владою.

Слід визнати, що з того часу українськими істориками багато зроблено для того, щоб відокремити “зерна від половин”. Однак це більшою мірою торкається радянського періоду. Дещо у затінку залишилися події ХІХ – початку ХХ ст. Виняток становить хіба що національно-визвольна проблематика. Найбільшу увагу дослідників (причому не тільки істориків, а й представників інших гуманітарних дисциплін) привернули питання становлення і розвитку української нації, генези та ідейно-політичного оформлення національного руху. Дана тематика в роки однопартійного керівництва наукою стала своєрідним “мінним полем”, яким дозволялося ходити лише тим, хто діставав на це спеціальний дозвіл і вказівки, куди ступати. Вітчизняні політологи й історики, досліджуючи формування української нації, політичних ідей та організацій, як правило, розглядають ці процеси як дихотомію, на іншому полюсі якої – російська великодержавна політика, російський націоналізм. Однак якщо український націоналізм,

хоч і стримано, все ж подається як вияв волі українців до самоствердження, то російський — виключно в негативному ключі. Певна упередженість не дає змоги оцінити російський націоналізм чи історично виправдане прагнення Росії до утвердження та захисту власних позицій у світі, хоча ніхто не заперечує антиукраїнську спрямованість внутрішньої політики царизму. Нам здається, що глибокий теоретичний аналіз цих взаємопов'язаних явищ, їх впливу на розвиток й українського, і російського народів ще попереду. Це висуває до фахівців не лише суто професійні вимоги, а й необхідність переборення власних симпатій та антипатій.

Зарубіжні вчені, вільні від ідеологічно-цензурних пут, змогли просунути в цьому напрямі набагато далі. На Заході вийшла велика кількість праць, присвячених теорії й практиці націоналізму, національно-визвольним рухам. За браком місця зупинимося лише на кількох з них. У 1997 р. з'явилася праця німецького вченого Д.Гайера “Російський імперіалізм. Взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики”. Один з головних висновків Д.Гайера полягає в тому, що “економікою не можна пояснити природу і поведінку російського імперіалізму” (с.345). Факторами, які визначали життєві інтереси імперії, він вважає ті, що пов'язані з категорією “історичної відповідальності”, “обов'язком Росії”. Ірраціональні за змістом, породжені не лише небезпекою ззовні, а й страхом перед соціальними потрясіннями, вони, на думку Гайера, підживлювали російський націоналізм. Додамо від себе до цього переліку ще і російський месіанізм, який за допомогою теорії “третього Риму” завоював певні позиції у самосвідомості росіян.

Німецький дослідник вважає націоналізм типовим явищем для країн, що вступають у капіталістичну фазу розвитку. Соціальна та ідеологічна база російського націоналізму, за його твердженням, була досить широкою: це — всі “лояльні течії”, слов'янофіли, М.Погодін, М.Катков, а вершиною його розвитку стали праці М.Данилевського “Біблія панславівзму” і “Росія й Європа”.

Д.Гайер простежує вплив ідеології націоналізму та панславівзму на зовнішньополітичну доктрину царизму (Польське повстання 1863 р., “балканське питання”, Прибалтика). Й хоча вчений погоджується на певне коригування тези про “традиційний потяг Російської імперії до гегемонії”, а росіян — до об'єднання

слов'янських народів та православних християн, в цілому її можна сприймати як правомірну.

Враховуючи сказане, можна дещо по-іншому поглянути на характер національної політики самодержавства, зокрема, щодо українського народу. Водночас це допоможе виявити нові нюанси в генезі українського націоналізму, що ідейно й організаційно почав формуватися набагато пізніше від російського – на початку ХХ ст. При цьому слід мати на увазі, що український націоналізм був державницькою, але так і не став державною ідеологією.

Спроба розкрити глибинні тенденції, що характеризували складання політичної нації у Росії, основні напрями національної політики самодержавства здійснена відомим американським ученим Марком фон Хагеном⁴. Дослідник розставляє хронологічні позначки, які супроводжують усі коливання та зміни векторів російської політики. Фіксуючи появу двох таборів у вищих ешелонах влади, він погоджується з твердженням Г.Роггера⁵, що визначає російський націоналізм як дилему державної бюрократії, оскільки чиновництво сприймало прояви останнього й панславізму як загрозу династичному принципу національної держави і перешкоду стриманій зовнішній політиці в інтересах Російської імперії. М.фон Хаген вважає, що царизм змістив акцент на російські національні інтереси лише з червня 1907 р. під впливом П.Столипіна. Бюрократична та церковна верхівка підтримала російські націоналістичні гасла й організації, зокрема “Союз русского народа”, який мав розгалужену сітку низових осередків і в українських губерніях.

М.фон Хаген слушно ставить під сумнів оцінки П.Бушковича і Д.Брукса, які вважають національну політику Росії більш толерантною та поміркованою, ніж у тогочасних США й Великобританії.

І світова війна загострила всі суперечності, які існували в імперії, у тому числі й національне питання. Особливістю цього періоду стало те, що українці опинилися по обидві сторони лінії фронту між двома воюючими сторонами. Одним з наслідків воєнного стану, за визначенням М.фон Хагена, було “звуження можливих альтернатив для багатьох меншин та збільшення ризику “неправильної” національної самоіден-тифікації” (с.124). На нашу думку, для українців, що проживали в Австро-Угорщині й Росії, не існувало рельєфно структурованої проблеми визначення своєї

національної та громадянської приналежності: вони усвідомлювали себе представниками одного народу, але громадянами різних держав. То вже моральна відповідальність ворогуючих урядів, що кинули єдинокровних братів з багнетами один проти одного. Проте, як тільки впали імперії, галичани і наддніпрянці спільно виступили в змаганнях за національну державність.

Автор статті висловлює припущення, що I світова війна “відіграла вирішальну роль у знищенні останніх перешкод на шляху до демократизації соціальної та політичної структури суспільства, де вищі класи, хоча і значно ослаблені порівняно з часами скасування кріпацтва, все ж міцно трималися за свою хитку владу” (с. 3). Для України цей висновок можна прийняти із застереженнями. Адже не лише правляча верхівка царської Росії не бажала відпускати від себе Україну, яка вважалася невід’ємною складовою імперії, а й ліворадикальні сили в особі більшовиків продемонстрували повне несприйняття ідеї її незалежності.

Огляд історіографії українського національного руху зроблено С.Єкельчиком⁶. У ньому даються характеристика основних напрямів досліджень цієї теми, а також оцінки праць зарубіжних спеціалістів – М.Гроха, Р.Шпорлюка, О.Субтельного, А.Жуковського, Дж.-П.Химки, Дж.Елі, Б.Кравченка, Е.Сміта, Х.Голдבלата, Дж.Грабовича, П.Грімстед, О.Ільницького, О.Пріцака, Д.Сондерса, П.Могочия.

Як правило, зарубіжні науковці далекі від перебільшення своєї ролі в розробці даної проблематики. Австралійський дослідник Н.Діук у 1984 р. писав, що історія українського національно-визвольного руху XIX – початку XX ст. не може бути відтвореною належним чином, доки за цю справу не візьмуться українські вчені, що мають доступ до різноманітних архівних джерел⁷.

У згаданій статті С.Єкельчик зауважував, що “наша історіографія на сьогодні ще не має ані розробленої методології дослідження українського національного руху, ані монографій з конкретних проблем його історії” (с.166). З того часу минуло вісім років, і ми можемо стверджувати, що вітчизняні вчені не гаяли часу даремно. Вони дістали можливість знайомитися з працями зарубіжних фахівців (в Україні опубліковано монографії та статті П.Могочия, Е.Сміта, Р.Шпорлюка, О.Пріцака й інших), а також самі зробили вагомий внесок у розробку цієї тематики.

Своєрідним “пробним каменем” у даному плані стала колективна монографія “Нариси з історії українського національного руху” (К., 1994), підготовлена в Інституті історії України НАНУ. Знаменуючи собою перехідний період у вітчизняній історіографії, праця містить ряд положень, які потребують наукової полеміки. Як данина дещо застарілим методологічним підходам сприймається таке твердження: “Об’єктивні історичні передумови розвитку української національної самосвідомості породжувалися насамперед інтенсифікацією становлення української нації під впливом капіталістичних відносин, які йшли на зміну феодалізму” (с.32). У даному разі нібито знаходить підтвердження марксистський постулат про примат матеріального, економічного в суспільних процесах. Однак викладений далі матеріал ілюструє значення психологічних, ідейних, політичних факторів у становленні та розвитку національної самосвідомості.

Відповідальний редактор видання й автор розділу “Розвиток української національної самосвідомості” В.Г.Сарбей виділяє два перші його етапи: 1) дворянсько-шляхетський 2) різночинсько-народницький. У широкому плані цей процес дістав назву “загальноукраїнського національно-культурного відродження” (с.33). Перший етап (до середини 40-х років ХІХ ст.) охопив найбільші культурні центри українських земель – Харків, Полтаву, Ніжин, Перемишль, Львів. До провідних загальноукраїнських центрів національної самосвідомості вже на першому етапі дослідник відносить Москву та Санкт-Петербург. При цьому відзначається внесок російської інтелігенції в формування української національної самосвідомості.

Другий етап започаткувала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. З того часу починається відчутна політизація національної самосвідомості.

Характерною ознакою третього (заключного) етапу її формування, названого “загальнонародним”, відомий учений вважає “органічне і нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним” (с.40). Однак ми дозволимо собі не погодитися з періодизацією третього етапу 90-ті роки ХІХ ст. – 1914 р., тобто початок І світової війни й визрівання Української національно-демократичної революції. Слідуючи цій логіці, ми розриваємо цілісний процес нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних

змагань 1917–1921 рр. Приймавши запропоновані хронологічні межі третього етапу формування національної самосвідомості, ми тим самим обмежуємо один з найважливіших, кульмінаційних моментів її розвитку і водночас ізолюємо події, що відбувалися в Україні між 1914 та 1921 рр. Діалектика й внутрішній зміст національно-визвольного руху підказують необхідність подовження хронологічних меж третього етапу саме часом закінчення визвольних змагань, тобто 1921 р. Приймавши таку періодизацію, можна розглядати національний рух українства як цілісний процес, аналізувати його закономірності та внутрішні суперечності, вплив на нього зовнішніх факторів тощо. Ми свідомо акцентуємо увагу на цьому, оскільки вважаємо принциповим питання про необхідність перегляду періодизації історії України в даному проміжку часу*.

У ряді статей названої книги розглянуто ряд важливих аспектів національного руху в Україні. Це “Становлення символіки національного руху” (Л.Г.Мельник), “Ідея національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці” (Скакун О.Ф.), “Початок українського національно-культурного відродження” (Іванова Л.Г.), “Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму” (Шип Н.А.), “Зародження українського національного руху в студентському середовищі” (Лавров Ю.П.), “Селянство в українському національному русі” (Федьков О.М.), “Голос української інтелігенції за свободу мови, освіти й культури українського народу” (Горякіна В.С.), “Виникнення й діяльність українських “Просвіт” (Лисенко О.В.).

Неослабний інтерес до цієї проблематики засвідчили наукові конференції, що відбувалися у середині та другій половині 90-х років⁸. Вони стали лабораторіями апробації нових ідей і підходів у вивченні українського національного руху, місцем, де виголюшувалися різні точки зору й концепції істориків.

Те, що вітчизняні науковці вийшли на якісно новий рівень досліджень, засвідчили праці Я.Грицака, О.Голобуцького, В.Кулика, С.Телешукна⁹ та ін. Різні за жанровою стилістикою, вони містять ряд цікавих (хоч і небезаперечних) ідей, інтерпретацій, нових документальних даних з історії національного руху в Україні.

* Додаткові аргументи на користь цього будуть наведені й нижче.

Не можна обійти увагою й джерелознавчі дослідження з даної теми. Помітною подією став вихід 1990 р. збірника документів у 3-х томах під редакцією П.Соханя “Кирило-Мефодіївське товариство”, в якому зібрано унікальні свідчення про членів братства та його діяльність. А 1997 р. побачив світ інший тематичний збірник у 2-х томах, підготовлений до друку І.О.Кресіною, О.В.Кресіним, В.П.Ляхощким, В.Ф.Панібудьласкою. Документи, що стосуються даного періоду, згруповані у трьох розділах першого тому “Етнонаціональна ситуація в Україні за імперського режиму”, “Консолідація українства в умовах піднесення національно-визвольного руху” й “Етнополітичні процеси доби національно-визвольних змагань”. Незважаючи на окремі недоліки (відсутність у ряді випадків хоча б мінімального довідкового апарату, датування матеріалів тощо), збірник містить чимало цікавих документів, маловідомих, а то і зовсім невідомих не лише широкому читацькому загалу, а й більшості дослідників. Окрім суто наукової, видання має і практичну цінність, враховуючи складність проблеми міжнаціональних відносин в Україні.

Підсумком багаторічних зусиль у вивченні історії українського народу XIX – початку XX ст. стала ґрунтовна колективна праця, створена вченими Інституту історії України НАНУ¹⁰. Результати наукових зусиль кваліфікованих фахівців заслуговують детальної характеристики. Ми ж спробуємо дати їм загальну оцінку.

Пошук Україною альтернатив свого розвитку (економічного, політичного, військового), власного місця в європейській спільності держав та народів вимагає прискіпливого вивчення її відносин з усіма сусідами у минулому. Є тенденції, що набули характеру закономірностей, їх дію можна прогнозувати наперед з досить високим ступенем вірогідності. Без перебільшення можна сказати, що життєво важливими для України є її стосунки з Росією. Однак єдності в поглядах на форми і зміст цих відносин у нашому суспільстві немає. Більше того, вони полярні: від повного згортання співробітництва з північним сусідом до злиття з ним в якийсь новий “союз”. Як часто буває, практика підтверджує оптимальність позиції, що знаходиться ближче до середини. Незважаючи на те, що мова йде про весь спектр зв'язків з іншою країною, у тому числі й політичні, надмірна політизація дискусії лише шкодить справі, а крайні погляди виявляють свою неспроможність при перших спробах їх реалізації.

Дивна річ, але частина наших політиків настійливо намагається ще раз “наступити на граблі”, повністю ігноруючи уроки минулого. Причина цього синдрому прямо впливає з незнання історії. Саме сподіваючись на те, що “вона може стати для наших сучасників корисним джерелом здобуття повчальних уроків з вивчення історичного минулого”, вчені готували вищезгадану книгу. В праці охоплено широке коло питань, пов’язаних із становленням української нації (В.Г.Сарбей), народонаселенням України (Т.І.Лазанська), політикою царизму у галузі культури, освіти, преси, видавничої справи (В.І.Кізченко, О.В.Лисенко, О.Ф.Овсієнко). Поляризації російської громадськості в ставленні до українських домагань присвячено насичений цікавим та здебільшого новим архівним матеріалом параграф “Громадські організації великоросійських шовіністів” (В.М.Волковинський). Ю.П.Лавров розглянув процес виникнення і діяльності українських партій, а О.О.Коник дослідив участь селянських депутатів з України в державних думах Росії. У центрі уваги дослідження Н.А.Шип – суспільна роль Російської православної церкви, її ставлення до “українського питання”, а також місце інтелектуальної еліти в українському русі. У цілому праця відзначається не лише широким колом досліджуваних проблем, а й їх кваліфікованим аналізом, що базується на здобутках сучасної науки. Разом з тим після ознайомлення з нею залишається враження, що зроблено лише частину з того, що має бути досліджене для відтворення повноцінної картини існування України в складі Російської імперії. Адже “українське питання” не обмежувалося лише освітою, культурою, мовною проблемою, видавничою справою. Важливою його складовою частиною були проблеми, пов’язані з національними формами громадського самоврядування та господарювання. Для становлення і розвитку української нації не останнє значення мали умови діяльності селянства, промисловців, банкірів, купців корінного походження, а також характер формування й національний склад пролетаріату. Тому вивчення цих аспектів “українського питання” є надзвичайно важливим і може стати сферою прикладання наукових зусиль на майбутнє.

Найбільше праць тих, хто займається дослідженням періоду ХІХ – початку ХХ ст., присвячено культурно-освітньому та духовному життю в Україні. Кілька таких видань вийшли з-під

пера науковців Інституту історії України НАНУ¹¹. В них відтворюються діяльність різних інституцій, соціальних верств у галузі духовного відродження й самоствердження самобутньої української культури, шляхи подолання перешкод, які ставилися шовіністично настроєними представниками правлячих кіл та російської громадськості.

Другу велику групу праць становлять видання з політичної історії України. Серед них домінують ті, в яких досліджується процес становлення українських політичних партій, їх програмних засад, особливостей діяльності¹². Як позитивне явище в українській історіографії слід сприймати появу проблемних публікацій, автори яких намагаються йти непроторенними шляхами, вивчати різні прояви політичного життя в Україні, ламати усталені стереотипи¹³. Однією з таких праць можна вважати статтю С.І.Світленка¹⁴ в “УІЖ” , автор якої висловлює переконання, що термін “українське народолюбство” найбільш вдало узагальнює поняття для ідентифікації національного руху в Україні другої половини ХІХ ст. Протягом кількох десятиліть воно було однією із самоназв демократичних кіл. Дослідник зіставляє спільні й специфічні риси українського народолюбства та російського народництва і на цій підставі стверджує, що обидва напрями в Україні розвивалися самостійно, перебували у нерозривному зв’язку, залишаючись спорідненими (хоч і нетотожними) історичними явищами, національними (східнослов’янськими) формами європейського демократизму (№ 3. – С.47). Відкликаючись на пропозицію Л.Винара здійснити об’єктивну переоцінку українського народництва, С.Світленко стверджує, що це можливе лише на підставі розробки його оновленої сучасної концепції. На думку дослідника, її принципова наукова новизна “має полягати в трактуванні народництва як типологічної цілісності, в межах якої, з огляду на історичну специфіку становища українських земель, паралельно виникли і набули розвитку основні суспільні потоки – “українське народолюбство” і “російське народництво”. Це були типологічно близькі, споріднені явища, що діяли самостійно і у взаємозв’язку, мали спільні та осібні риси” (№ 4. – С.37). Автор пропонує свою періодизацію історії народництва в Україні: 1) початковий етап “романтичного” народолюбства (приблизно з початку ХІХ ст. до 40-50-х років); 2) “дійове”, “реальне” народництво (60–80-ті роки); 3) “неона-

родництво” (з 90-х років XIX ст. до лютого 1917 р.); 4) “новітнє” народництво доби Української національно-демократичної революції та боротьби за збереження державної незалежності (весна 1917–1920 рр.). За словами С.Світленка, “грунтовна розробка зазначених етапів дасть можливість простежити всі фази виникнення й розвитку історичного явища, без якого не можна уявити українську історію XIX – початку XX ст.” (с. 37).

Якщо народолобство і народництво вже стали об’єктом очищення від ідеологічних нашарувань, то декабристський рух ще чекає на переосмислення. До речі, російські вчені виявляють на цій магістралі наукового пошуку більшу активність, організовуючи декабристські читання, створюючи відповідно різнопланові праці¹⁵. Враховуючи, що діяльність багатьох декабристів була пов’язана з Україною, можна сказати, що перед науковцями відкриваються широкі можливості для відтворення історичної правди. Сьогодні, коли на всьому пострадянському просторі ще відчуваються наслідки більшовицького тоталітаризму, вчені намагаються простежити генезу цього суспільного феномена, вивчити передумови його виникнення та обставини, за яких він може існувати протягом тривалого періоду. Та якщо за марксистською схемою для цього було досить вказати кілька соціально-економічних причин, то сучасна наука оперує всією гамою факторів і значно розширює хронологічні межі їх дії. Білоруський історик Б.Клейн вважає, що для еволюції групового (“ембріонального”) тоталітаризму в систему політичного панування “повинні виникнути багатоманітні передумови, коли дане суспільство ніби спрямовується назустріч диктатурі, виявляє у значній своїй частині готовність сприйняти і підтримати тоталітарні структури”¹⁶. Щоб віднайти ці причини, дослідник пропонує виробити нову періодизацію вітчизняної історії у межах другої половини XIX – початку XX ст. Відмовившись від штучної, ідеологізованої дати 7 листопада 1917р. як рубіжної в історії країни, Б.Клейн спирається на давній прецедент – працю А.Шестакова “Русская история (1861–1920 гг.)”, що вийшла 1927 року, – й підтримує наведені в ній хронологічні рамки пореформеної доби в історії Росії. Деталізуючи цю періодизацію, Б.Клейн виділяє перший етап (1861–1903 рр.) – “Відміна кріпосного права. Вступ Росії на шлях буржуазних реформ”. Даний підхід відкидає збанкрутілу, суто умоглядну схему “капіталізм – імперіалізм” та орієнтується

на цілком реальні процеси, що відбувалися у Росії напередодні першої революції. Другий етап — “Падіння абсолютизму і встановлення тоталітарної диктатури” — автор окреслює 1903–1920 роками. На підтримку власної аргументації він наводить висновки, зроблені Ю.Шишковим у праці “Теорія імперіалізму: ретроспективний погляд у кінець століття”. Останній досить переконливо викриває неспроможність ленінської концепції імперіалізму, а також пізніших спроб її модифікації¹⁷.

Можна довго перелічувати обставини, які, зрештою, привели більшовиків на власний Олімп. На нашу думку, головну тенденцію всього пореформеного періоду визначала боротьба двох тенденцій: з одного боку, прагнення правлячих кіл імперії шляхом реформ, які не зачіпали основ монархічного ладу, зняти наростання революційного потенціалу; з іншого, — небажання царської родини та її наближених поступитися бодай клаптиком абсолютизму в ім'я його цілісності й збереження у майбутньому.

Стрибок Росії від монархії з незрілими формами парламентаризму до тоталітаризму досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Однак і понині вичерпної відповіді на деякі питання ми не маємо. Тому ці проблеми активно дискутуються не лише у науковій літературі, на конференціях фахівців, а й широким громадським загалом, причому за традицією головна увага зосереджується довкола соціально-економічних аспектів проблеми, зокрема урядових реформ другої половини ХІХ — початку ХХ ст.¹⁸ В одних працях з'ясовуються передумови та причини реформаторських зусиль уряду, висвітлюється весь комплекс реформ, у тому числі й у невиробничій сфері. Інші цілком присвячені перетворенням в аграрній сфері, які мали справді доленосне значення для подальшого розвитку Росії¹⁹.

В Україні й донині проблеми реформування сільського господарства гостро дебатуються і на політичному і на теоретико-науковому рівнях. У Російській Федерації вони набули яскраво політичного забарвлення в 1990 р., після виступу голови Ради Міністрів РРФСР І.С.Силаєва на позачерговому з'їзді народних депутатів. Реформи П.Столипіна і сама його постать стали предметом запеклих дискусій на сторінках періодики, наукових видань, у ході політичних форумів та засідань державних органів. Розбіжність у поглядах на цю проблему настільки значна, що нині годі й чекати консенсусу в питанні про використання

дореволюційного досвіду у практиці сучасного відродження російського села²⁰. Однак життя підштовхує українське суспільство до усвідомлення необхідності кардинальних змін в аграрній сфері, утвердження й легітимізацію різних форм власності на землю, вироблення стабільної та прогнозованої аграрної політики держави. Останні рішення Верховної Ради України переконують у тому, що і парламент і уряд виступають в якості послідовних провідників нового курсу в аграрному секторі економіки, який в осяжній перспективі буде визначальним для нашої країни.

Щоб з'ясувати, довкола чого ведеться полеміка, звернемося до напрацювань авторитетних спеціалістів у цій галузі. Розвінчуючи міфи, витворені навколо аграрної столипінської реформи, російський академік І.Д.Ковальченко вказує, що радянська історіографія внаслідок своєї заангажованості виявилася нездатною висвітлити й обґрунтувати ряд питань: по-перше, те, що становлення капіталізму в сільському господарстві відбувалося двома шляхами — буржуазно-поміщицьким та буржуазно-селянським — і столипінська аграрна реформа стала кульмінаційним моментом у боротьбі за утвердження першого з них, у той час як революція 1905—1907 рр. — вищою точкою в ході торування другого шляху; по-друге, ілюструючи прискорюючу дію реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва й соціальні зміни на селі, історики не розкривали той конкретний внесок, який вона зробила у цей процес, оскільки прогрес в аграрній сфері мав місце і поза нею; по-третє, не можна визнати досить повно з'ясованими всі причини провалу реформи, зокрема ті об'єктивні фактори в історії розвитку сільського господарства, які взагалі виключали можливість торжества “столипінського варіанту”, а ті причини, що розглядалися, зводилися до того, що реформаторам заважали й їм не вистачило часу. Як наслідок — невивченими виявилися ті глибинні суперечності в аграрній сфері, які обумовили необхідність Жовтневої соціалістичної революції (с.52-53). Читаючи ці рядки, слід мати на увазі, що вони писалися у той час, коли в СРСР гостро обговорювалися перспективи розвитку сільського господарства. Автор статті зайняв стару, хоча і поновому аргументовану позицію. Свідченням цього є, зокрема, теза про те, що реформа мала на меті пробити шлях буржуазно-поміщицькому напрямку розвитку сільського господарства, хоча відомо, що Столипін симпатизував хутірській, а значить, швидше

фермерській системі господарювання. Спроба надати самостійного значення капіталістичним елементам, що з'являлися на селі поза дією реформ, видається дещо надуманою та непідтвердженою доказами. Крім того, вирок реформі (“провал”, “крах” тощо), а також твердження про її безпосередній зв'язок з більшовицьким переворотом 1917 р. сприймається як данина ідеологічній традиції.

Застарілу формулу про майнову диференціацію селянства як передумову союзу його найбільшій частини з робітничим класом також не можна оцінити по-іншому, як прагнення продовжити життя однієї з міфологем радянської доби. Те, що поміщицька форма господарювання гальмувала проникнення капіталістичних елементів на село, сумніву не викликає. Однак, звинувачуючи Столипіна і його прибічників у захисті інтересів латифундистів та куркулів, більшовики, а за ними й радянська історіографія спотворювали дійсні факти. Виступаючи в Думі у листопаді 1907 р., Столипін наголошував, що він вважає життєво важливими для держави “збереження недоторканості приватної власності та, як наслідок, що звідси випливає, створення дрібної (! – О.Р.) особистої власності, реальне право виходу з общини і вирішення питань поліпшеного землекористування”²¹. Подібне розуміння необхідності перетворень в аграрному секторі висловлювали й інші представники російського істеблішменту.

Вказуючи на негативні наслідки реформи, І.Ковальченко повторює тезу про руйнування общинного землеволодіння, що спричинило появу значного прошарку зубожілих селян, землі яких скуповували заможні господарі. Але ж слід пам'ятати, що община лише приховувала цей перманентний стан, нездатність багатьох селян так організувати ведення господарства, щоб воно давало належні прибутки. З іншого боку, виникає запитання: Чи могла правляча верхівка свідомо йти на злам общини, що виступала певною мірою як гарант соціального спокою на селі, якби не бачила у цьому позитивної перспективи?

Зрозуміло, що в ході радикальних змін такого масштабу та глибини не може бути добре відразу всім (мова у таких випадках має йти лише про мінімальні витрати). І реформатори передбачали певні заходи для пом'якшення окремих їх наслідків (переселення в малоосвоєні регіони, кредити тощо). Інша річ – наскільки ефективними виявилися ці заходи, зокрема в Україні? Це ще потрібно вивчати.

Руйнування общини здебільшого трактується як прелюдія до масового обезземелення селян та зубожіння великої їх маси. Проте майже ніхто не спробував підрахувати, яка кількість селян, що продали землю, була баластом (з економічної, а не соціальної точки зору) в общині, не могла організувати рентабельне господарство. Абстрагуючись від соціальних утопій, якими й донині інфікована значна частина і російського, й українського суспільства, слід визнати, що реформа створювала умови для функціонування економічних законів (а не окреслених юридичними законами схем), стимулювала природний відбір тих, хто був здатний витримувати досить жорсткі вимоги конкуренції, а не паразитувати на соціальних гарантіях держави. Звичайно, без останніх не обійтися. Але це вже не економічна, а моральна сторона проблеми, а принципи першої та другої не в усьому тотожні.

Можна дискутувати з твердженням І.Д.Ковальченка, що при низькій питомій вазі загальної площі земель, які виокремилися у відруби і хутори (11%), індивідуальне господарство не могло істотно впливати на загальний розвиток сільськогосподарського виробництва країни. Дана теза не враховує тієї обставини, що товарна маса та продуктивність праці в таких господарствах суттєво перевищували общинні показники й тому відносні цифри тут не збігаються з абсолютними.

Викликає сумніви правомірність твердження про те, що зростання продажу поміщицької землі відбувалося під впливом революції, а столипінська реформа помітно на цю тенденцію не вплинула. Але ж щоб продати землю, одного бажання мало — необхідна наявність покупців. Саме завдяки реформі прошарок таких покупців з'явився, причому це були не лише заможні селяни, а і ті, хто мав середні статки. На користь реформи свідчить також зменшення частки орендованих земель та збільшення куплених угідь.

Аналізуючи процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ — початку ХХ ст., слід постійно мати на увазі, що вони мали свої особливості у різних регіонах країни. Отже, й висновки по кожному аспекту реформ слід робити на підставі детального вивчення ситуації в кожному з них. Очевидно, що вони будуть неоднаковими, коли мова йтиме про українські губернії, Прибалтику, різні райони Росії. Вважаємо за потрібне відзначити деякі елементи наукового інструментарію, використані І.Д.Ковальченком

у ході вивчення аграрної історії Росії. Ним створено та апробовано новий метод імітації можливих змін у соціальній структурі села шляхом побудови альтернативно-імітаційної моделі процесу. Сутність його зводиться до з'ясування ходу розвитку конкретних явищ за умов, відмінних від реально існуючих, але припустимих. Цей спосіб моделювання дозволяє передбачити варіанти розвитку таких явищ і міркувати про сприятливий чи несприятливий хід їх еволюції, а також дає розуміння того, чому реальний процес був саме таким, а не іншим.

Взявши за основу співвідношення селянських дворів, І.Д.Ковальченко за допомогою моделювання показав, що коли б аграрний розвиток країни в 1900–1912 р. тривав на умовах, які існували наприкінці ХІ ст., то кількість найбідніших дворів була б меншою, а заможних – більшою, ніж у дійсності. На цій підставі робиться висновок, що адміністративний тиск на село згори дав негативні результати (С.68-69). При цьому знову не береться до уваги, що мета перетворень полягала саме в формуванні прошарку дрібних власників, а поява міцної заможної верстви – це лише один із супутніх наслідків реформи.

В іншому прогнозі йдеться про можливий розвиток подій у разі, коли реформі б не завадила I світова війна. Й цей дослідник доходить висновку, що у 20-ті роки процес “осереднячення” та зубожіння села посилювався б. Слабкість даної методики вбачається в тому, що береться лише один, вирваний з контексту всього явища параметр, який не можна екстраполювати на всі інші аспекти аграрного питання. З наведених моделей не видно, які зміни відбулися у характері товарного виробництва на селі, капіталізації сільського господарства, його продуктивності, рентабельності, вплив цих процесів на рівень життя селян і забезпечення потреб країни в сировині й продуктах харчування тощо.

У статті іншого російського історика – В.Я.Гросула – аграрне питання розглядається крізь призму першопричин трьох російських революцій²². Кризові явища в сільському господарстві змусили уряд пожертвувати тією частиною із 107 тис. дворян – душовласників (у 1858 р.), яка вбачала в кріпосних та латифундіях лише обтяжливу, але постійну статтю доходу і нічого не робила для розвитку й удосконалення аграрного виробництва. Нагальність змін стимулювала диференціацію дворянства за політичною ознакою: ліберальні ідеї швидко знайшли сприятли-

вий ґрунт у його середовищі. Більше того, частина дворянської молоді пішла далі — в народництво та революційний рух. Однак, на думку В.Гросула, це не вплинуло на існування могутнього землевласницького дворянства, яке продовжувало залишатися феодальним класом і зіштовхувалося й з багатомільйонним селянством, і з народжуваною сільською буржуазією, й “новими росіянами” (за О.Герценом) з його власного середовища, які виявили готовність до впровадження нових методів господарювання. Реформа 1861 р. зробила виразнішими вектори протистояння між окремими групами сільського населення. З одного боку, вони позначалися суперечностями між поміщиками і селянами; з другого, — між колишніми державними селянами, які швидше й охочіше освоювали капіталістичні засоби ведення господарства, та колишніми кріпосними, що сплачували більший викуп і отримували менші земельні наділи; з третього, — між куркульством, лихварями й незаможним селянством. На Україні процес диференціації викликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкірів. “Малоросійські” губернії відзначалися наявністю значного прошарку заможного селянства: 491,7 тис. дворів (16,5%) володіли 7335,1 тис. дес. (37% всієї надільної землі)²³.

Для характеристики ролі заможних господарів у житті села В.Гросул залучає думку Р.Гвоздева — автора однієї з кращих праць про російське куркульство ХІХ ст.²⁴ Останній вважав, що куркуль готовий руйнувати все “заради задоволення власних утробних інтересів” (с.22-23). Це нам видається далеким від справжнього стану речей. Так, сучасник Р.Гвоздева — І.Гурвич вбачав у російській сільській буржуазії риси, що зближали її із селянством Франції після Великої французької революції й американськими дрібними фермерами-працедавцями.

Виходячи з різних оцінок суспільної ролі заможного селянства, ми повинні об’єктивно з’ясувати місце української його частини в економічному житті Російської імперії. Подолання упереджених, негативістських оцінок соціально-економічної функції куркульства вимагає прискіпливого вивчення джерел, використання математичних і комп’ютерних методів обробки статистичних матеріалів, а найголовніше — вироблення нового концептуального підходу: не нівелюючи гострих суперечностей, аргументовано визначити характер соціальних відносин в

українському селі, реальний вплив різних груп його населення на загальну картину сільськогосподарського виробництва, його перехід на капіталістичні рейки. Певну пізнавальну цінність може становити вивчення селянського побуту (рівень споживання, частка грошових невиробничих витрат тощо), який опосередковано відбиває зміни на селі. Цікаво було б простежити наслідки російської експортної політики щодо сільськогосподарської продукції для українських сіл та міст. З одного боку, це сприятиме деміфологізації тези про те, що Росія “годувала весь світ” (хоч у 90-х рр. експорт 20% власного товарного зерна міг задовольнити потреби близько 30 млн чол.), а з іншого, — дасть можливість неупереджено оцінити соціальну політику уряду, рівень забезпечення населення імперії продуктами харчування й іншими видами сільськогосподарського виробництва.

Сталим інтересом до аграрної історії Російської імперії відзначається зарубіжна історіографія. Щоб мати уявлення про напрями наукових розробок, підходи і засоби розв'язання поставлених іноземними фахівцями завдань звернемося до результатів наукового пошуку окремих вчених.

Праці професора Хіросімського університету С.Хінади — автора монографії “Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий аграрний лад напередодні революції 1905 р.” — викликають інтерес тим, що він зіставляє основні риси японської та російської общини. На відміну від першої, що базувалася на яскраво виражених індивідуалістичних засадах (до общини входили землевласники), друга була колективістською структурою. Крім того, поряд з обов'язками, що покладалися на неї “згори”, російська община здійснювала ще й демократичні функції “знизу”. На цьому і базувалися очікування її еволюції в справедливий суспільний устрій.

Заслуговує на увагу логічний ланцюжок, за допомогою якого японський учений намагається простежити детермінованість революції 1905–1907 рр. аграрними відносинами, що склалися у Росії після реформи 1861 р. Тенденція до модернізації сільського господарства пореформеного періоду зовсім не була визначальною. Навпаки, дедалі більший відбиток на соціальні відносини в селі накладала відробіткова система, що сформувалася після особистого звільнення селян від кріпацтва. Внутрішня колізія цієї системи полягала у тому, що орендна плата була високою,

а заробітна — занадто низькою. Так виявлялася суперечність між працею й капіталом. На думку С.Хінади, селянський рух під час першої російської революції спрямовувався саме проти відробіткової системи²⁵. Традиційно радянська історіографія вважала, що головна вимога селян у той період торкалася землі. Однак це лише надводна частина айсберга. Центральними для селян питаннями були підвищення оплати праці (в 3 рази) та зменшення орендних тарифів (у 2 рази). Як бачимо, дана концепція кардинально відрізняється від погляду на цю проблему І.Д.Ковальченка.

Крім того, С.Хінада вважає, що об'єктивно для російського капіталізму, що зводився на ноги, боротьба селян стала дестабілізуючим фактором, оскільки низька заробітна плата була однією з умов розвитку капіталістичного виробництва у відсталій країні. За словами японського історика, столипінська аграрна реформа спрямовувалася проти селянського руху за ліквідацію чи трансформацію відробіткової системи.

Власну позицію щодо аграрного питання в Російській імперії виклав американський учений С.Л.Хок²⁶. Спростовуючи тезу про непосильний тягар, скинутий на плечі селян у вигляді викупних платежів за землю після реформи 1861 р., він стверджує, що дійсні виплати колишніх кріпосних у 19 разів перевищували їх недоїмки. “Іншими словами, — пише С.Л.Хок, — якими б обтяжливими для селян не були викупні платежі, документи свідчать про те, що селяни були в змозі виконувати свої зобов'язання і дійсно їх виконували” (с.33).

Дана стаття є свідченням того, наскільки складною справою є методика визначення рівня матеріального забезпечення населення, зокрема харчовими продуктами, у дореволюційній Росії, його зайнятості, абсолютного й відносного показників прибутків (заробітної плати, врожаїв, промислів тощо).

В 20–30-ті роки провідні економісти, незважаючи на всі спроби, так і не змогли виробити єдиних норм споживання для стандартизації визначення рівня життя, що спричинило до завищення оцінок перенаселення країни. Американський дослідник вказує також на труднощі, які виникають у ході з'ясування демографічних тенденцій (смертності, народжуваності, міграцій).

Торкаючись наслідків реформи 1861 р., С.Л.Хок на підставі архівних джерел, праць інших істориків, зокрема А.Гершенкрона, доводить, що після викупу плата селян за землю стала меншою

за середню величину оброку, який кріпаки вносили до реформи. На прикладі здольщини він показує, що в післяреформений період селяни мали додаткові прибутки й отримали можливість виконати всі свої фінансові зобов'язання. С.Л.Хок спростовує ще один аргумент істориків, які вважали зменшення викупних платежів, санкціонованих урядом у 1861 р., свідченням зuboжіння селянства. Насправді це було продиктовано реформою фінансової політики, яка змістила акцент з подушних на опосередковані податки.

Все вищенаведене приводить американського науковця до думки, що ортодоксальні погляди на перенаселення Росії, що перебували під впливом мальтузіанської теорії, вимагають перегляду. Іншими словами, аграрне перенаселення європейської частини імперії об'єктивно не загрожувало нестачею продуктів харчування та падінням життєвого рівня народних мас. Ряд цікавих поглядів на аграрну проблему в країні викладено у монографії К.Д.Воробеця "Селянська Росія: сім'я й община в пореформений період", що вийшла англійською мовою у США²⁷. За допомогою міждисциплінарного підходу автор аналізує порядок успадкування землі, який гальмував процес модернізації в країні. Зокрема, К.Воробець вважає, що періодичний переділ землі позбавляв російських селян прав на володіння нею.

Розкриваючи особливості патріархальної культури російського селянства, дослідник доводить, що пореформені передільні общини, великі селянські родини і неформальні селянські товариства були важко переборними бар'єрами для будь-яких реформ на селі.

Історики-аграрники головну увагу зосереджують на характеристиці політики уряду, показників товарності, статистики сільського господарства. Заходи ж по залученню капіталів у сільсько-господарську галузь, піднесенню її агротехнічного рівня залишаються в затінку. Російський учений А.П.Корелін наголошує на недоліках однобічного вивчення проблеми розвитку російського аграрного капіталізму, недостатньому розкриттю факторів, які пов'язують всі галузі сільського господарства в цілісну систему²⁸. Одним з найважливіших компонентів останньої він назвав кредит. Цій же проблемі присвячено статті В.С.Дякіна та В.І.Кізченко²⁹. Український учений уперше у вітчизняній історіографії розглянув це питання на місцевому матеріалі. Хотілося б думати, що це лише вдалий початок. В.І.Кізченко не виявила істотних

відмінностей у дрібному кредитуванні в “малоросійських” губерніях порівняно з іншою територією імперії: система діяла на тій же правовій базі й мала ті ж позитивні риси і недоліки. На кінець 1903 р. в Україні діяло 811 допоміжних кас із загальним балансом у 14,4 млн. крб та сумою позичок 10 млн. крб. Кількість позичальників зросла з 171 159 в 1894 р. до 202 505 у 1901 р. (с.103-105). Ці й інші статистичні дані, проаналізовані автором, дали змогу дійти висновку, що, “незважаючи на певні недоліки, котрі гальмували розвиток волосних допоміжних ощадно-позичкових кас, їх діяльність розширювалася протягом усєї другої половини ХІХ ст., задовольняючи потреби в дрібному кредиті досить значної частини селян” (с.106). Цікавий штрих: у 90-х роках переважна частина позичок використовувалася на непродуктивні витрати. Це є опосередкованим свідченням життєвого рівня селян, для яких дрібні кредити втратили значення останньої соломинки, за яку хапаються доведені до межі господарі.

Важливе значення для розвитку аграрного сектора мала кооперація. Серед останніх праць на дану тему слід назвати статті А.Кореліна, В.Половця і монографію В.Марочка³⁰. За словами останнього, селянська кооперація стала “своєрідною формою самозахисту виробників сільськогосподарської продукції” (с.3). Її першовитоки сягають початку 60-х років ХІХ ст. На запитання, чи була кооперативна форма господарювання органічно притаманна українським селянам, а не якоюсь штучно вигаданою чи нав’язаною, автор дає ствердну відповідь.

Дослідник простежує протягом 60-х років ХІХ ст. — 1917р. процес формування трьох головних форм селянської кооперації: споживчої, кредитної та сільськогосподарської. За його підрахунками, на 1917 р. в Україні діяло понад 10 тис. кооперативних товариств, до яких входили щонайменше 3 млн селян. Даний часовий проміжок В.Марочко позначає як “всеросійський період” формування української селянської кооперації” (с.15). На відміну від західноєвропейських країн у Російській імперії кооперація створювалася з ініціативи інтелігенції й самих селян в основному на державні кошти і пожертви благодійників. На противагу російським більшовикам українські політичні партії підтримували кооперативний рух.

Важливим засобом подолання аграрного перенаселення в Російській імперії стали заходи уряду по заохоченню міграції

селянства європейської частини у віддалені райони країни. До даної проблеми зверталось багато вчених. Це одна з небагатьох тематичних ніш, де українські науковці не поступаються за результатами досліджень своїм зарубіжним колегам³¹. Так, відомий дослідник аграрної історії України М.А.Якименко в своїй докторській дисертації висловив ряд цікавих положень, які суперечать усталеним поглядам на міграційні процеси, викликані економічними перетвореннями. На відміну від П.Д.Верещагіна, який на підставі матеріалів Білорусі заперечує ландшафтну залежність у географії переселень, український учений, навпаки, вказує на існування тісного взаємозв'язку ландшафту місць виходу та районів поселення. Мова йде про міграцію селянських родин одних регіонів у певні райони країни, тобто про виникнення своєрідних “ландшафтних пар”. Російський історик Л.Й.Бородкін відстоює необхідність відтворення такої картини переселень, яка б розумно поєднувала “двочленну” схему міграційних потоків і складний конгломерат міграційних зв'язків регіонів. До речі, саме з ім'ям Л.Й.Бородкіна, який очолює лабораторію історичної інформатики МДУ ім. М.Ломоносова, пов'язаний новий напрям у методології історичних досліджень. Він розробляє й використовує принципи системного підходу та спеціальних методів просторової типології, на підставі яких досліджуються статистичні матеріали. Комп'ютерна обробка об'ємних цифрових даних дає змогу простежити визначальні тенденції селянських міграцій, їх інтенсивність, головні напрямки, особливості й наслідки в різних регіонах країни.

Важливу проблему, навколо якої було зламано чимало списів, розглянуто у публікації О.М.Краснікової. На основі архівних і статистичних матеріалів вона відтворила джерела та обсяги фінансування переселенських акцій, встановила частку вихідців з України в ареалі головних місць міграції й сільськогосподарському виробництві. Автор довела, що українські переселенці виявили більшу порівняно з іншими етносами наполегливість у “домообзаведенні” на нових місцях. Так, при загальній питомій вазі мігрантів у 37,5% серед зворотних переселенців їх було тільки 23,5% (с.144).

Поряд з певними успіхами в дослідженні даної проблеми існує ще ряд питань, які вимагають подальшої наукової розробки. Так, наприклад, необхідно продовжити з'ясування причин

конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення (зокрема, у нечорноземних та західних губерніях України), що викликали масову еміграцію українців за океан. Серед них називають низьку прибутковість селянських господарств, повільні темпи урбанізації (В.Гросул) і швидке зростання в містах частки вихідців із сільської місцевості (П.Риндзюньський)³². Вказані й інші причини слід корелювати з конкретними особливостями регіонів. Адже не випадково місцем масового виходу селян став західноукраїнський регіон, де був значний дефіцит орної землі.

Звичайно, у даній праці не ставиться мета висвітлити стан розробки всіх аспектів аграрної історії. З деякими з них можна ознайомитися в публікації Д.А.Селіхова та М.А.Якименка³³.

На закінчення спрогнозуємо подальше зростання уваги науковців до цієї проблематики. Підстави для такого переконання дають дискусії, які ведуться під час наукових конференцій, на шпальтах наукової періодики³⁴.

Історія робітничого класу стала однією з домінуючих тем радянської історіографії внаслідок її ідеологічного потенціалу. Поступово склалися “ударні” проблеми, визначалися певні періоди, вивчення яких вважалося пріоритетним. До таких відносилися періоди “революційних злетів” (1895–1903, 1905–1907, 1910–1914, 1917–1920 рр.). Іншим хронологічним відрізкам приділялося менше уваги, хоч і в них можна знайти відповіді на чимало питань дореволюційної історії пролетаріату й промислового розвитку країни.

Після розпаду СРСР дослідження минулого пролетарських верств суспільства отримало новий імпульс. Воно відбувається під знаком повернення до історичної правди. Можна говорити про справжню інтелектуальну атаку на різні аспекти даної тематики, лідерами якої стали російські вчені³⁵. В Росії проводиться багато конференцій, симпозіумів, круглих столів, на яких обговорюються проблеми історії робітничого класу³⁶. Російські науковці І.Пушкарьова, М.Блінов, В.Желтова, Н.Іванова, Ю.Кир'янов розробили єдину методику вивчення статистики страйків. Творче використання нових методичних прийомів на вітчизняному матеріалі спроможне дати плідні наукові результати, поглибити розуміння процесів, що відбувалися в робітничому середовищі у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Радянська історіографія перебільшувала рівень політичної свідомості пролетарських верств, намагаючись дистанціювати робітничу платформу від “дрібнобуржуазної, утопічної” позиції народників. Натомість з’являється дедалі більше доказів того, що масові акції протесту робітників мали в основному соціально-економічну спрямованість і лише у роки революції діставали їй політичне забарвлення.

Здавалося б, уже все сказано з приводу причин, які штовхали пролетаріат на виступи, що розхитували Російську імперію. Однак фахівці знову та знову звертаються до з’ясування умов, в яких жили робітники, до урядової політики у сфері праці, появи і розвитку пролетарських організацій.

Французький історик Н.Верт вважає однією з головних помилок Столипіна відсутність зваженої політики щодо робітництва. Навіть загальне економічне піднесення не позначилося позитивно на життєвому рівні пролетарів. Закони, спрямовані на забезпечення соціальних гарантій, 10-годинного робочого дня, страхування працюючих, що отримали травми на виробництві, практично не діяли³⁷. Ця байдужість дорого коштувала імперії.

Результатом координації наукових зусиль учених різних країн став вихід колективної праці “Страйки, війни й революції: міжнародний аспект”. 22 автори з 6 країн з’ясовували взаємозалежність внутрішніх соціальних конфліктів з міжнародними подіями.

Марксистська теза про робітничий клас як гегемон революції постійно потребувала підтвердження, для чого зацікавлені сили йшли на відверті фальсифікації. Штучно підтасовуючи факти та статистичні дані, вождь російських більшовиків у кілька десятків разів завищив кількість робітників, зайнятих у промисловості (1 432 тис. за статистикою 1890 р. і 22 млн, а разом з напівпролетарями – 63,7 млн, нібито на підставі перепису 1897 р. – в Леніна). Це маніпулювання цифрами стало базою для теоретичного обґрунтування більшовиками власних претензій на владу.

Більшовицька концепція революції наділила один з варіантів історичного розвитку країни рисами фатальності, хоча він мав альтернативу. Й тут на перший план виступають не стільки об’єктивні фактори, скільки суб’єктивні якості людей, у руках яких знаходилася доля мільйонів, а також феномен натовпу. Звертаючись до історичної психології, К.Касьянова визначає російський національний тип як “епілептоїд”, тобто етнокуль-

турний тип, що схильний до уповільненої реакції на зовнішні подразники, конденсує в собі вибухонебезпечний заряд психічної енергії.

Історія містить досить вивчених фактів, щоб засвідчити, з одного боку, нестримність і швидке розростання акцій, породжених психологією, а з іншого, – його аномальну готовність до зомбіювання з боку “сильної влади”, до її сакралізації. В.П.Булдаков аргументами на користь ваги психогенних факторів вважає оргаїстичні вияви натовпу, девіантно-епатичну поведінку, “зрив” з традиційної морально-етичної осі, відмову від загальноприйнятої символіки та обрядовості³⁸.

Марксистська доктрина пролетарської революції втрачає останніх апологетів. Від неї залишилася тільки правомірна теза про те, що певна частина робітництва стала найбільш придатним середовищем для вкорінення ідей більшовизму. При цьому виникає ряд запитань, наприклад: Чи не були страйки і пролетарські маніфестації, які часто перевищували межу економічної й політичної доцільності, самоціллю? Як психологічно робітництво сприймало те, що після масових акцій мало що змінювалося у його матеріальному становищі? В.П.Булдаков дає таку відповідь на це: “Страйковий рух розхитував психіку народу. Відбувалося прищеплення духу соціальної агресії”³⁹. В цьому твердженні є раціональне зерно. Більшовики на амплітуді страйкового руху та масової непокори трудящих бажали піднятися на вершину влади. Російський учений у своїх працях показав, наскільки піддавався соціально-психологічній ерозії пролетаріат. Його маргінальні елементи швидко підхоплювали гасла “грабуї награвоване”, анархії, вседозволеності. В той же час значна частина робітництва залишилася байдужою до всіх новомодних теорій і прагнула якнайшвидшого наведення порядку й спокійної праці. Саме цим пояснюється вплив поміркованих соціалістів у профспілках, порівняно невелика частка тих, хто “хотів повоювати” в українських містах та робітничих селищах.

Сучасна українська історіографія також намагається йти у фарватері останніх досягнень науки в даній тематичній ніші. Робітничій проблематиці присвячено докторські дисертації В.Кізченко й О.Реєнта⁴⁰. Вийшли друком монографії цих дослідників⁴¹, у яких зроблено спроби відійти від попередніх схем і по-новому осмислити місце та роль пролетаріату в житті країни.

Разом з тим існує потреба у подальших наукових пошуках з питань, що залишаються без вичерпної відповіді. Це в першу чергу стосується шляхів і засобів імплантації ззовні руйнівних радикальних ідей у пролетарське середовище України, впровадження деструктивних форм громадянської непокори. Окремим напрямом досліджень мають стати інші форми робітничого руху – профспілковий та кооперативний. Недостатньо вивченим залишається питання про різні течії в українському пролетарському русі, взаємини між ними, а також вплив небільшовицьких партій у робітничому середовищі. Малоосвоєною є царина соціальної психології пролетарських верств. Вимагає чіткої постановки проблема стосунків робітників з іншими класами й верствами суспільства.

Одним із стрижневих процесів, що визначали поступ Російської імперії у XIX ст., стала промислова революція. Дослідники даного явища в Європі вкладали різний зміст у це поняття. Наприклад, італійський учений К.Чіполла охоплює ним усі соціальні, економічні та культурні процеси, що відбувалися на континенті з 1750 р. до 1900 р.⁴² Відомий російський фахівець з цієї проблематики А.М.Соловйова виділяє три складові частини промислової революції в Росії: технічну, економічну і соціальну⁴³. Останній підхід видається нам ефективнішим, хоча важко заперечувати взаємовплив промислової революції й соціокультурної сфери.

Особливості цього складного, багатоетапного явища у Росії порівняно із західними країнами полягали в складному переплетенні феодально-кріпосницьких та, власне, капіталістичних елементів. Саме тут найдовше існували підприємства перехідного типу, на яких поряд з машинною широко використовувалася і ручна праця.

Промислова революція мала на території Російської імперії й регіональну специфіку, у тому числі в Україні. Однак наукова розробка цього питання перебуває у початковій стадії, хоча саме на Півдні рельєфно і своєрідно проступала складна динаміка аграрно-промислових процесів, результатом яких стало формування виробничої бази російського капіталізму. Свій відбиток на ці явища накладав також практичний інтерес іноземного капіталу до українських промислових центрів, характер інвестицій та їх вплив на тенденцію становлення капіталістичного виробництва.

Дискусійною залишається періодизація промислової революції, зокрема час її завершення. Якщо А.М.Соловйова доказово аргументує верхній рубіж промислової революції серединою 90-х років, то деякі вчені обмежують його 70–80-ми роками.

Після деякого “штилю” українські науковці повертаються обличчям до економічної тематики. Не в останню чергу це викликано асоціаціями, що проступають при порівнянні тогочасних і сучасних процесів у господарстві України.

Структурний аналіз усіх складових елементів капіталістичного ринку, появу нових форм торгівлі (універмагів, магазинів тощо), показ умов зростання товарообігу, кількості бірж містить монографія О. А.Піріг⁴⁴. Роль залізничного транспорту в складанні українського ринку простежує С.С.Богатчук⁴⁵.

Значну увагу українських учених привертає процес зародження й становлення вітчизняної буржуазії, купецтва. Так, статтю Б.А.Кругляка присвячено дослідженню соціальних та національних аспектів формування і діяльності в Україні торговельної буржуазії⁴⁶. Автор вказує на час складання її як верстви (кінець ХІХ ст.), розподіл по українських губерніях, характер прибутків, організацію підприємництва, оплату праці управлінського й допоміжного персоналу. Торгівельна буржуазія України формувалася на багатонаціональній основі (11% українців, 64% євреїв і т.п.). Дослідник з'ясовує місце українського купецтва в торговельному обміні, подає стисло інформацію про кількох його представників. Торкаючись питання про спроби царизму підтримувати національні суперечності, автор, однак, не окреслив позицію української торговельної буржуазії у цьому питанні. Також не розкриті, а лише позначені напрями утвердження в практику тогочасного підприємництва ідей соціального партнерства.

Генеza національної буржуазії знаходиться у дослідницькому фокусі Т.І.Лазанської. Аналіз соціального становища та походження вітчизняної промислової буржуазії дає змогу простежити шляхи залучення представників різних станів у сферу виробничого підприємництва. Як свідчить автор, наявність стартового капіталу дозволила успішно займатися цією справою поміщикам (41,7% підприємців із списку в 652 особи) й купцям (27,6%)⁴⁷. Заслугою дослідниці слід вважати аналіз соціального складу промислової буржуазії України по 12 галузевих групах, огляд нових організаційних форм капіталістичного виробництва та управління, розгляд

пріоритетних напрямків розвитку промисловості, в яку інвестувалися кошти українських підприємців. Вказуючи на пік активності промисловців України – 80–90-ті роки (тобто час завершення індустріалізації й аграрної кризи), автор, на жаль, обходить питання про взаємозв'язок аграрної та промислової сфер.

У центрі іншої публікації Т.І.Лазанської – родина найвідоміших підприємців дореволюційної України Терешенків⁴⁸. Табу на висвітлення даної тематики збіднило радянську історіографію. І тому вказана стаття додає впевненості в тому, що галерея історичних портретів України поповниться іменами (які донині перебувають у затінку) діячів культури, політиків, науковців, тих, хто, можливо, менш помітно творив історію держави й народу.

Питання торгівельного обміну між Україною та Білорусією розглянуто в статті К.В.Завальнюка⁴⁹. Автор простежує його географію, асортимент, динаміку товарообміну, акцентує увагу на “цукровій” домінії у торгівлі, а також підкреслює значну питому вагу в обміні виробів з металу. Хоча поданий матеріал має в основному фактографічний характер, усе ж він дає змогу виявити основні українські центри, які орієнтувалися на збут промислової продукції до інших регіонів імперії, тобто на “внутрішній експорт”.

Як відомо, одним з напрямів протидії фронтальній русифікації стала організація українських національних форм економічного життя. З відомих причин ця проблема у радянські часи не вивчалася, і лише нині дослідницький інтерес повертає її в зону пошукових зусиль. У розвідці О.В.Лисенка⁵⁰ зроблено спробу позначити коло питань, які вимагають серйозного вивчення й аналізу. Йдеться про “створення промислово-фінансової інфраструктури українського національного руху на Наддніпрянщині” та протидію цьому з боку правлячих кіл імперії й російського капіталу. Однією з ланок цього процесу став український кооперативний рух.

Вільний простір для наукового пошуку і роздумів дає проблема співвідношення між кінцевою фазою промислової революції та початком індустріалізації. На нашу думку, це дослідницьке завдання є перспективним з точки зору його результатів на українському матеріалі. Багатообіцяючим видається ще один напрям історико-економічних досліджень, що пов'язаний з інтеграційними процесами, визначенням місця і ролі “малоросійських” губерній у загальноросійському господарському орга-

нізмі. Не лише наукову, а й чисто практичну цінність може становити з'ясування наслідків змін у кон'юнктурі енергоносіїв (різке збільшення темпів використання продуктів нафтопереробної промисловості як альтернативи кам'яному вугіллю).

Серед широкоформатичних тем, які чекають комплексного опрацювання, залишаються події періоду Першої світової війни. Оскільки цьому питанню присвячується окремих розділ цієї книги, дозволимо собі обмежитися кількома зауваженнями з цього приводу. Сучасна вітчизняна історіографія успадкувала з радянських часів традицію ідеологізованого підходу до визначення доленосних і, так би мовити, другорядних подій. Відповідно до цієї схеми визначальною подією XX ст. вважалася Велика Жовтнева соціалістична революція, а наступною за вагою була Велика Вітчизняна війна. Нині значна частина вчених схильна вважати рубіжною подією минулого століття саме Першу світову війну. Не розкриваючи їх аргументацію, — це має бути предметом окремої публікації — зазначимо лише ту прикру обставину, що українські науковці лише приступають до вивчення цієї багатопланої теми. Свідчення цього — відсутність солідних монографічних праць, проблемних і концептуальних публікацій, збірників документів тощо. З помітних видань з історії I світової війни можна назвати матеріали двох наукових конференцій у Києві та Чернівцях, які відбулися 1998 р⁵¹. Вміщені у матеріалах конференцій результати наукового пошуку українських вчених вказують на зростаючий інтерес до цієї проблематики. Однак є підстави говорити про необхідність ґрунтовного методологічного і теоретико-концептуального забезпечення цих досліджень, нагромадження емпіричного матеріалу, постановку нових проблем, які вимагають розв'язання. Певні кроки в цьому напрямі зроблено співробітниками відділу історії України періоду XIX — початку XX ст., які комплексно опрацюють дану тематичну нішу.

Як бачимо, серед тих проблем, яких ми торкнулися, є чимало таких, що потребують подальшої розробки. Серед тих аспектів, які ми не вказали, потребує неупередженого осмислення сукупність та дія факторів, що сприяли усуненню України на периферію суспільних процесів, формування і закріпленню в її народі рис провінціалізму, вторинності. З іншого боку, це вимагає подолання історичного нарцисизму, оскільки він є симптомом

комплексу неповноцінності, так довго й уперто прищеплюваного українцям⁵².

Наступний етап дослідження історії України XIX – початку XX ст., на нашу думку, має базуватися: по-перше, на теоретичному осмисленні доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність й дискретність; а по-друге, на вивченні конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що в кінцевому підсумку є рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. Тільки повернення до людини, з її тогочасними турботами й інтересами, уявленнями про Бога і навколишній світ, спроба поглянути на останній її очима може наблизити нас до розуміння великої таємниці минулого, якою оповиті кожен день та кожна година існування людського суспільства. У цьому сенсі можна погодитися з послідовниками школи “Анналів”, які вважають вивчення ментальності людей необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного.

¹ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 87.

² Белоусова Г.А. Уткин А.И. Межвузовская конференция по проблемам методологии истории // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 206.

³ Таран Л.В. Назв. праця. – С. 89.

⁴ Фон Хаген Марк. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини у першій половині XX ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 206.

⁵ Rogger Hans. Nationalism and the State: A Russian – Dilemma // Comparative Studies in Society and History. – 1961/1962. – № 4. – P. 253-264.

⁶ Єскельчик С.О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. – К., 1994. – С. 159-167. До речі, в тому ж році вийшла монографія С. Єскельчика “Пробудження нації. До концепції історії української нації XIX–XX століття (Навчальний посібник). – Мельбурн, 1994.

⁷ Там само.

⁸ Міжнародна наукова конф., присвячена 183-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-

Методіївського товариства // Тези доповідей та повідомлень, 27-28 березня 1997 р.). — К., 1997; Кирило-Методіївське товариство: люди, ідеї, традиції: До 150-річчя створення та діяльності // Матеріали Всеукр. наук.-освіт. конф. (Травень 1996 р., Переяслав-Хмельницький). — К., 1996.

⁹ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття (Навчальний посібник). — К., 1996; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст.: Дослідження. — К., 1966; Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст. — К., 1996.

¹⁰ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст). Колективна наукова монографія в трьох частинах /Відп. ред. — док. іст. наук., проф. Сарбей В.Г. — К., 1999.

¹¹ Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1993; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст). У 3-х книгах. Книга 1. — К., 1994; Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період. — К., 1990; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. — К., 1991; Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995.

¹² Наукові праці з питань політичної історії // Міжвид. наук, збірник. — К., Вип. 172: Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). — 1992; Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. — 1992; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. — Тернопіль, 1991; Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст). // Історія України. — 1999. — Червень. — № 21–24; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали (Упоряд. Шевченко В.Ф. та ін.). — К., 1993; Королев В.И. Бунт на коленах: Политические партии в Таврической губернии. 1905–1907 гг. — Симферополь, 1993; Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, 1993.

¹³ Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996; Леbedенко А.М. История анархизма в Украине. — К., 1995; Сергіенко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок XX ст. — 60-ті роки): Історичний аспект. — Луганськ, 1995.

¹⁴ Світленко С.І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3, 4.

¹⁵ Блудова М.Д. Разночтения в книге о декабристах // Вопр. истории. — № 11. — С. 235–237; Декабристские чтения // Отечественная история. — 1999. — № 4; Казьмирчук Г.Д. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917–1993 // Отечественная история. — 1996. — № 2.

¹⁶ Клейн В.С. Россия между реформой и диктатурой (1861–1920 гг.) // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 5.

¹⁷⁻¹⁸ Реформы в России XVI–XIX вв. // Сборник науч. трудов. – М., 1994; Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономических реформ 1892–1914 гг.) // История СССР. – 1991. – № 3. – С. 64-82; Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989; Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Д., Селунская Н.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. – М., 1988; Пошкина И.В. Индустриальное развитие дореволюционной России: концепции, проблемы, дискуссии в американской и английской историографии. – М., 1994; Кризис власти и реформы в России на рубеже XIX–XX вв. в исследованиях американских историков // Вопросы истории. – 1994. – № 2; Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991; Медушевский А.Н. Реформы в России XIX–XX веков: Западные модели и русский опыт. Конференция во Франкфурте-на-Майне // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 202-207.

¹⁹ Мейсен Д. Правительство и крестьянство в России. 1861–1906: предпосылки столыпинской реформы // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 198-200; Селунская Н.Б., Шашиня Е.Б. Страницы аграрной истории России в прочтении западных ученых. // Отечественная история. – 1992. – № 4; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) // Отечественная история. – 1992. – № 2; Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 г. // Вопросы истории. – 1994. – № 2; Столыпинская реформа и российская агротехническая революция // Вопросы истории. – 1992. – № 6. – С. 194-200; Зайчева И.Л. Аграрная реформа П.А.Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX века. – М, 1995., Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3-14; Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 149-150.

²⁰ Див.: Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 112-121.

²¹ Столыпин П.А. Сборник речей. – СПб., 1912. – С. 75.

²² Гросул В.Я. Истоки трех революций // Отечественная история. – 1997. № 2. – С. 34-54.

²³ Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 387.

²⁴ Гвоздев Р. Кулачество-ростовщичество. Его общественно-экономическое значение. – СПб., 1898.

²⁵ Див.: История СССР. – 1991. № 4. – С. 219-221.

²⁶ Хок С.Л. (США). Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861–1914 годы // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 28-54.

²⁷ Worobec C.D. Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period. Princeton University Press. – Princeton, 1991.

²⁸ Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 3.

²⁹ Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства (выбор пути экономического развития России. 1892–1914 гг.) // История СССР. – 1991. – № 3. – С. 64–82; Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні у другій половині XIX ст.: волосні допоміжні ошадно-позичкові каси // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вин. 9. – С. 97–107.

³⁰ Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт. // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180–189; Половец В.М. Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – С. 253–266; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.

³¹ Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.) // Автореф. дис... док. ист. наук. – К., 1989; Бородкин Л.И., Максимов С.В. Крестьянские миграции в России. СССР в первой четверти XX века. (Макроанализ структуры миграционных потоков) // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 124–143; Литвинов П.П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 47–55; Петренко Є.Д. Переселенчий рух з України на Кубань (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1997; Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861–1917) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – С. 133–148.

³² Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. – М., 1983.

³³ Селіхов Д.А., Якименко М.А. Проблема реформування аграрного сектору економіки України після соціальних потрясінь 1905 року в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – С. 294–308.

³⁴ Див.: Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії // Укр. іст. журн., 1997. – № 1. – С. 149–150; Реформы России XIX–XX веков: западные модели и русский опыт // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 202–207.

³⁵ Гаврилов Д.В., Микитюк В.П., О ходе работы над хроникой рабочего движения в России в 1895–1917 гг. Поиски новых подходов // Вопросы истории. – 1991. – № 2; 1995. – № 5; Пушкарева И.Н. Рабочее движение в России в период реакции. 1907–1910. – М., 1989; Винн Ч. Рабочие, забастовки, погромы Е Донбасско-Днепровском регионе императорской России. 1870–1905 – Гринстон, 1992; Хроника рабочего движения в России: Апрель–декабрь 1912 г. – Ч. 2. – М., 1995. – Кн. 1, 2; Рабочие и российское общество. Вторая половина XIX – начало XX века. Сб. ст. и материалов, посвященный памяти

О.Н.Знаменского. – М., 1996; Бойко Т.В. Рабочие России и культура. Полемика на страницах консервативной и либеральной периодики начала XX ст. – М., 1997; Кирьянов Ю.И. Рабочие России на рубеже XIX-XX веков // Отечественная история. – 1997. – № 4. – С. 40-53 та ін.

³⁶ Див.: Колоницкий Б.И. Международный коллоквиум “Рабочий класс и революционная ситуация в начале XX века” // История СССР. – № 5. – С. 212-215; Балашов Е.М. Третий международный научный коллоквиум по истории рабочего класса России // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 197-204; Болдина К.Е., Пушкарева И.М. Конференция по истории буржуазии и пролетариата в России // Отечественная история. – 1994. – № 6. – С. 267-270; Реформы начала XX в. – забастовки конца XIX – начала XX века // Вопросы истории. – 1991. – № 4-5.

³⁷ Верт Никола. История советского государства. 1900–1991. – М., 1992.

³⁸ Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 2. – С. 42-60.

³⁹ Там само. – С.59.

⁴⁰ Кізченко В.І. Культурне обличчя пролетаріату України XIX – початку XX ст. // Дис. ... док. іст. наук. – К., 1992; Реєнт О.П. Робітництво України в 1917-1920 рр. (Соціально політичні та економічні зміни) // Дис. ... док. іст. наук. – К., 1994.

⁴¹ Кизченко В.И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. – К., 1990; Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна Рада. Історичні зошити. – К., 1993; Реєнт О.П. Українська революція і робітництво (Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр.). – К., 1996; Олександр Реєнт. У робітнях історичної науки. – К., 1999.

⁴² Europäische Wirtschaftsgeschichte // Hg. v. C.M.Copolla. Bd.3. Die industrielle Rev-dution. – Stuttgart; N Y. – 1985. – S. 211.

⁴³ Соловьева А.М. Промышленная революция в России в XIX в. – М., 1990.

⁴⁴ Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (Історичний аспект). – К., 1996.

⁴⁵ Богатчук С.С. Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 9. – С. 41-54.

⁴⁶ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Укр. Іст. журн. Д 994. – № 6. – С. 72-81.

⁴⁷ Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65-73.

⁴⁸ Лазанська Т.І. “Прагнути до громадських справ” – девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – С. 167-181.

⁴⁹ Завальнюк К.В. Торговля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 43-55.

⁵⁰ Лисенко О.В. Взаємозв'язок національно-культурних, економічних та соціально-політичних процесів у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 9. – С. 182-191.

⁵¹ Світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції, 14-15 травня 1998 р. – К., 1998; Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. – Чернівці, 1998. Белоусова Г.А. Уткин А.И. Межвузовская конференция по проблемам методологии истории // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 206.

РОЗДІЛ II

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Щоб осягнути багатоплановість і внутрішню динаміку складних військово-політичних, соціально-економічних, етноконфесійних процесів, які відбувалися в Україні в цей період, слід розглядати їх в широкому геостратегічному і загальноєвропейському контекстах. Як важливий сегмент європейського простору, українські землі стали ареною зіткнення інтересів багатьох держав, що використовували всі наявні засоби у боротьбі за їх забезпечення. Дипломатична історія України нового часу навіть сьогодні позначена “білими плямами” й прогалинами. Для цього є свої причини. Одна з них лежить в ідеологічній площині, пов’язаній з небажанням петербурзько-московського центру будь-яким чином виокремлювати український фактор у Російській імперії. Інша причина об’єктивного порядку пов’язана з тим, що в кінці XVIII ст. українці остаточно втратили державність та на довгі десятиліття були приречені боротися за свою національну окремішність, як і кожний народ, відстоювати своє суверенне право на самовизначення.

Енциклопедичний словник Ф.Брокгауза та І.Єфрона визначає дипломатію як “мистецтво представництва й відносин між державами”. Термін цей вживається також для позначення поняття про дипломатичних агентів. У професійне коло дій дипломата входило все, що торкалося союзів, прямої чи опосередкованої підтримки нейтральних до часу держав чи протидії їм. Логічним у цьому сенсі є питання, в якому розрізі можна вести мову про дипломатичну історію України даного періоду з огляду на те, що вона не була повноправним, цілісним суб’єктом міжнародного права?

Тут потрібно зробити кілька зауважень принципового значення. Українські землі в кінці XVIII – на початку XIX ст. були об'єктом не лише дипломатичних, але й воєнно-політичних інтересів ряду європейських країн. Геополітичне становище України визначало місце останньої в експансіоністських планах її історичних сусідів. Активно втручаючись у вирішення “східного питання”, європейські й турецькі дипломати надавали етнічним українським територіям особливого значення. В даному разі всі суперечливі й складні питання вирішувалися на рівні дипломатичних контактів і угод. Інший вектор військових, політичних, економічних, соціокультурних інтересів європейських держав щодо України пов'язаний з діяльністю урядів тих країн, які загарбали окремі її частини. В основі цих заходів лежали методи колонізаторської, асиміляційної політики, покликані якнайшвидше інтегрувати регіони у тіло метрополії. Власне кажучи, ці дії не можна назвати в повному розумінні “дипломатією”. Адже йшлося про територію й населення, що на рівні міжнародного права вважалися складовими тієї чи іншої держави. Однак за своєю спрямованістю та кінцевою метою певна частина урядових акцій щодо українства лежала в дипломатичній площині. Це була, так би мовити, “внутрішня дипломатія” на інкорпорованих землях.

Кінцевим результатом і конкретним виявом зусиль міжнародної дипломатії є різні правові акти. Заходи колоніальної адміністрації не можуть вважатися такими, оскільки йдеться не про угоди сторін, а про рішення, нав'язані чи запропоновані згори, урядом правлячої нації. Проте, коли аналізувати окремі з них, зокрема ті, що містили певні поступки, то їх можна оцінити як дипломатичні маневри, тимчасовий компроміс з метою зняття напруги між верствами українського суспільства й правлячим режимом.

У свою чергу, розпорошена та позбавлена національних форм державності українська спільнота через найбільш активних і впливових своїх представників у державних структурах, представницьких

* Термін “східне питання” вперше вжитий у матеріалах Веронського конгресу 1822 р., який вирішував долю спадщини Османської імперії в останній чверті XVIII ст. Боротьба за Північне Причорномор'я стала ключовою ланкою “східного питання”.

органах, громадських об'єднаннях, пресі засвідчувала невмирущість національної ідеї й демонструвала рішучість реалізувати її на практиці. Це були ті, хто усвідомлював себе українцем і докладав зусиль, щоб закріпити в громадській свідомості й правлячих колах країн європейського континенту свою окремішність та прагнення до суверенності. Робити це за умов колонізаторської, антиукраїнської політики пануючих націй було дуже складно. Тому коло лідерів українських домагань було не таким уже і великим: в основному воно охоплювало представників знатних дворянських родів, духовенства, інтелігенції й державних службовців різного рангу, які мали вплив у польських, російських, австрійських, руських політичних колах, науковому та культурно-освітньому середовищі. Для досягнення поставленої мети ці люди також використовували дипломатичні канали і засоби, хоча вважати їх повноправними учасниками даних акцій можна лише умовно.

Якщо для державних народів дипломатія є основним засобом спілкування й досягнення між ними угод, то для бездержавних постає необхідність пошуку можливостей самореалізації та утвердження в різних сферах життя: політичній, військовій, релігійній, культурно-освітній.

Попри відсутність власної держави українці постійно контактували з іншими народами: росіянами, поляками, євреями, білорусами, болгарами, чехами, греками, німцями, угорцями, сербами, турками, татарами і та іншими. При цьому вироблялися своєрідні форми “народної дипломатії”, що сприяли зближенню й взаєморозумінню між ними та опосередковано впливали на консолідацію українства, поширення і зміцнення його національної самосвідомості.

Беручи участь у міждержавних стосунках, військових конфліктах, торгівельному обміні (як військові, державні чиновники, купці тощо), українці так чи інакше вступали у відносини, які прийнято називати дипломатичними або які нагадували їх за сукупністю специфічних рис.

Усе це дає підстави розглядати дипломатичну історію України нової доби на широкому історичному тлі, не замикаючись у вузьких рамках кабінетних інтриг та хитросплетень таємної дипломатії.

1. Українські землі після ліквідації Гетьманщини і поділів Польщі

Кінець XVIII ст. позначений активізацією європейської дипломатії в напрямі підпорядкування етнічних українських територій. Найбільш цілеспрямованою і твердою в цьому сенсі виявилася політична лінія Російської імперії, що прагнула посісти провідне місце на континенті. У процесі творення унітарної держави царизм “збирав” землі, які вважав “исконно рускими”. Ідеологічну парадигму “Москва – третій Рим” підкріплювали апеляція до правонаступності та цінностей Давньоруської держави, а також імператив єдності православного світу. Однак доцентрова орієнтація цього політичного кредо наштовхувалася на досить відчутну відцентрову тенденцію. За словами З.Когута, Московія “зустрілася із значним опором централізові, що змушувало її йти на поступки місцевим осілим і кочовим народам, а також порубіжним козацьким формуванням. Більше того, просуваючись на захід, Росія набула території і народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування”¹. Прагнення розбудувати сильну, впливову імперію спонукало російський царизм поборювати автономізм, ліквідувати соціально-економічні регіональні права, нівелювати їх територіальні відмінності. Характеризуючи курс Романових в Україні, М.Грушевський писав: “Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій. Поставивши за мету досягнення зовнішньої одноманітності замість внутрішньої єдиності, ... він з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнув до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національні особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії”².

Спочатку він спрямовує свою енергію на знищення політичних особливостей автономії України, місцевих форм політичних і суспільних відносин і здійснює ці наміри, не рахуючись з

бажаннями і прагненнями українського суспільства і народу, не звертаючи уваги на відчайдушний опір, глибоке незадоволення, незважаючи на свої обіцянки і зобов'язання. Потім він прагне ввести ту ж нівеляцію і в культурне, і в духовне життя України, витравити традиції її минулого життя і не лише підкорити, але й цілком асимілювати її великоруською культурою.

Поглинення українських земель Росією супроводжувалося поступовою ліквідацією атрибутів їх суверенності. Від номінального васалітету до автономії, та від автономії до інкорпорації – таким був шлях останньої національної державної організації українців. У 90-х роках XVIII ст. про колишню автономію Гетьманщини нагадували Литовський статут, видозмінене магдебурзьке право й українське звичаєве право, які ще зберігалися на Лівобережній Україні. Наступ на ці рудименти української автономії здійснювався у кількох напрямках. Спочатку на Лівобережжі запровадили російський територіально-адміністративний поділ. Були створені Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва. Потім було уніфіковано судові органи, хоча правосуддя ще якийсь час здійснювалося за старими правовими і звичаєвими нормами. Проте вирішальний крок на шляху до поглинення краю царський уряд зробив тоді, коли визнав українську шляхту та козацьку старшину рівними російському дворянству. Маючи на меті злиття української й російської соціальних структур та їх уніфікацію, царизм знищував військову організацію України і вводив для старшини загальноімперські ранги. Репрезентуючи сили, що могли реально протидіяти проведенню провінціальних реформ, українська верхівка спочатку досить стримано поставилася до перших кроків у даному напрямі. В 1781 р. учасники зборів української шляхти висловили щодо цього свою незгоду губернатору А.Милорадовичу, після чого той змушений був попередити лідера й ідеолога автономістів Григорія Полетику. Але далі цього споборники автономії не пішли, що пояснюється кількома причинами. Серед головних – отримання шляхтою ряду привілеїв (дворянських титулів, корпоративного самоврядування, узаконення панщини), а також смерть Г.Полетики. Закріплені у Грамоті для дворянства 1785 р. права української шляхти стали величезним стимулом для остаточного злиття російської та української еліт. Відкривши перед верхівкою українського суспільства можливості для військової та цивільної кар'єри, царизм і забезпечив собі лояльність цієї

верстви. Залишки опозиційності перейшли у площину особистих симпатій та антипатій. Українська шляхта налагодила гарні взаємини з “довічним губернатором краю” П.Рум’янцевим (що не завадило Катерині II усунути його від практичного управління Малоросією в 1789 р.) й опонувала фавориту імператриці Г.Потьомкіну. Однак у той час ішлося вже не про автономістські домагання, а лише про регіональну дискримінацію і несправедливе ставлення до П.Рум’янцева. Поступово українська вища верства звиклася з думкою, що живе не в окремії державі, а у провінції, що вмонтовувалася в політичну систему імперії. Тому вона виступала в основній своїй масі не за повернення давніх прав краю, а за власні регіональні й корпоративні інтереси. У цьому полягав зміст її дипломатичної гри з урядом.

Перспективи, що відкривалися перед українцями, які набували статусу дворянства, були заманливими. 1790 р. до дворянських депутатських комісій, які розглядали справи про підстави для надання цього титулу, надійшли списки на 20 тис. купців, міщан, козаків та навіть панських і казенних селян. Прагнення перейти до дворянського стану пояснювалося також страхом перед закріпаченням.

Новий генерал-губернатор Малоросії М.Кречетников з власної ініціативи розпочав розслідування, вилучаючи зі списків тих, хто не міг претендувати на підвищення свого соціального статусу. А потім справу передали у компетенцію Герольдмейстерської контори (Герольдії), яка визначала правомірність претензій української шляхти на дворянське звання. Вона поставила під сумнів право козацьких чинів прирівнюватися до дворян та російських рангів. Це викликало відповідну реакцію в Україні. Чернігівська й полтавська шляхта звернулася у Санкт-Петербург з петиціями, підкріплюючи відповідно свої претензії історичними аргументами. В якості доказів залучалися грамоти польських королів, які ще з XVI ст. урівнювали українську і польську шляхту, договори гетьманів України з Москвою. Апеляція до прецедентів та угод минулого стимулювати інтерес до власної історії, козацької доби. Вивчаючи й збираючи літописи, хроніки, грамоти, акти, геральдичні “дерева”, претенденти на дворянство мимохіть поринали в часи розквіту національної державності. Історик українського суспільства Д.Міллер писав, що “з-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В.Полетики,

Милорадовича, Калинського, Марковича, як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм по вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави батьківщини”³. Ці люди склали меморіали, записки, в яких за допомогою історичних джерел доводили права української старшини на зрівняння у становищі з російським дворянством. При цьому вони сприйняли дану справу як високу патріотичну місію. “Як приємно, — писав у листі до В.Полетики А.Чепа, — працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небадужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою”⁴.

Таким чином, рух, в основі якого лежали корпоративні інтереси, дістав значно ширший підтекст, спричинивши неоднозначне ставлення до інтеграційних процесів. Констатуючи сильний місцевий патріотизм знаті, З.Когут висловлює думку, що у цьому відбивалися дві основні концепції: нації і Батьківщини. Стародавня традиція — ще від польських часів — зрівняла націю з нобілітетом... Отже, захищаючи шляхту, “патріоти” захищали також права нації та своєї Батьківщини — Гетьманщини. ... Хоча Гетьманщина вже не існувала, цінності, які вона уособлювала, залишалися міцними⁵, — підсумовує дослідник.

Українське суспільство по-різному оцінювало політику російського уряду. Змушена під тиском обставин уважно оцінити історичне минуле України та її перспективи в складі імперії, шляхта виробляла власну позицію. З.Когут умовно виділяє два підходи української еліти до цінностей скасованих інституцій і запроваджених російськими самодержавцями порядків: “асиміляторський” та “традиціоналістський”. Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу, й сприймали імперію як власну батьківщину, очікуючи від неї моральних і матеріальних дивідендів. До цього табору належали представники козацької аристократії та родової знаті: О.Безбородько, П.Завадовський, граф І.Гудович, Д.Трощанський, граф (а пізніше князь) В.Кочубей, Г.Милорадович.

Табір “традиціоналістів” не відзначався однорідністю. Найбільш послідовно проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою

іноземних держав. 24 квітня 1791 р. у Берліні відбулася зустріч відомого російського літератора Василя Капніста з головою кабінету міністрів Пруссії Евальдом Фрідріхом Герцбергом. Останній інформував короля Фрідріха Вільгельма II про те, що Капніст назвався представником українців і намагався з'ясувати, чи могли вони розраховувати на протекторат Пруссії в разі її війни з Росією. Однак прусський монарх відмовив українцям. Незважаючи на невдачу дипломатичної місії В.Капніста, сам цей факт засвідчував наявність досить радикальних сил у таборі “традиціоналістів”, здатних використовувати міжнародні важелі для досягнення своєї мети. Але зовнішньополітична ситуація була такою, що прирікала подібні акції на невдачу.

Основна ж група “традиціоналістів” не заходила так далеко й обмежувалася лише відстоюванням залишків Гетьманщини, зокрема, реставрацією системи судочинства та козацького війська⁶.

Політичні настрої обох напрямів не були оформлені у системну ідеологію і знаходили своє відображення в епістолярному жанрі чи полемічних трактатах, що поширювалися й були популярними серед шляхти. Один з них (написаний Архипом Худорбою) не дійшов до нащадків, а два інші – анонімні, виконані у формі апокрифічних промов українських гетьманів П.Полуботка та І.Мазепи, увійшли до фундаментального автономістського трактату “Історія Русів”. Провідною ідеєю цього твору є обстоювання історичного права кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а змістом – боротьба українців проти чужоземного поневолення (польського й російського). Поширення подібних творів засвідчувало наявність прошарку (хоч і тонкого!) української еліти, яка прагнула ствердитися на позиціях національної автономії та протидіяти тотальній асиміляції українства.

Наступний етап експансіоністської політики царизму пов'язаний з поділами Польщі. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої до Росії відійшли Сурозький, Глинський, Новозибківський та Стародубський повіти Чернігівщини, другого – Поділля, Київщина, Овруцький, Житомирський, Новоград-Волинський, майже весь Рівненський, Острозький, Заславський, Старокостянтинівський повіти Волині, третього – решта Волині. На придбаних землях Правобережжя Катериною II встановлювався уніфікований

адміністративно-територіальний поділ. Запроваджувалися російські законодавство та соціально-економічний устрій.

Українці чутливо реагували на всі коливання й зміни в політиці царизму. Прихід на російський престол Павла I, який не поділяв багатьох поглядів і заходів своєї матері, викликав у прихильників регіональної автономії нові сподівання на відновлення давніх прав та традицій. Ширився поголос, що Павло I сам стане гетьманом, призначивши колишнього радника свого батька А.Гудовича регентом відродженої Гетьманщини. Ці чутки підживлювали окремі кроки імператора, який замість Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського намісництв створив єдину Малоросійську губернію. Київ став центром новоутвореної Київської губернії, заснованої на землях, що відійшли до Росії після другого поділу Польщі. Нова Малоросійська губернія в основному відповідала межам колишньої Гетьманщини, включаючи землі, що з 1764 р. відійшли до Новоросії. Українські партикуляристи з надією сприйняли відновлення виборів повітових маршалів (це відповідало польсько-литовській практиці), а також системи судочинства, що існувала в Гетьманській державі у 1763 р. із судовими реформами гетьмана К.Розумовського включно). Генеральний суд очолили представники освіченої родовитої знаті — А.Сулима і Г.Милорадович. Відновили діяльність земський та підкоморський суди, хоча кримінальні справи продовжували розглядатися в імперських судових інстанціях. Усі ці поступки породжували ілюзію повернення до козацьких часів⁷.

Однак реставрація окремих елементів колишньої національної державності виявилася швидкоплинним і непослідовним відступом царизму від жорсткої політичної лінії, спрямованої на повне нівелювання регіональних відмінностей периферійних територій імперії. Олександр I у 1801 р. повернувся до поділу Малоросії на губернії й російської системи судочинства.

Значними військово-політичними й дипломатичними зусиллями супроводжувалася експансія Росії у південному напрямі. Царизм отримав вихід до Чорного моря та контроль над Північним Причорномор'ям. З геополітичної точки зору це відкривало перед Російською імперією небачені до того перспективи. Приєднання Очаківської області дозволяло охопити своєрідним півкільцем і прикрити Правобережну Україну від можливої агресії з боку Порту. Поява Чорноморського флоту, спорудження верфів у

Херсоні й Миколаєві та порту в Хаджибеї (Одесі) посилювало російські позиції у зовнішньоекономічних зв'язках. Європейський ринок відразу відчув вплив хлібного експорту з Південної України. Господарський розвиток краю стимулювала міжнародна ситуація. Зіткнення Англії й Франції в 1793 р. відрізало останню та її союзників від позаєвропейських ринків. Револуційні війни, а потім і завойовницькі походи Наполеона Бонапарта підвищили попит на сільськогосподарську продукцію, й Північне Причорномор'я стало тим резервуаром, який оперативно відреагував на зміну ринкової кон'юнктури. Перебіг міжнародних подій сприяв тому, що Північному Причорномор'ю вдалося уникнути негативних наслідків монополізму у товарообміні між Сходом та Заходом. Одним з найважливіших чинників інтенсивного розвитку регіону стало відкриття вільної навігації в Чорному морі. Зробивши його доступним для іноземних мореплавців, Туреччина втягувалася у торговельні відносини з європейськими державами, потрапляючи в залежність від їх ринків і, зокрема, хлібного у Північному Причорномор'ї.

Південна Україна стала величезним полігоном колонізації, яка здійснювалася за рахунок внутрішніх людських ресурсів Російської імперії й залучення колоністів з європейських країн. Інтенсивне заселення краю в другій половині XVIII ст. стало одним з вирішальних факторів швидкого економічного освоєння та розвитку регіону. Не скидаючи з уваги колонізаторську політику російського царизму, слід відзначити, що об'єктивно вона сприяла соборизації українських земель Наддніпрянщини. Адміністративно-господарська уніфікація, відсутність митних кордонів і бар'єрів у краї для торгівлі створювали умови для формування цілісного національного організму.

2. Українське козацтво — об'єкт російської й турецької дипломатії

В ході освоєння південного регіону російський уряд змушений був вирішувати проблему козацтва, яке тут проживало. Після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) значна частина незаможних козаків вирушила за р.Тилигул. Російська адміністрація видавала їм дозволи на риболовлю, але назад вони не поверталися і за

сприяння турецьких властей оселилися у гирлі Дунаю. Ті, що залишилися, мешкали в паланках, зимівниках та слободах. Катерина II “приручила” старшину за допомогою великих земельних наділів, перетворюючи її на українське дворянство. Рядових козаків було частково приписано до казенних селян, а решту — переселено до великих слобод і перетворено на військових поселенців.

Складна міжнародна ситуація в регіоні підштовхнула російських урядовців до думки використати військовий досвід козацтва для досягнення своїх політичних цілей. У 1783 р. Потьомкін почав переговори з представниками запорозької старшини С.Білим, А.Головатим, З.Чепігою, Г.Легкоступом про відродження військової одиниці для участі у війні проти Туреччини. В планах далекоглядного імператорського фаворита було залучити до “Війська чорноморських козаків” також задунайське козацтво. Організоване на зразок Запорозького, Чорноморське військо мало свій кіш в Олешках, але старшину не обирало — її призначав “великий гетьман” Потьомкін. Під час війни проти Османської імперії, що почалася 1787 р., чорноморці брали участь у боях за Очаків, Хаджибей, Аккерман, Ізмаїл, за визволення українських земель, що перебували у володінні Порти. Після війни Потьомкін виконав свою обіцянку, виділивши для заселення козаками чорноморське узбережжя від Бугу до Дністра, що відійшло від Туреччини. Протягом двох років сюди переселилися 25 тис. козаків з родинами, які створили 25 великих поселень (Незвертай на Дністрі, Троїцьке по р.Буг, Котлярівка на Тилигульському лимані, Оники на Березані, Аджидол на Очаківському лимані, кошова резиденція Слободзея й багато хуторів)⁸.

Здавалося, що царизм серйозно розраховував використати козацтво як для розв’язання зовнішньополітичних питань, так і для економічного освоєння Північного Причорномор’я. Але після смерті Потьомкіна 1791 р. Катерина II переселила “Чорноморське військо” спочатку на Тамань, а потім — на Кубань.

Тим часом імператриця активно здійснювала колонізацію краю за рахунок чужоземців, запрошуючи сюди поселенців з різних країн Європи. Павло I продовжив лінію, розпочату матір’ю, й у 1797 р. пролонгував чинність привілеїв та податкових пільг для колоністів. На тлі особливого становища поселенців жорстока експлуатація автохтонного населення справляла ще більш гнітюче враження.

Прагненням зберегти козацтво як стан і забезпечити його матеріальні інтереси відзначалася політика генерал-губернатора Малоросії князя А.Б.Куракіна. Він домогся прийняття сенатом указів 1802 й 1803 рр., які позитивно вирішували питання про визнання козаків повноправними власниками землі, що їм належала. Враховуючи малоземелля козаків, їм дозволили переселятися в Новоросію і на чорноморське узбережжя. З 1809 до 1811 р. з Чернігівської й Полтавської губерній на землі Чорномор'я переїхали 25 тис. козаків. Вони освоювали “землі, Війську чорноморському жалувані у Таманському півострові та за Босфорською протокою, між Азовським морем, до кордонів Кавказької губернії, й від Єйського укріплення в губернії Катеринославській по Кубані до самого її гирла, що простором своїм понад 30 000 квадратних верств займали”⁹.

Питання про статус колишніх запорожців довелося вирішувати Туреччині. Протягом 1776–1778 рр. воно не раз обговорювалося султанським урядом. Зрештою, Стамбул вирішив надати їм землі у пониззі Дністра, в Кучурганах, дозволити заснувати та Січ там обрати старшин. Кошовим став Гнат Коваль, отримавши звання бунчужного паші.

Як вже відзначалося, російський царизм не полишав спроб повернути козаків на їх історичну батьківщину. У 1779 р. Росія й Туреччина уклали Айналі-Кавакську конвенцію, одна зі статей якої мала врегулювати цю проблему. В ній зазначалося: “Щоб уникнути всіляких нових ускладнень між обома імперіями, Блискуча Порта зобов'язується та обіцяє видати російському імператорському двору запорозьких козаків, що увійшли до її володінь, якщо вони забажають скористатися амністією, що їм жалує самодержиця всеросійська”. В іншому документі Стамбул брав на себе зобов'язання “Запорозьких козаків на цей (правий) бік Дунаю перевести й оселити у турецьких областях так далеко, оскільки можливо буде, від Чорного моря”¹⁰.

Не довіряючи обіцянкам російського уряду, більшість козаків осіла на півдні Бессарабії та у Подунав'ї, зокрема в гирлах Дунаю і Дністра. На українських землях, що знаходилися під владою Оттоманської імперії, проживали близько 20 тис. козаків. Офіційний дозвіл на організацію Січі у дельті Дунаю останні отримали в 1783 р. Турецький уряд використав козацьку піхоту й кінноту у війні 1787–1791 рр. проти Росії.

Незабаром козаки створили Задунайський кіш (1791–1794), а після його зруйнування некрасівцями (донськими козаками, що після повстання К.Булавіна переселилися на Кубань, а потім – за Дунай) – Сейменський Кіш на правому березі Дунаю. Порта нерідко залучала козаків до придушення власних внутрішніх усобиць та заколотів.

Балканський вектор зовнішньої політики Росії вимагав значних дипломатичних зусиль, які мали на меті привернути на свій бік задунайське козацтво або принаймні нейтралізувати його. З цим питанням ще не раз довелося зіткнутися під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Козацькі поселення в Браїлівській окрузі, під Ізмаїлом, у дельті Дунаю опинилися на шляху просування російської армії, що вторглася в Бессарабію, Молдову й Волощину. Генерал Е.Ришельє звернувся до кошового отамана Г.Коваля з пропозицією перейти на бік Росії, обіцяючи козакам від імені імператора повну амністію, землі для заселення на Кубані, повернення прав і привілеїв. 15 грудня 1806 р. командуючий царськими військами у Молдові генерал І.Міхельсон звернувся до всіх утікачів з Росії, які перебували в цьому регіоні, з відозвою повернутися на батьківщину. Задунайцям обіцяли відновити козацьку Січ. На початку 1807 р. готовність повернутися на рідні землі виявили близько 1000 козаків, які спорядили до головної квартири російських військ у Бухаресті посольство в складі І.Підлісецького, Р.Согучевського, Р.Циганка й Д.Чорнобая. А у Кілії в той час формувався волонтерський полк (переважно з козаків) під командуванням отаманів Т.Гайдабури та І.Губи. 18 лютого І.Міхельсон у спеціальному маніфесті закликав задунайців виступити на боці царської армії проти Туреччини. Івана Підлісецького було призначено кошовим отаманом Усть-Дунайського Буджацького війська, яке одержало козацькі клейноди. Воно складалося з 40 куренів. Однак уже незабаром російський уряд злякався популярності цього війська, до якого прагнули вступити втікачі з Південної України, й ліквідував його. Козаки розійшлися по домівках, а ті, кого зумів згуртувати отаман Г.Коваль, билися на боці султана в Браїлі. Звідти вони відступили до болгарської фортеці Рушук, де потрапили в полон до росіян і були відправлені етапом у Сибір. У травні 1812 р. Росія й Порта підписали в Бухаресті мирний договір, і полонені дістали змогу повернутися в Україну. Договір встановлював нові кордони між двома імперіями

по р. Прут та Кілійському гирлу Дунаю. Бессарабія й Буджак переходили до Росії разом з козацькими поселеннями у них. Ті козаки, що не хотіли стати підвладними російській короні, відійшли до дельти Дунаю та у Північно-Східну Добруджу, що залишилася у складі Османської імперії¹¹.

Шукаючи зручного місця для поселення, отаман Задунайського коша в Браїлі С.Калниболотський звернувся до турецьких властей у Тульчині, Суліні та Бабадазі з клопотанням надати козакам землі, зайняті некрасівцями, переселивши останніх в інші турецькі володіння. Турецькі правителі відмовили їм у цьому, не бажаючи втручатися в усобиці запорожців і донців. Тоді задунайці вирішили діяти силою й, зрештою, у 1812 р. витіснили некрасівців з дунайської дельти.

Однак пошуки місця для Задунайської Січі тривали і після цього, й лише в 1814 р. почалося її формування на р. Дунавець, звідки були зручні водні виходи до Георгіївського, Сулінського, Кілійського гирл Дунаю та Чорного моря. Цей осередок Задунайської Січі існував до 1828 р¹².

Задунайська Січ, у якій приживали 40 тис. чол., користувалася в Османській імперії обмеженою автономією і певними пільгами. Практично не втручаючись у повсякденні справи козаків, турецькі власті лише здійснювали нагляд за діяльністю старшин, виконанням ними приписів в прикордонній смузі. Стамбул уповноважив безпосередньо зноситися з січовим Кошем пашу у Тульчі. Січ звільнялася від податків, але змушена була сплачувати “данину кров’ю”, тобто нести військову повинність. Військова служба винагороджувалася із султанської скарбниці грошима й харчами.

Задунайська Січ, що мала 10-тисячне військо, стала вагомим військово-політичним фактором на Балканах. Турецький уряд намагався використати цю обставину для зміцнення свого впливу у регіоні, а також придушення національно-визвольних рухів в імперії. Козацькі загони були використані в боротьбі проти повстанців у Македонії (1806–1812 рр.), Сербії (1815 р.), Греції (20-ті роки XVIII ст.).

Прагнучи утримати козаків у сфері свого впливу, турецький султан спеціальним фірманом (грамотою) закріпив за Січчю територію в дельті Дунаю та Північно-Східній Добруджі загальною площею близько 500 квадратних верств, на якій мешкали 50 тис. чол¹³.

Постійна увага російської й турецької дипломатії до “козацького питання” визначалася тим, що воно перебувало у зоні контактів та протистояння між християнським і мусульманським світами. На рівні зовнішньої політики обох імперій це означало боротьбу за впливи, в якій військово-політичний та економічний потенціал українського козацтва перетворювався на один з важливих чинників. Російський і турецький уряди по-різному вирішували питання про його статус. Царизм прагнув до максимальної централізації й уніфікації краю, нівелювання його регіональних особливостей, які хоча б потенційно могли бути носіями ідей сепаратизму.

Стамбул, навпаки, використовував гетерогенність османського суспільства, рахуючись з особливостями національних окраїн та інтересами периферійних властей¹⁴. Центральна влада не лише враховувала, а й підкреслювала етнічні, релігійні та культурні відмінності між окремими групами населення і регіонами, надаючи їм деяку автономію у внутрішньому управлінні й особливий правовий та податковий статус. Така позиція Стамбула заспокоїливо діяла на периферію, створювала привабливі перспективи для немусульманських околиць і цим самим зміцнювала авторитет центру. Умови, які пропонувала козацтву Порта, відповідали сподіванням запорожців зберегти свою самобутню організацію, традиційні заняття, автономні права й господарські привілеї. Постійно перебуваючи в зоні контактів з турецькою провінцією, козаки знали про події у самому османському суспільстві, а також використовували міжнародну військово-політичну кон'юнктуру¹⁵. Цей нестримний потяг до самозбереження був настільки сильним, що козацтво платило за свою досить обмежену свободу необхідністю бути слухняним військовим знаряддям у руках султана в усіх “гарячих точках” імперії, яка переживала загальну кризу та здригалася від повстань балканських народів.

Тим часом російська дипломатія не припиняла зусиль, щоб нейтралізувати або повернути на свій бік Задунайську Січ. Козакам адресувалися царські маніфести із закликами повертатися на батьківщину, в райони, де вони мешкали; засилалися спеціальні агенти, які агітували за перехід під владу єдиновірців. На півдні Бессарабії уряд створив ряд поселень для тих, хто повернувся. Це мало переконувати козаків у його доброзичливих

намірах. Російські дипломати сповна скористалися суперечностями, що наростали між заможними козаками — райя й сіромою. Зваблені щедрими обіцянками царя про земельні угіддя, заможні задунайці схилилися до повернення в Росію, а біднота залишалася вірною стародавнім січовим традиціям і не бажала кидати насиджених місць.

Коли у черговий раз відносини між Російською імперією та Портою загострилися, градоначальник Ізмаїла генерал С.Тучков адресував кошовому отаману Задунайської Січі В.Незамаївському листа, в якому радив козакам заздальгідь залишити турецькі володіння й перейти у підданство імператора. На військовій елекційній раді більшість старшин не виявила бажання прислухатися до “порад” російського генерала, а сам В.Незамаївський пояснив свою позицію тим, що боїться залишати Січ, бо “багато народу... турок виріже”. Замість нього на раді було обрано кошовим Й.Гладкого, якого підтримували прийшли міщани та селяни, що збагатили за Дунаєм, а тепер необтяжені козацькими традиціями й волелюбством прагнули повернутися на батьківщину. Новий отаман підтримував контакти з С.Тучковим і готувався розпустити Січ.

Але 14 квітня 1828 р. розпочалася російсько-турецька війна, головним театром якої став Балканський півострів. Великий візир висунув вимогу, щоб Задунайська Січ виставила 13-тисячне військо. Й.Гладкий взявся до виконання цього наказу лише після третього султанського фірману, але зміг привести до Сілістрії всього 2 тис. козаків.

В умовах війни питання про позицію Задунайського коша набувало стратегічного характеру: добре знаючи місцевість, козаки могли стати провідниками царських військ у ході форсування ними Дунаю й просування до місця дислокації основних сил султанської армії — Сілістрії. Продовжувалися таємні приготування для переходу Коша на бік Росії. Й.Гладкий сповістив візиря про намір повернутися на Січ, аби продовжити збирання козаків у дунайських плавнях і Добруджі з тим, щоб при наближенні бойових дій перевезти їх човнами через Георгіївське гирло Дунаю та Чорне море в Адріанополь, а там вже шукати нове місце для Січі. Турки повірили у цю версію. В травні 1828 р., взявши церковний престол, військові клейноди, архів, козаки на 68 човнах рушили під командуванням Й.Гладкого до

Чорного моря. Турецький флот ще не встиг заблокувати дунайські рукави й флотилія безперешкодно вивезла близько 1 тис. чол. до Кілії. Російський комендант Кілійського гирла дав їй дозвіл на прохід до Ізмаїла, де перебував С.Тучков – керуючий закордонними справами російської армії. Тут задунайці присягнули на вірність російській короні й передали царським урядовцям атрибути Січі – бунчук, печатку, прапори, пернач кошового отамана, султанський фірман про його затвердження. Отже Задунайська Січ юридично переходила під владу та протекцію російського імператора. Про значення цієї події свідчить аудієнція, яку дав задунайським старшинам 20 травня Микола I в Ізмаїлі. Кошовий отаман одержав золоту медаль із зображенням царя, а всі козаки – “прощення”. Задунайці взяли участь у військовій кампанії й долучилися до перемог, за які отримали нагороди.

А їх побратими, що залишилися за Дунаєм, після того як у Стамбулі довідалися про зраду Й.Гладкого, були піддані нищівним репресіям. Близько 1 тис. козаків турки вирізали, а потім пограбували і спалили Січ над Дунавцем¹⁶.

3. Західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі XVIII–XIX ст.

Після першого поділу Польщі до Австрійської імперії відійшла Галичина, а після третього – Холмщина й Підляшшя. У 1809 р. Холмщина ввійшла до складу Варшавського воєводства, а після Віденського конгресу (1815 р.) – до Царства Польського у складі Росії. На новопридбаних Австрією після першого поділу Польщі землях було утворено “Королівство Галіції і Лодомерії”, що поділялося на 12 округів (дистриктів). З 1786 р. до королівства на правах окремого округу увійшла Буковина. Закарпатська Україна стала складовою частиною Пожонського (Братиславського) намісництва Угорського королівства.

Поліетнічний склад населення на інкорпорованих Австрією землях породжував цілу низку проблем, що виходили за межі внутрішньої політики цієї держави. Оскільки територіальні надбання Габсбургів стали можливими завдяки поділам Польщі, в центрі Європи на повний зріст постає “польське питання”. Його сутність трактувалася по-різному: поляки ставили за мету

відродити національну державність бодай на якійсь частині колишньої Речі Посполитої, навіть у напівзалежній формі. Російський, австрійський та прусський уряди намагалися утримати уламки колись могутньої держави в орбіті свого впливу.

Існувала ще одна складова “польського питання”, яка стала одним з важливих напрямів дипломатії європейських держав на рубежі XVIII –XIX ст. У той час у політичних колах визріває усвідомлення “руського питання”, що поступово набуває самостійних обрисів і з часом виходить з тіні “польського”.

Усвідомлюючи гостроту національних суперечностей на нових територіях, імператриця Марія-Терезія в душі феодального універсалізму намагалася рахуватися з регіональними особливостями. Це знаходило вияв в організації автономних адміністративно-територіальних одиниць (королівств), опіці греко-католицькою церквою Галичини й Закарпаття. Наступний імператор – Йосиф II – продовжував політичну лінію щодо українства, що особливо помітно виявлялася у галузі освіти, культури та релігії. В 1774 р. у Відні було започатковано семінарію для підготовки греко-католицького духовенства. Через 10 років її перенесено до Львова, де тоді ж заснували університет, у якому діяв богословський факультет для українців. Уряд Йосифа II здійснив ряд новацій в економічному житті, полегшив становище селян.

Однак цей курс перервався зі смертю Йосифа II у 1790 р. Його наступник, Леопольд II, поступово нівелював наслідки реформ свого попередника. Це відразу позначилося на становищі українців. До того ж польські кола інспірували антиукраїнські настрої, звинувачуючи українців у сепаратизмі. Такі випадки тоді не мали під собою реального ґрунту: хоча тяжіння до історичного центру українського народу, що знаходився за межами Австрійської імперії, й існувало, воно не оформилося в національну теорію чи організацію.

Все, що стосувалося Галичини та міжнаціональних взаємин у краї, пов'язувалося для Відня не лише з внутрішніми, а й зовнішньополітичними комбінаціями. Особливість внутрішньої ситуації полягала в тому, що зайнявши керівні місця у державному апараті королівства, польська шляхта стала посередником між українським населенням і вищими австрійськими урядовцями. Інсинуації польських кіл мали наслідком те, що австрійський губернатор Галичини Перген інформував Відень про можливість

російської ірреденти в Галичині за умови будь-якої підтримки урядом місцевих українців.

Щодо поляків у Галичині, то в Габсбургів склалося враження, що як протидержавна сила вони не викликають занепокоєння: по-перше, відірвана від народу шляхта сприймалася у центрі як штаб без армії; а, по-друге, тяжіння поляків до католицизму було найкращим гарантом їх політичної благонадійності. Австрійські політики дуже чутливо сприймали можливу перспективу зіткнень з Російською імперією, якщо та заявить претензії на території, заселені братнім народом. Тому уряд відразу реагував на будь-які тривожні для нього тенденції, зокрема в релігійному житті. Коли у приєднаній Галичині та Буковині частина населення виявила активний рух до православ'я, Відень санкціонував заснування там греко-католицької митрополії (1808 р.)¹⁷. Суцільна полонізація освіти також стала виявом цієї політичної лінії австрійського уряду на етнічних українських землях.

Однак австрійський владний істеблішмент, як виявилось, неадекватно оцінював ситуацію. У середовищі польської аристократії визрівали русофільські настрої, викликані увагою та прихильністю до неї російського імператора Олександра І. Особливою довірою в нього користувався Адам Чарторийський – польський аристократ, що потрапив до імператорського палацу у 1795 р. у якості заручника, а потім став ад'ютантом малолітнього Олександра. Коли останній зійшов на російський престол, А.Чарторийський отримав пост товариша (заступника) міністра закордонних справ і став попечителем Віленського навчального округу. Це дало йому в руки важелі для проведення полонізації освіти в губерніях, які відійшли до Росії після поділів Польщі. Одним з напрямів такої цілеспрямованої політики стала навчальна програма, здійснювана у Віленському університеті, а потім і в Кременецькому ліцеї протягом 1803–1823 рр.

Невдовзі А.Чарторийський, що 1805 р. став міністром закордонних справ Росії, переніс зусилля в цьому напрямі на якісно вищий рівень, користуючись своїм високим дипломатичним статусом. Міжнародна ситуація сприяла йому й у процесі розробки військово-політичної доктрини, спрямованої на стримування агресивних планів Наполеона. А.Чарторийський переконував царя в тому, що для боротьби з Францією мало розраховувати лише на союзні армії. Необхідно, твердив він, сповна використати

також національні почуття народів, права яких були порушені у недавньому минулому¹⁸.

Олександр I імпонувала ідея відродження Польської держави під його скіпетром. Однак для цього необхідно було відібрати польські землі в Пруссії. Але перед загрозою війни з Францією зробити такий відчайдушний крок він не наважився. Зрештою цар уклав союз з пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом. До речі, з планом відновлення Польської держави погоджувався австрійський архієпископ Кароль, який радив Францу II поступитися для цього Західною Галичиною, залишивши собі її східну частину¹⁹. Але наполеонівська дипломатія та агресивна політика Франції на європейському континенті сплутали ці задуми.

Отже, польський табір у Галичині виявив велику організованість і державницьку волю, використовуючи всі наявні можливості й політичну кон'юнктуру в Австрії та Росії для досягнення своєї мети. Масована атака на українців, розділених кордоном між двома імперіями, перешкоджала консолідації свідомих українських сил у боротьбі за національне самовизначення. Разом з тим ситуація в західноукраїнському регіоні формувала національно орієнтовану самосвідомість українського населення краю.

4. Європейська політика й Україна періоду наполеонівських війн

Револьюційні події кінця XVIII ст. у Франції дали поштовх новим тенденціям у міжнародному житті та політичній самоорганізації бездержавних народів. За словами Я.Грицака, вони ліквідували владу монарха і старої аристократії й “поширили поняття нації на інші суспільні верстви. Джерелом суверенних прав націй став народ. Організуючим ядром держави стала не правляча династія, а нація у новому, модерному розумінні... Вперше в історії етнічні відмінності набули такого великого політичного значення. Французька модель нації послужила прикладом наслідування для нових національних рухів, що поширилися на початку XIX ст. в усій Європі, — німецького, італійського, польського та інших. Тоді італійський революціонер Медзіні сформулював свій славнозвісний принцип: “Кожній нації

— держава”. Боротьба за національні права водночас стала боротьбою за соціальне визволення, демократію і справедливість”²⁰.

Ідеї, породжені Французькою революцією, вступали у суперечність з імперською політикою не лише реакційних європейських монархій, а й республіканської Франції. Інтереси цієї політики базувалися якраз на протилежних засадах, ігноруючи природне право народів на самовизначення, нав’язуючи їм право сильного і власне бачення міждержавних відносин.

Могутні держави гралися долями цілих народів ніби за картярським столом. Україна не стала виключенням. У світлі наростаючого протистояння між Францією та Росією “українська карта” набувала значення козирної. Ще в 1790 р. комітет закордонних справ Конвенту доручив представнику Франції при російському дворі Жене скласти меморіал про народи, що населяли Росію. Подавши змістовний документ до Парижа, французький дипломат радив підготувати повстання в різних районах Росії, у тому числі й в Україні.

Члени комітету Карра і Буасі д’Англя, добре обізнані з національним питанням у Росії, наполягали, щоб Конвент наказав своєму представнику “для Польщі та східних країн” Парандьєру “пильно слідкувати за настроями в Україні й подавати інформації про українські справи”. Водночас посол Франції у Венеції Лелеман, який згуртував там польську еміграцію, отримав рекомендацію “придивитися, чи немає поміж поляками українців, бо Польща та Україна мають поширити гасла свободи на всій Півночі”²¹.

Влітку 1792 р. міністр закордонних справ Франції Лебрен надіслав послу у Туреччині Сомонвілю вказівку обговорити з великим візиром можливість організації антиросійського повстання в Україні, Грузії й на Кубані. Лебрен проводив курс на розчленування Російської імперії, а за допомогою союзу зі Швецією і Портою намагався відродити “східний бар’єр”, у якому Україна мала зайняти своє вагоме місце. В інструкції “Комітету громадської безпеки до члена Директорії Ревеля” (1794 р.) у розрізі “політичної війни” проти Росії пропонувалося сприяти відродженню в “козацької нації” почуття свободи, щоб вона могла знищити ярмо, під яким стогне, й щоб “дерево свободи розцвіло у Києві”. Звичайно, за словесною еквілібристикою чітко проступає бажання Парижа, в першу чергу, реалізувати власні геополітичні плани, а не опікуватися історичною долею українців.

У вересні 1796 р. Ревель заслав в Україну таємного агента Муасонюра, який навесні наступного року побував у Києві, Полтаві, на Правобережжі та докладно інформував свого шефа про стан справ і перспективи використання “української карти”. Муасонюр наполягав на організації пропагандистської роботи серед українського населення. З приводу поданого польською еміграцією на розгляд Директорії плану відновлення Речі Посполитої (квітень 1797 р.), який містив вимогу включення всього Правобережжя до її складу й запевнення, що місцеве населення прихильно ставиться до поляків, Муасонюр висловився категорично: “Зв’язати справу революції в Україні з планами польських патріотів — це заздалегідь провалити всі наші проекти щодо цієї країни. Населення в Україні ставиться з надзвичайним недовір’ям до всього польського, добре пам’ятаючи часи панування польської шляхти у країні козаків”. Агент вважав за доцільне надіслати до Південної України французьку ескадру з експедиційним корпусом. На його думку, царські війська, дислоковані в Україні, не допоможуть російському уряду, оскільки складаються переважно з опозиційно настроєних українських козаків. “А відірвавши Україну від Росії, — резюмував він, — Франція завдасть останнього вирішального удару, від якого ця хижацька держава ніколи не зможе опам’ятатися, бо єдине хворе місце російської імперії — це Україна. А тоді нова республіка утвориться у колишній вільній країні козаків, і діти відродженої Козацької Республіки благословитимуть Французьку Республіку”²².

Глибоке розуміння “української справи” та співчуття до боротьби українського народу проти польського поневолення висловлював у своїй книзі “Політичні дослідження над старою й новою польською державою, прикладені до останньої її революції” член Конвенту, генеральний прокурор Гаран де Кулон.

Значно прозаїчніше дивилися на “українське питання” вищі державні кола Франції. Офіційна газета “Монітор” 7 січня 1792 р. опублікувала матеріал, з якого видно, що французьке керівництво напередодні повстання під проводом Т.Костюшка добре усвідомлювало, що в Польщі “свобода не торкалася ані селян, ані некатоликів”.

Ставши на чолі держави, її перший консул Наполеон Бонапарт бажав лише володіти якомога більшою інформацією, але не давати жодних обнадійливих обіцянок українцям.

Вивчаючи “українське питання”, французька дипломатія зацікавилася Задунайською Січчю. 6 грудня 1804 р. її агент у Бухаресті повідомляв уряд про налагодження контактів зі старшиною, яка представляла 3 тис. козаків, що служили в кавалерії волоського господаря. А у вересні наступного року посол Французької Республіки в Стамбулі генерал Севастіані прийняв депутацію козаків, пообіцявши після розгрому Росії повернути запорожцям стародавні вольності, гарантом яких стане Наполеон. Посол передав козацькій делегації певну суму грошей, а також прокламації для розповсюдження на території України²³.

Після розгрому російських військ під Аустерліцем (грудень 1805 р.) і пруської армії поблизу Йени (1806 р.) Наполеон вступив на польські етнічні землі. Розв’язання “польського питання” переходило у практичну площину. Для європейської дипломатії воно виходило далеко за вузьконаціональні рамки. Це питання сприймалося як цілий комплекс військово-політичних, дипломатичних, етноконфесійних проблем, що виникли внаслідок трьох поділів Речі Посполитої й торкалися ряду країн і народів.

Протягом 1807–1809 рр. “українське питання” сприймалося Наполеоном через призму “польського”. Польські діячі закидали Париж вимогами відновити Річ Посполиту в межах “від моря до моря”, тобто з правобережними й південно-західними українськими землями. 9 березня 1807 р. міністр закордонних справ Талейран прийняв у Варшаві двох польських поміщиків з України — Городянського і Наймана, — які запевняли, що населення Київщини та Поділля готове до антиросійського повстання. Варшавський уряд додав до заяв шляхтичів докладний меморіал, у якому висловлювалося переконання в тому, що українці прагнуть скинути російське ярмо і, “ймовірно, використають момент, щоб вернутися до лагіднішого польського режиму й певно, що велика частина польської шляхти не відмовить козакам” у цьому²⁴. Але Талейран не вірив у здатність поляків підняти повстання на Правобережній Україні та радив Наполеону не розраховувати на Польщу, “аби уникнути анархії”. Використовуючи “польське питання” як розмінну монету у великій політичній грі, Наполеон не сприймав серйозно плани відродження великої Речі Посполитої й відкидав домагання поляків щодо українських земель.

25 червня 1807 р. Наполеон поблизу Тільзита зустрівся з Олександром I і запропонував свої умови миру. 7 липня сторони

підписали мирний договір з окремими таємними статтями та угоду про союз між двома державами, вістря якого спрямовувалося проти Англії.

Прагнучи знищити династію Гогенцоллернів, Франція відбрала в Пруссії всі польські землі й створила на них “Велике герцогство Варшавське”, до якого ввійшли Холмщина і Підляшшя. Це був той максимум, який міг запропонувати полякам Наполеон. Не бажаючи перетворити пруську династію на своїх одвічних ворогів, російський імператор відхилив пропозицію Наполеона про поділ усіх відторгнених земель по р. Вісла. Зрозуміло, що створення герцогства суперечило російським планам, оскільки започаткувало прецедент, який міг поширитися на колишні польські володіння, що відійшли до Росії. До того ж поява біля західних кордонів ворожої та цілком залежної від Франції держави становило реальну загрозу безпеці імперії.

Союзний договір нібито мав і свої переваги, оскільки передбачав посередництво Франції у російсько-турецькій суперечці й у разі спільної війни проти Порти – поділ її європейських провінцій (за винятком Румунелії та Константинополя). Однак глава Французької Республіки вів подвійну гру, орієнтуючись на витіснення Росії з Балкан. Для цього в союзному договорі він нав’язував Росії виведення її військ з придунайських князівств.

2 лютого 1808 р. Наполеон звернувся до Олександра I з пропозицією про розчленування Оттоманської імперії. Не ухилиючись від переговорів, російський імператор обумовив нову зустріч попередньою угодою Франції на перехід Молдавії й Валахії під контроль Росії, а також обіцянкою не розширювати межі герцогства Варшавського.

У вересні відбулася зустріч Наполеона та Олександра I в Ерфурті. Прагнучи розв’язати собі руки в Іспанії, перший консул погодився на перехід Валахії, Молдови й Фінляндії, що належала Швеції, під юрисдикцію Росії.

Воюючи в Іспанії, Наполеон не спускав очей з Австрії. Військові приготування Габсбургів не залишилися для нього непоміченими, і влітку 1809 р. французька армія поблизу Ваграма завдала австрійцям тяжкої поразки. Росіяни співчували Австрії, але допомоги їй не надали. 14 жовтня 1809 р. у Шенбруннському палаці Відня було підписано мирний договір між Австрією й Францією, за яким майже вся Західна Галичина відходила до

герцогства Варшавського. Австрії залишався тільки Тернопільський округ.

Після значного розширення розмірів герцогства Варшавського російсько-французькі стосунки стали швидко погіршуватися. Практично повною невдачею завершилися переговори про майбутній статус цього герцогства між Рум'янцевим та Коленкуром (послом Франції у Росії). Підписана внаслідок тривалої тяганини конвенція про те, що Польське королівство ніколи не буде відновлене, так і не була ратифікована Францією. Навпаки, намагаючись заручитися підтримкою поляків, Наполеон декларативно обіцяв відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. У будь-якому разі він планував створити на польсько-українських землях державу-сателіт, цілком залежну від Франції.

Далеко було до згоди між двома державами й у ході розв'язання "східного питання". Переговори між Рум'янцевим та Коленкуром про розділ Туреччини зайшли в глухий кут у березні 1808 р. і більше не поновлювалися. Стало зрозумілим, що Франція не лише не збирається розмежовувати свої сфери впливу на Близькому Сході, а й навпаки, всіма силами, спираючись на дислоковану в Іллірії армію Мормона, намагається підпорядкувати своєму впливу Балканський півострів. Крім того, через своїх агентів у Порті французький уряд розпалював ненависть до Росії та прагнув попри дану в Ерфурті обіцянку завадити переходу дунайських князівств під російський контроль.

Існувала ще одна складова франко-російських суперечностей – економічна. Росії було не вигідно підтримувати континентальну блокаду Англії, до якої вона вимушено приєдналася в Тільзиті. Обсяг її зовнішньоторговельних операцій зменшився зі 100 млн крб. 1807 р. до 83 млн у наступному році. Різке скорочення вивозу сільськогосподарської продукції спричинило падіння курсу паперового рубля. Водночас зросли ціни на імпортні товари. Все це негативно позначилося на економічній кон'юктурі південноукраїнського й правобережного регіонів. У зв'язку з цим російський уряд дозволив ввозити англійські товари та заходити британським суднам у російські порти. В кінці 1810 р. було прийнято новий митний тариф, який несприятливий для французів.

Розширення європейської експансії Франції (протягом 1810–1811 рр. вона приєднала Голландське королівство, швейцарську

територію Валліс, герцогство Ольденбурзьке, частини герцогства Берг і Ганноверзького королівства, три ганзейські міста – Гамбург, Бремен та Любек) викликало протести Олександра I. Наполеон відповів на це погрозою, що невдовзі Росія може втратити не лише польські області, а й Крим. На прийомі 15 серпня 1811 р. він поставив риторичні запитання князю Куракіну: “Ви розраховуєте на союзників. Де ж вони? Чи не Австрія, в якій ви відібрали триста тисяч душ у Галичині? Чи не Пруссія? Вона не згадає, що в Тільзіті її добрий союзник імператор Олександр відняв у неї Білостоцький округ. Чи не Швеція? Вона згадає, що віднявши в неї Фінляндію, ви наполовину зруйнували її. Такі образи не забуваються. Весь континент буде проти вас!”²⁵.

І все ж дипломатичну підготовку до війни краще провів російський уряд. Йому вдалося залучити на свій бік Швецію, відновити дипломатичні відносини з Англією (18 липня 1812 р.), укласти мирний договір з Туреччиною (травень 1812 р.). Поступившись Стамбулу м. Анапа на Чорному морі, завойованими областями Закавказзя, вивівши війська з Валахії та Молдавії, Росія змогла уникнути небезпеки на південному фланзі й можливої війни на два фронти. Більшу довіру Росії, аніж Франції, виявили правителі Австрії та Пруссії.

Підписані з Австрією і Пруссією угоди, на перший погляд, забезпечували Франції чималу перевагу. Фрідріх-Вільгельм III обіцяв виставити проти Росії 20-тисячний корпус, Австрія – 30-тисячне військо, що мало діяти в Україні. Але обіцянки передати за це Пруссії Прибалтику й приєднати до Австрійської імперії Волинь виглядали надто вже хиткими і примарними. Контакти російських дипломатів з пруськими та австрійськими колегами переконували у тому, що Наполеон силою примусу домігся переходу на свій бік колишніх союзників Росії, але це зближення мало скоріше формальний характер. Відень в особі Меттерніха запевняв російського посла, що у разі війни австрійські війська будуть діяти лише на Буковині і не підсилюватимуться²⁶.

Готуючись до війни, французький уряд особливо ретельно вивчав економічну, соціальну і національну ситуацію в царській імперії. У листопаді 1811 р. міністр закордонних справ князь де Кадор просив французького посла у Варшаві барона Біньона збирати всі відомості про Поділля, Волинь й інші українські землі. Мережа агентури, створена Біньоном, постачала Париж

оперативною інформацією про антиросійські настрої місцевого населення і його виступи проти влади.

Наполеон мав намір використати на свою користь гостроту національного та аграрного питання в Росії. Зрештою, визволити селян з кріпацтва він побоювся (негативне враження на нього справила пугачовщина). А от на національні суперечності французька дипломатія поклала великі сподівання. Східну політику проводив у життя політичний директор міністерства закордонних справ О.Готерів. Права рука Талейрана, знавець східноєвропейських справ, він у 1812 р. підготував детальний меморіал, в якому запропонував утворити на українських землях “незалежну державу, інвеститура якої належатиме виключно великому імператорові”. Нове державне утворення мало складатися з Полтавського й Чернігівського князівств “по течії Дніпра від Десни до Орла. Козаки, відомі під назвою запорозьких, разом з кримськими татарами ввійдуть також у ту державу... Нова назва “Наполеоніда” замінить стару назву “Таврида”. Наполеоніда складатиметься з дніпровської частини Катеринославщини, цілої Таврії та всієї долини Донця до Дону, який разом з Азовським і Чорним морями буде кордоном цієї держави на півдні”. Ця держава, “маючи на чолі єдиного вождя й конституцію, відповідну звичаям цих народів з можливою перспективою політичної незалежності, витворить з себе цивілізовану націю, що буде одним з найміцніших бар’єрів проти амбітних проєктів Росії та її претензій на Чорне море”²⁷. Україна приваблювала Готеріва як військовим потенціалом (60 тис. легкої кінноти), так і в якості стратегічного бар’єру від агресивної політики Росії.

Як бачимо, Правобережна Україна до складу Наполеоніди не входила. Під тиском полонофільського оточення з’явився проєкт утворення на Правобережжі окремого князівства для наполеонівського маршала Йосифа Понятовського. Васальна українська держава мала постачати Франції допоміжні військові контингенти. Керувати Наполеонідою мав хтось з маршалів чи свояків Бонапарта.

Й усе ж володар половини Європи не зумів скористатися міжнародними суперечностями у Російській імперії. Він уперше в історії успішно використовував пропагандистські методи боротьби у країнах, якими прагнув заволодіти, але перед російською кампанією належним чином цього не зробив. Через це

Бонапарт втратив можливих союзників і прискорив свою поразку. Про те, що потенційні союзники або принаймні симпатичні у Франції були, свідчать такі факти.

Ідеї Великої французької революції настільки заволоділи свідомістю європейської інтелектуальної еліти, що навіть в аристократичній верхівці Росії вони мали чимало прихильників. Українських громадських діячів у них приваблював дух свободи, національного та соціального розкряпачення. І хоча в основній своїй масі нове українське дворянство поділяло проімперські патріотичні почуття й нічого не знало про бонапартівський проект створення Наполеоніди, деяка його частина захоплювалася Францією, вбачаючи у ній носія демократичних гасел і принципів суспільного устрою. Так, дворянин Мочуговський з Полтавщини радів з успіхів Наполеона і бажав, щоб “Бонапарт зруйнував Росію”. Переяславський поміщик Лукашевич, який був одним з лідерів українських автономістів, піднімав келих за здоров’я Наполеона. В Пирятинському повіті привселюдно проголошувалися тости “за республіку”²⁸.

Опозиційні настрої частини української шляхти виявилися також у тому, що вона неохоче брала участь у мобілізації до діючої армії. На дворянських з’їздах Чернігівщини й Полтавщини поміщики вимагали зменшення кількості рекрутів з 4 до 1 на 100 душ населення.

Разом з тим не слід перебільшувати значення опозиційних та профранцузьких настроїв в Україні. Вони не трансформувалися у цілеспрямований, організований, ідеологічно забезпечений сепаратизм²⁹.

Тим часом воєнної дії розгорталася за сценарієм, написаним у Парижі. Хоча й з великими труднощами, через криваве Бородінське поле французькі війська досягли Москви. На території України наступальні дії вела австрійська армія Шварценберга. З початком кампанії вона завдала поразки російській армії Тормасова на Волині та заволоділа Ковельським, Луцьким, Володимирським і частиною Дубнівського повітами.

Російський імператор після початку вторгнення французьких військ також вирішив зіграти на національних почуттях українців. Київський губернатор граф Санті радив йому скористатися патріотичними почуттями місцевого населення для залучення його до військової служби. Вищі посадові чини Лівобережжя

переконували царя, що агресора здатне зупинити земське ополчення, але для цього необхідно сформувавши його саме як козацьке, “под сим древним и народу края сего приятным наименованием”. Прислухаючись до цих порад, Олександр I у своєму маніфесті вказував, що ополченці в Україні “должны именоваться непременно козаками, по обычаю тамошнего народа”³⁰. Цей заклик мав успіх і був підтриманий різними верствами українського населення. Близько 70 тис. чоловік вступили до козацьких й ополченських кінних і піших полків. 40 тисяч ополченців-добровольців у складі російської армії брали участь у контрнаступі від Москви до західних кордонів імперії, а також в облозі Замостя на території Польщі. Козацькі та ополченські формування стали учасниками зарубіжного походу російської армії. Восени 1813 р. вони взяли участь у “битві народів” під Лейпцигом. У березні 1814 р. 6 козацьких полків з України вступили в Париж. Кілька місяців по тому українські козаки й ополченці несли гарнізонну службу у містах Франції, Німеччини, Польщі. А повернувшись на батьківщину, воїни із селян так і не дочекалися обіцяних царем особистої волі та полегшення повинностей. Уряд вирішив перетворити на регулярні уланські полки загони українських козаків. Примусові заходи викликали опір останніх, які намагалися боронити свою самостійність. Улітку 1817 р. почався їх виступ у станиці Бузького козацького війська – Вознесенську. Повстанці відмовилися віддати російським воєначальникам козацькі прапори. Заколот вдалося приборкати лише завдяки залученню 10 тис. солдатів. Подібні заворушення сталися і в інших районах, де проживали козаки³¹. Так російський царизм віддячив учасникам Вітчизняної війни 1812 р., багато з яких виявили героїзм та відвагу у боротьбі з військами французів.

На Віденському конгресі 1814–1815 рр. Росія виявила зацікавлення у тому, щоб включити Варшавське герцогство під скіпетр Романових як напівзалежну державу. Замість цього Олександр I відмовлявся від претензій на австрійську Галичину й Тернопільську область, яку отримав 1809 р. Проте сильна опозиція планам розширення кордонів герцогства Варшавського на захід з боку Англії, Франції, Пруссії та інших німецьких держав змусила російського самодержця поступитися Познанською областю, Краковом і Торунем.

Відповідно до рішень конгресу колишнє герцогство у формі “Царства Польського” було “безповоротно приєднано до Росії своєю конституцією”. В актах конгресу відзначалося, що “його імператорська величність має дати цій державі, що користується окремою адміністрацією, такий зовнішній простір, який він вважатиме зручним”. Крім того, проголошувалося, що поляки – піддані високих сторін, що домовляються, отримають представництво й національні заклади, встановлені відповідно до того ладу існування, яке кожен з урядів, котрим вони будуть належати, визнає корисним та зручним їм надати”. Якщо австрійський і прусський імператори на приєднаних польських землях запровадили представництво лише у формі обласних земських установ, то Олександр I окроював Царству Польському особливу конституцію, за якою воно визнавалося окремою державою, з’єднаною з Росією по суті лише особистою унією, з особливим конституційним урядом, армією й скарбницею. Верховну цивільну та військову владу в Царстві Польському здійснював великий князь Костянтин Павлович³².

Проект Олександра I щодо об’єднання Царства Польського в єдине політичне ціле з губерніями, приєднаними до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої, викликав виразну опозицію радикального, ліберального і консервативного таборів. Імператору адресували свої протести наблизений до царської родини генерал М. Орлов та консервативний історик М. Карамзін, які доводили хибність такого кроку. Зрештою, Олександр I не приєднав до Царства Польського не тільки західноукраїнські й західнобілоруські, але навіть і литовські губернії, хоча й продовжував підтримувати у польських патріотичних колах сподівання на позитивне вирішення їх мрій.

У конституційному Царстві Польському (1815–1830) швидко розвивалася промисловість, формувалася національна буржуазія. Важливо акцентувати увагу на такій обставині: всі особи недворянського походження, які висунулися на ниві підприємництва, мистецтва, науки, літератури, відразу, згідно з конституцією, перейшли в шляхетний стан. Тому, на відміну від інших країн, у Польщі буржуа не ставали антагоністами дворянства, а, навпаки, прагнули поповнити його лави, переймалися його світоглядом, засвоювали ідеологію державництва. Тому польська буржуазія поділяла переконання дворян у правомірності

приєднання відторгнутих від Речі Посполитої українських, білоруських та литовських губерній. Думка про те, що в останніх понад 90% мешканців були представниками корінних національностей і що поляки становили тут дуже тонкий прошарок, не була для них переконливим аргументом. Адже “єдиними представниками культури в них були поляки, а туземне населення – селяни – вважалося таким, що не мало прав на самостійне й незалежне від шляхти існування”³³.

Наполеонівські війни справили сильне враження на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, втілених, зокрема, у правових нормах (Кодекс Наполеона), сприяли формуванню на слов'янських землях нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії, за визначенням Я.Грицака, “мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого, – пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання вирости російські масони і декабристи, українські автономісти та білоруські будителі”³⁴.

5. Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами та державами

Перемогу над Наполеоном увінчувала нова конструкція міжнародних відносин, вироблена Віденським конгресом і зцементована “Священним союзом” європейських монархів, які об'єдналися для утримання статус-кво та цінностей абсолютизму. Провідну роль у насадженні й підтримці “віденської системи” відігравали Росія, Австрія і Пруссія. Однак наступ реакції не зміг знищити у слов'янських народів прагнення до внутрішньої та зовнішньої свободи, конституційного ладу й національної єдності. В зв'язку з цим проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики знайшли своєрідний відбиток у свідомості інтелектуальної еліти олександрівської епохи.

Оскільки імператор наполегливо шукав можливості та форми для відродження Польської держави, залежної від Росії, це

визначило спрямування опозиційних думок у наближених до царського двору колах. 1815 р. комісар у центральному адміністративному департаменті М.Тургенєв, генерал М.Орлов та їх одностайні вирішили, що Олександр I надто захоплюється “польським питанням”, ігноруючи національні інтереси Росії. Переконані у тому, що імператор перебуває під впливом польського таємного товариства, вони вирішили протиставити йому відповідне російське об'єднання. Плануючи створення таємного товариства – “Ордену російських рицарів”, група М.Орлова керувалася націоналістичними інтересами й висувала гасла русифікації та асиміляції всіх неросіян, що мешкають в імперії, а також приєднання сусідніх і неслов'янських народів, знищення польської державності тощо³⁵.

Окремі ідеї, викладені вище, взяли на озброєння члени першого таємного товариства – “Союзу порятунку” (1816 р.). Висловлені останніми думки дають уявлення про їх погляди на те, як повинні будуватися стосунки між народами у Російській імперії та за її межами.

Характеризуючи віденську міжнародну систему, один з членів товариства А.Поджіо, зокрема, наголошував на тому, що Австрія боялася зростання торгівлі на Півдні, яка в разі перемоги Росії над Туреччиною перетворювалася на вагомий зовнішньополітичний фактор³⁶.

Учасник Віденського конгресу М.Тургенєв (талановитий дипломат та автор цікавої праці “Теорія політики”), аналізуючи європейську ситуацію, писав: “Загальний мир існує. Так, зовнішній мир, але погляньте уважно, і ви побачите, що немає нічого менш мирного, ніж внутрішнє становище багатьох європейських держав. Навіть видимий спокій деяких з них є не що інше, як хвилинна дрімота; пробудження там буде грізним”³⁷. Ці слова виявилися пророчими й незабаром Європа здригнулася від національно-визвольних рухів та революцій.

Брат М.Тургенєва – С.Тургенєв – також віддав багато років дипломатичній службі. Він критично оцінював легітимістські засади віденської системи і реакційні імперські режими. Про Австрію він писав так: “Частини, з яких складається ця імперія, мають різні інтереси, й уряд не може бути прихильним до одних, не зачіпаючи інших”. С.Тургенєв також передбачав потрясіння на континенті, причини яких закладалися у період Реставрації:

“Вивчаючи великі події останніх років та моральне становище, в яке вони поставили кожну державу, приходиш до висновку у необхідності для урядів змінити політику, без чого ми побачимо ще багато інших подій, як тільки народи відчують себе менш стомленими, ніж тепер”³⁸.

У 1823 р. з'явилася пам'ятна записка “Про послух вищій владі та якій владі слід підкорятися”, автором якої став М.Фонвізін. Документ пронизаний протестом проти тодішнього напряму зовнішньої політики європейських держав. Підсумовуючи результати діяльності “Священного союзу”, він відзначав, що “зовнішня політика уявляється в найбільш сумному і похмурому вигляді... Право народне втратило свою силу та гідність. Немає постійної системи, що визначає й забезпечує надбання кожної нації. За допомогою поділів розірвані зв'язки одноплемінних народів і національність доведена до крайнього знищення. Сильні пригноблюють слабких та хочуть навіть накласти кайдани на думки...”³⁹.

Автор засуджував моральні засади й право кожного народу розпоряджатися власною долею. Головними ідеями записки стали міркування про національне визволення і примат моралі в міжнародних відносинах та праві, що мали стати “царством правди”. Фонвізін репрезентував погляди “благородних лібералістів”, які мріяли про заснування під скіпетром Романових “Слов'яно-руської імперії”.

Ще один член таємного товариства, декабрист П.Каховський, ставлячи питання, кому Росія принесла користь і кого врятувала, підкреслював: “Може, ми принесли користь самовладдю, а не богу народному. Націю ненавидіти неможливо, й народи Європи не росіян не люблять, а їх уряд, який втручається у всі їх справи та для користі царів притісняє народи... Але вбити прагнення до свободи не можна, і доки будуть люди, буде й бажання свободи”⁴⁰.

В 1823 р. у Новоград-Волинському виникла таємна військова організація “Товариство об'єднаних слов'ян”, заснована Юліаном Люблінським, Андрієм та Петром Борисовими. В його програмному документі – “Правилах” – передбачалося скасувати монархічні режими у всіх країнах, знищити кріпацтво і станові привілеї. Поважаючи право народу на самостійний політичний вибір, члени товариства вважали за необхідне не нав'язувати йому революцію, а підготувати умови для неї.

Один з вождів товариства І.Горбачовський заявляв, що він мріяв про звільнення всіх слов'янських племен від самовладдя, знищення існуючої між деякими з них національної ненависті й з'єднання всіх населених ними земель федеративним союзом". Як основу встановлення справедливого суспільного устрою планувалося "визначити кордони кожної держави, ввести в усіх народів форму демократичного представницького правління, скласти конгрес для управління справами союзу та для змін у разі необхідності загальних корінних законів, надаючи кожній державі право зайнятися внутрішнім влаштуванням і бути незалежними в складанні приватних своїх узаконень"⁴¹. У даному разі демократичні переконання тісно перепліталися з російським патріотизмом, слов'янською єдністю, а також зі співчуттям ідеї національного визволення взагалі. Разом з тим Україні місця в майбутньому федеративному союзі не знайшлося, що свідчить про тодішній рівень самосвідомості національної еліти.

Значно далі пішов у національному питанні М.Муравйов — автор "Конституції", що стала програмним документом Північного товариства. Про незалежність України в ньому не йшлося. Однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської "держав" з центрами в Харкові та Києві.

Більш консервативно виглядали підходи до цього питання керівників Південного товариства, зокрема П.Пестеля. Він підготував ґрунтовну програму перебудови Росії на нових засадах — "Руську Правду". Але поряд з проголошенням вірності республіканським і демократичним ідеалам у документі знайшла відображення ідеологія макіавеллізму, що виражалася в досягненні добробуту країни шляхом тотальної русифікації її народів за схемою: єдина територія — єдина держава — єдина мова — єдині закони. П.Пестель рахується з тим, що підвладні народи "бажають завжди для себе незалежності й окремого політичного існування, стверджуючись на праві створювати особисті держави та називати це правом народності". Однак він протиставляє цим національним прагненням "право блага вигідності" великої держави, що має на меті "встановлення кордонів, міцних місцевим становищем і сильних природними оплотами", а також, "щоб сили маленьких народів, які його оточують (великий народ. — О.Р.), примножували власні його сили, а не сили будь-якої іншої великої держави"⁴². В "праві народності" Пестель не

відмовляє тільки народам, що мають усі дані для незалежного існування. Іншим же він відмовляв у праві на самовизначення. Поляки, на його погляд, належали до перших, бо мали державницьку традицію. Оскільки ж Польща перебувала в сфері геополітичних інтересів Росії, то вона могла отримати самостійність лише за таких умов: до Польської держави мали відійти, крім Царства Польського, ще й Гродненська губернія та Білостоцька область. Віленську ж, Мінську і Волинську губернії передбачалося поділити між Польщею й Росією. Між двома державами мав бути укладений союз, а внутрішнє влаштування Речі Посполитої — здійснюватися на засадах “Руської Правди”.

Досить показовим є уявлення П.Пестеля про національно-державний лад Росії. У другому розділі “Руської Правди” від поділяє населення країни на 3 розряди: “корінний народ руський”, “племена, до Росії приєднані”, та іноземці. До першого розряду він відносить всю слов’янську спільноту в межах держави, не виділяючи у ній росіян, українців чи білорусів. “Держава, — за його переконанням, — повинна в політичному відношенні ціле складати і може такою визнана бути тільки тоді, коли всі різні її частини й члени дійсно міцний та істинно тісний зв’язок між собою мають... Політичний зв’язок у державі досконалий лише тоді, коли одні й ті ж закони, один та той же спосіб управління в усіх частинах держави існують і держава з частин складається, у політичному сенсі однорідних та одноманітних”⁴³. Виходячи з цього, Пестель обстоює думку про шкідливість федеративного устрою і необхідність суворої й послідовної централізації всієї державної конструкції. Констатуючи різноманітність національних, адміністративних, конфесійних елементів, об’єднаних імперією, автор “Руської Правди” проголошував майбутню державу “єдиною та нероздільною”, що “відкидає зовсім будь-яке федеративне утворення, влаштування та існування держави”⁴⁴. Запропонований у документі територіально-адміністративний поділ розчленував українські землі між різними “уділами”, “областями”, “повітами”, “округами”. Власне українська територія увійшла частинами до Вершинної, Чорноморської, Української областей, а також Донського й Аральського уділів⁴⁵. Як бачимо, реформаторські проекти П.Пестеля базувалися на російській державницькій традиції і не враховували національних інтересів українців.

Окрім товариств декабристів, на території України діяли також інші опозиційні організації. 1819 р. утворилося Мало-російське таємне товариство (або Товариство визволення України) на чолі з В.Лукашевичем. Члени товариства (М.Рєпнін, С.Кочубей, В.Тарновський та інші) ставили за мету здобути незалежність України й об'єднати її з Польщею. Програмним документом об'єднання став укладений Лукашевичем “Катехізіс автономіста”.

Французька революція, зміни міжнародної ситуації сприяли поширенню масонства. Не сприймаючи засад, на яких будувалася зовнішня і внутрішня політика абсолютних монархій, масони висунули гасло об'єднання всіх народів світу в “розумне суспільство, ... щоб воно було корисним та приемним для всіх”. Члени масонських лож закликали людей до самовдосконалення й об'єднання без огляду на релігійну й національну приналежність на принципах братерства, рівності, взаємодопомоги. Космополітизм й егалітаризм масонів вступав у суперечність з етатизмом і легітимізмом абсолютистських деспотій та переслідувався, незважаючи на те, що його членами часто були представники правлячих верств й аристократичних родів.

У Україну масонство занесене з Росії та Заходу, але мало тут своєрідне забарвлення завдяки існуванню радикальних ідей національно-визвольного руху. Боротьба проти поневолення слов'янства стала головною метою заснованої у Києві 1818 р. ложі “Об'єднаних слов'ян”. Багатонаціональне за складом об'єднання обрало девізом “Єдність слов'янську”. Якщо одеські масонські ложі “Понт Евксінський”, “Три царства природи” й інші сповідали наднаціональні ідеали, то полтавська ложа “Любов до істини”, до якої входили М.Новиков, І.Котляревський, С.Кочубей, Г.Тарновський, займала виразну національну позицію. Виявляючи стійкий інтерес до історичного минулого України, члени ложі тим самим сприяли формуванню національної свідомості її дворянства.

Члени масонських лож пізніше ввійшли до організацій декабристів та інших опозиційних таємних товариств, які ставили за мету боротися за права народів та їх справедливе влаштування. Деякі учасники таємних об'єднань безпосередньо займалися дипломатичною діяльністю і намагалися в межах дозволеного впливати на політичний курс російського уряду. Однак за тих умов суттєво підкорювати імперську лінію царизму вони не

могли. Незважаючи на це, їхні ідеї та програмні документи сприяли поширенню нових уявлень про характер взаємин між народами й державами, справедливий устрій і повагу до природних прав кожної нації.

6. Польське повстання 1830 р. та Україна

Ще в листопаді 1814 р. прусський канцлер Гарденберг у листі до одного з англійських міністрів писав, що польське королівство (Царство Польське), яке управляється конституційним чином і з'єднане персональною унією з Росією, спричинить для імператора останньої чимало ускладнень⁴⁶. Через певний час дане пророцтво збулося. Олександр I не задовольнив бажання поляків приєднати Литву й Правобережну Україну до конгресової Польщі та не відмовився від свого права залишатися верховним законодавцем. Це викликало незадоволення, підсилене тим, що польські політичні кола звикли до співчутливого сприйняття російським царем їх попередніх домагань. В армійських підрозділах, серед студентів Віленського університету, поміщиків Південно-західного краю почали виникати таємні товариства, які готували антиросійський виступ.

На початку 1825 р. у Житомирі відбувся з'їзд польських і російських змовників, в якому взяли участь П.Мошинський, В.Ржевуський, С.Карвицький, М.Ворцель, Ф.Падура, брати Муравйови й К.Рилєєв. Ф.Падура "для справи загальної свободи" доводив необхідність "відновити незалежність Малоросії та виявив готовність у такому напрямі вести пропаганду серед українського населення. Цю ідею підтримали всі учасники з'їзду. В.Ржевуський разом з Ф.Падурою, відбувши 2-річне ув'язнення після повстання декабристів, заснували школу лірників, які популяризували по українських містечках і селах козацьку минувшину й ідеї вільнолюбства⁴⁷.

Потенціал польського національно-визвольного руху детонувала революція 1830 р. у Франції, де вдруге було скинуто з престолу династію Бурбонів. Це був ще один вияв кризи міжнародної системи, спроектованої Віденським конгресом. Усі підстави бути незадоволеними результатами його рішень мали і національно свідомі сили Польщі. В надрах польського суспільства зріли плани боротьби проти деспотизму. Аристократія навіть

погоджувалася на демократичні перетворення, аграрні реформи, аби консолідувати націю в протистоянні з російською тиранією. Значно менше ідеологи польського руху просунулися вперед у виробленні суспільних та державних форм і визначенні місця для непольських народів у майбутній великій Польщі. Представники різних політичних течій сходилися в тому, що український, білоруський та литовський народи не є самодостатніми у справі національного державотворення. В зв'язку з цим гасло “За вашу й нашу свободу”, висунуте у січні 1831 р., по суті втрачало сенс, коли мова заходила про ці народи. Східні кордони відродженої Польської держави мали проходити правим берегом Дніпра та охоплювати українські, білоруські й литовські землі. Незважаючи на це, організатори повстання розраховували на підтримку місцевого, переважно непольського населення на Правобережній Україні, потреби якого, на їх думку, зводилися лише до визнання рівності конфесій, ліквідації кріпацтва тощо⁴⁸.

Зважаючи на те, що переважна більшість мешканців Правобережжя була українцями, поляки надрукували до них звернення українською мовою, але латинським шрифтом. У зверненні, зокрема, викладалися плани повсталих щодо України: “Ваші браття Поляки взяли ся, щоби вас всіх до себе прилучити до Королівства Польського — всіх, мовлю, й волинців, і Литву, й Поліссе, й Україну, і Побереже — щоби есте з ними разом уживати їх права, й до котрого права хочуть вас припустити і припустять, тільки треба, щоби есте ся панове громада взяли за руки й зо своїми панами зобралися і вигонили москалів та козаків — а зробили таке військо, щоби ради вам могло дати”. А далі містилося запевнення: “Бог милосердний любить польську родню; бо ви всі поляки, хоч по-руськи говорите, бо поляки тільки трошка переменили ваш язык”. У відозві не було конкретних обіцянок, лише лунав заклик взятися за зброю проти “москалів”⁴⁹.

Однак звернення польських лідерів Квятковського, Сквинецького, Лелевеля залишили селянську масу байдужою. Українські низи не пішли битися за польські гасла.

В кінці березня 1831 р. польські загони під проводом Двірницького перейшли р. Буг і вступили у межі Волині. Це стало сигналом для шляхти Південно-західного краю. У різних місцях Волинської, Подільської та Київської губерній вибухнули антиросійські виступи. В той час російський уряд не міг опертися

ні на місцеве дворянство (майже суцільно польське), ні на місцеве чиновництво (також переважно поляків). Царизм побоювся залучити до придушення повстання 4-мільйонне корінне населення, яке потерпало від економічного, національного, релігійного гніту і вороже ставилося до польської шляхти. Якби російська адміністрація хоча б натякнула на можливі зміни у становищі українських селян, то вони виступили б проти повстанців. Але боячись, що дана акція зачепить основи кріпосного права, уряд не ризикнув скористатися цією можливістю. Вирішено було зобов'язати сільське православне духовенство силою пастирського переконання утримувати парафіян від участі в заколоті, коли б їх до цього спонукала шляхта. Крім того, вони повинні були доповідати владі про поведінку польських поміщиків та їх посесорів, управителів і т.п.

У кожному повітовому місті Південно-західного краю було створено "комісії для найточнішого освідомлення осіб, що взяли участь у заколоті". До них залучалися убогі, часто залежні від польського дворянства православні священники. Проте в складі цих комісій було чимало поляків, і патріотичний порив духовенства здебільшого мав для нього негативні наслідки. Після поразки повстання родичі засланих й арештованих заколотників мстилися пастирям "за зраду", знущалися, писали доноси та навіть чинили фізичну розправу⁵⁰.

Наслідки повстання завдали відчутного удару польській справі. Царство Польське втратило свою конституцію і військо. На Волині закрито Кременецький ліцей, а замість польських шкіл відкрито російські. Значні зміни сталися в релігійній сфері — царизм намагався зменшити латинсько-католицькі впливи на духовне життя, оскільки польські ксьондзи підтримали домагання повстанців. 1831 р. було передано у відання православної церкви уніатську Почаївську Лавру. А в 1839 р. цар санкціонував цілковите "возз'єднання" уніатської церкви Південно-західного краю з православною. До останньої влилися 1,5 млн колишніх греко-католиків, у тому числі понад 100 тис. — на Волині й Поділлі. 4 грудня 1840 р. надійшло розпорядження про поширення російського зводу законів на південно-західні губернії⁵¹.

Повстання 1830 р. породило в Миколи І плани ліквідації Царства Польського як автономної одиниці. Передбачалося поділити його територію із сусідніми державами, причому західний

кордон Росії повинен був проходити по Віслі. Завіслянські губернії мали відійти до Пруссії, Краківський округ – до Австрії. В якості компенсації Росія претендувала на фортецю Торунь та гирло р.Німан (з м. Мемель), а також Тернопільську область, що належала їй з 1809 р. до 1815 р. Ці плани не були втілені в життя з різних причин. У лютому 1832 р. імператор оприлюднив особливий статут для Царства Польського, за яким воно зберігало значні переваги порівняно з усіма іншими частинами Російської імперії, які у той час не користувалися жодними політичними правами і не мали жодного самоуправління. Але змова під керівництвом Залівського змусила уряд відмовитися від реалізації цього плану та запровадити на польських землях режим воєнного стану, що діяв до 1856 р⁵².

Поразка повстання 1830 р. підштовхувала польську громадськість до переосмислення досвіду боротьби, стратегії й тактики пошуку союзників. Очевидною помилкою було уявлення про українців, як відгалуження польського народу. На відміну від консервативного табору представники демократичного крила польського визвольного руху дійшли висновку, що невизнання ними українського, білоруського, литовського народів як самостійних етносів стало одним з факторів, які негативно позначилися на ході та наслідках їх боротьби. Польські емігрантські кола в Англії заявляли, що історичні образи й утиски українців з боку поляків тепер зобов'язують останніх працювати у напрямі встановлення співдружності між двома народами, щоб стерти з пам'яті криваві спогади⁵³.

Пошук шляхів для спільних дій з українцями Правобережжя і Галичини з 1835 р. стало одним з головних завдань багатьох польських таємних товариств в Україні. Так, у статуті “Союзу польського народу” було записано: “Люди всіх націй суть брати між собою. Тому всі люди й усі народи, складаючи одну велику сім'ю, зобов'язані подати один одному допомогу в здобутті та захисті загальної свободи”⁵⁴. Подібні ідеї взяли на озброєння й інші польські об'єднання – “Віра, надія і любов”, “Демократичне товариство”, таємна жіноча організація на Волині, група київських студентів на чолі з Боровським.

Декларуючи наміри збудувати державу, засновану на свободі й рівності, соціальній і національній гармонії, польські демократи разом з тим вважали цілком природним перебування території

України в її складі. Виходячи з цього, вони прагнули залучити українців до спільної боротьби проти російського поневолення. Однак було б помилкою не помічати позитивного впливу польського національно-визвольного руху на український. Діяльність польських демократичних організацій активізувала пошук засобів національної самоідентифікації українцями, організаційних форм українського руху та його ідеологічного забезпечення.

7. “Весна народів” і народна дипломатія

Революційні події 1848–1849 рр. у європейських країнах стали одним із симптомів кризи віденської системи, що підтримувалася військово-поліцейськими силами “Священного союзу”. Революційні рухи чітко окреслили дві основні тенденції: прагнення до ліквідації абсолютистських режимів та встановлення конституційного ладу й широке волевиявлення бездержавних народів на користь самовизначення і незалежності. Яскравою ілюстрацією першої тенденції стала революція у Франції, де король зрікся влади; другої – події в Австрії. “Клаптикова імперія” Габсбургів, зіткана з поліетнічних провінцій, почала тріщати по швах, коли периферійні сейми заявили претензії на автономію. Антигерманістські настрої, оформлені у вигляді чеської, польської, угорської та української національних ідей, вимагали рішучих змін у мовному питанні й принципах заповнення урядових посад у провінціях. На ситуацію накладалася надзвичайна популярність загальноєвропейських ліберальних гасел, які відстоювали обмеження влади володаря, зрівняння станів у правах, розширення прав особи і народу. До причин, що викликали революційний сплеск, слід віднести також соціально-економічні труднощі.

Вибух масової непокори уряду у Відні стався під впливом французької революції. Чеські та нижньоавстрійські сейми призначили засідання для того, щоб сформулювати вимоги до імператора. Розгортався антиавстрійський рух в Угорщині, й у березні 1848 р. угорці висунули вимогу запровадження в них конституції.

Внаслідок непоступливої позиції Меттерніха Габсбурги ніяк не могли визначитися з межею поступок, на які вони могли піти. Нарешті, 15 березня імператорським патентом було визнано

свободу слова, дозволено створення національної гвардії та скликання депутатів, обраних городянами і провінційними сеймами для реформування держави. Після отримання звістки про це у Львові польські діячі склали на адресу цісаря петицію, в якій говорилося про їх бажання відновити власну державність. У документі давалася негативна оцінка трактатам про поділи Речі Посполитої й Віденських актів та містилося прохання визнати за створеним “народовим комітетом” права скласти нову конституцію для Галичини, на яку мають дати добро її “народові збори”. Поряд з національними вимогами в петиції було викладено цілу низку позицій ліберально-демократичного спрямування. Щоб надати цій акції легітимності й характеру всенародного волевиявлення, керівники польського руху почали збір підписів під петицією. Коли дійшла черга до вихованців і викладачів Львівської греко-католицької духовної семінарії, член ставропігійного інституту доктор К. Венковський звернувся до них зі словами: “Не забувайте, що ви руське плем’я, відмінне від польського, що у вас ви маєте іншу національність, свою історію, свою мову, словом, що ви руські. Якщо хочете, то не робіть цього доти, поки в адресі не буде вміщена точка, що забезпечить ваш самостійний побут, вашу народність та вашу мову”⁵⁵. Ставлення поляків до цих вимог виклав історик Бельовський. Він писав: “Визнати руський народ (читай – “український” – О.Р.) окремою національністю – значить приставити лезо до польського горла”⁵⁶.

У Відні польська депутація, що привезла петицію, зустрілася з посланцями Чехії й Хорватії, які умовляли поляків створити єдиний фронт слов’янських народів. Метою спільної діяльності мало стати перетворення Австрії на конституційну монархію зі слов’янським характером. Але польські діячі ухилилися від позитивної відповіді, посилаючись на те, що їх мета – відродження вітчизни. На польську петицію міністр Піллерсдорф відповів листом, в якому Галичині обіцяно такі ж свободи, як і решті провінцій Австрії. Позиція польських лідерів прискорила кристалізацію української суспільної думки та національної свідомості. Першою акцією української громадськості стала петиція до правлячої династії 19 квітня 1848 р. “Від імені руського народу” Львова. Лояльна за формою, вона містила клопотання про запровадження української мови у навчальних закладах, зрівняння в правах духовенства трьох конфесій, доступність

державних посад для українців. 9 травня з Відня надійшла прихильна відповідь уряду.

28 квітня Габсбурги оприлюднили конституцію, яка проголошувала демократичні перетворення. Однак це не зупинило революційних виступів.

2 травня 1848 р. представники української інтелігенції створили Головну руську раду (ГРР), що взяла на себе функції національного уряду. У маніфесті ГРР, підписаному 200 тис. галичан, обстоювалася правомірність державницьких змагань автохтонного населення краю⁵⁷. Керівництво Головної руської ради в особі М.Куземського й Г.Яхимовича ставило за мету поділ Галичини на Західну (польську) та Східну (українську), до якої входила б Північна Буковина і мало бути приєднаним Закарпаття. Віденський уряд не був готовий до такого радикального кроку. Разом з тим австрійська влада вміло лавірувала й вела дипломатичну гру на утримання статус-кво між ГРР та Центральною радою народовою (польською представницькою організацією). Користуючись польсько-українськими суперечностями, губернатор Галичини Ф.Стадіон виявляв прихильність до українських діячів, намагаючись спрямувати їх діяльність на нейтралізацію польських впливів. Під час переговорів з українською делегацією він поставив їй членам запитання, якої вони національності? У відповідь прозвучало: “Рутени”. Тоді губернатор поцікавився, чи належать вони до того народу, який проживає в межах Російської імперії, маючи на увазі українців. Учасники зустрічі відповіли, що вони не вважають себе єдиним етнічним організмом, оскільки мають віру (галичани – греко-католики, наддніпрянці – православні)⁵⁸. Обережні й обтікаючі відповіді пояснювалися тим, що Ф.Стадіон побоювався споборницьких і сепаратистських тенденцій в українському русі та був готовий придушити їх у самому зародку.

На знак вдячності за вірність Габсбургам у важку годину Відень дозволив вживати українську мову в школах і заснувати у Львівському університеті кафедру цієї мови. Ф.Стадіон створив спеціальний орган – раду, що мала допомагати йому в управлінні провінцією й запросив до неї діячів українського руху Г.Яхимовича, М.Куземського, Малиновського та Рачинського.

Щоб нівелювати авторитет ГРР у краї, польський табір створив з “русинів польської нації” альтернативну організацію – “Руський

собор”. Редактором друкованого органу цієї організації став член “Руської трійці” І.Вагилевич. Незважаючи на те, що “Руський собор” проголосив курс на консолідацію українців і поляків для спільної боротьби проти Росії, на ділі він швидше вносив розкол в українське середовище.

В той час сталася подія, яка стала першою значною спробою створення єдиного фронту слов'янських народів. У відповідь на загальнонімецький форум, що відбувся в Франкфурті-на-Майні (його учасники намагалися створити союз німецьких держав, до яких мали увійти етнічні слов'янські землі), лідери чеського національного руху скликали у Празі з'їзд слов'янських громадських діячів. 3 травня 1848 р. Я.Головацький отримав від свого приятеля й одного з організаторів цього форуму К.Запа листа, в якому той сповіщав про його мету: “Порозуміння всіх слов'ян для оборони проти німецької бюрократії, забезпечення інтересів кожного слов'янського племені, зокрема, спільна оборона, переміна Австрії у вільну від чужої політики, незалежну слов'янську державу”⁵⁹.

На з'їзд до Праги прибули представники всіх трьох політичних організацій Галичини: Головної руської ради, Руського собору, Центральної ради народової. Першу репрезентували І.Борискевич (депутат Державної ради та сейму), о. д-р Г.Гинилевич і о. О.Заклинський, другу – князі Сапега й Любомирський, граф Дідушицький, адвокат Поглодовський, о. Криницький. До української секції увійшли по три представники обох організацій. У виробленій нею платформі, окрім іншого, містилася вимога поділу Галичини на східноукраїнську та західно-польську частини. У виступах І.Борискевича прозвучали протест проти німецького і польського гніту, обґрунтування окремішності українства Галичини, вимога рівноправності для українців й прохання прийняти його до федерації слов'янських народів.

Польська делегація вступила в гостру полеміку з “українського питання”. Однак вона змушена була рахуватися з позицією інших делегатів з'їзду, зокрема лідера російських революціонерів М.Бакуніна, який вважав, що “Русинское население Белоруссии, Литвы и Галиции соединится, с кем захочет, и никто не может тепер определить его будущую судьбу. Мне кажется всего вернее и желательнее, чтобы они образовали вначале с Малороссией

отдельную национальную федерацию, независимую от Велико-россии и Польши”⁶⁰.

Після тривалих і гострих дебатів українські й польські делегати виробили “Вимоги галицьких русинів”. Документ містив домагання автономії та самоуправління у Галичині, твердження про політичну й культурну рівність усіх національностей і мов, а також проголошував створення спільної українсько-польської гвардії.

Словаки й угорські українці також виклали свої вимоги у спільній петиції. В ній, зокрема, наголошувалося: “Слов’янський сейм у Празі домагається, щоб припинився гніт словацького та українського народів, висловлює пригнобленим угорцям, словакам та українцям своє співчуття і домагається, щоб ті народи осягнули те, що тут подають, а саме: 1) щоб словаки та українці були визнані угорцями за народ і щоб у соймі мали рівні з ними права; 2) щоб мали свої національні сойми з окремою постійною словацькою та українською комісією, яка мала б право й обов’язок оберігати народні словацько-українські права. Та комісія скликала б національний сойм і мала б право відкидати всі накази центрального угорського міністерства, які були б небезпечні для словацько-української народності...”. Документ містив також вимоги рівноправності всіх національностей, що мешкали в Угорщині й їх мов, а також звільнення з в’язниць тих словаків та українців, які відстоювали права своїх народів⁶¹.

12 червня з’їзд прийняв “Маніфест до європейських народів”, вироблений дипломатичною комісією. В ньому викладалася позиція учасників слов’янського форуму на тодішній стан міжнаціональних і міждержавних відносин та шляхи їх демократизації. Празький з’їзд згорнув роботу під звуки артилерійської канонади: австрійський уряд протиставив народній дипломатії дипломатію сили. Однак це вже не змогло знищити враження від з’їзду, який засвідчив, що за наявності доброї волі представники різних народів здатні знаходити компромісні рішення й створювати платформи для спільних дій. Для українських делегатів участь у ньому мала ще один підтекст – це був політичний дебют українських сил на міжнародній арені. І, хоча безпосередніх практичних наслідків Празький з’їзд не мав, він опосередковано сприяв виробленню виразних національних орієнтирів, національної свідомості в галицьких українців.

Ще під час роботи Слов'янського конгресу у Празі розпочалися вибори до нижньої палати новоствореного парламенту Австрії. Не маючи досвіду політико-масової роботи, українці дістали в ньому тільки 25 місць зі 100, що становили квоту для Галичини. У вищому законодавчому органі країни українські делегати відстоювали поділ Галичини на українську та польську частини. З цього питання точилися гострі дискусії, аж поки в грудні 1848 р. новий імператор Франц Йосиф розпустив парламент.

Правом сильного скористалася й Росія: “жандарм Європи” надіслав війська для придушення революції в Угорщині. Царизм боявся, що революційна пожежа там може перекинутися у Росію і рішуче втрутився в події.

Політична вимога ГРР щодо поділу Галичини не отримала належного розв'язання. Натомість Буковину імператорським указом було виокремлено у коронний край, а Закарпаттю (Угорській Русі) надано обмежену автономію.

В цілому здобутки українців у той період важко назвати значними. Займаючи лояльну позицію щодо австрійського уряду й Габсбургів, вони об'єктивно ставили себе в табір противників угорського і польського національно-визвольного руху. З іншого боку, Відень виступав для новонародженого українського руху певним гарантом його завоювань, оскільки підтримував його боротьбу проти польського та угорського гніту.

В будь-якому разі українська громадськість у добу “весни народів” тримала неоціненний досвід політичного самовиявлення, реалізації вироблених гасел і пошуку союзників.

8. Кримська війна 1853–1856 рр. та російсько-турецька війна 1877–1878 рр.

Перша половина XIX ст. позначена періодичним загостренням “східного питання”. Особливу активність у його вирішенні виявляв уряд Росії. Вищим досягненням царської дипломатії цього періоду вважається укладення Андріанопольського мирного договору 1829 р. з Туреччиною. Згідно з цією угодою підтверджувалися права Сербії й Дунайського князівств, причому права останніх істотно розширювалися. Крім того, до Росії відійшли деякі території на Кавказі та в гирлі Дунаю. Протоки Босфор і

Дарданелли відкривалися для торгового мореплавства всіх країн. Визнано автономію Греції, що згодом переросла у незалежність. Наведені досягнення сприяли піднесенню авторитету Росії на Балканах та Близькому Сході.

В 30–40-і роки російський уряд прагнув виробити таку політичну лінію щодо Порту, яка б максимально задовольняла імперські інтереси Романових. У добу Наполеона Росія тримала курс на розчленування Туреччини. Тепер ситуація змінилась і російські дипломати схилилися до думки, що краще мати справу з ослабленою Портою, ніж створити передумови для посилення впливу Англії й Франції у регіоні. Члени спеціального комітету, що вивчали це питання, доповідали Миколі I: “Переваги від збереження Османської імперії в Європі переважають незручності, які воно створює. Її падіння буде суперечити інтересам Росії”⁶².

Обравши такий напрям зовнішньої політики, російський уряд відгукнувся на пропозицію турецької сторони про укладання оборонної угоди. У червні 1833 р. було підписано Ункяр-Іскелесійський договір, основним пунктом якого стала заборона проходу військових суден через Дарданелли. Укладена угода з Портою стала опосередкованим визнанням переважаючих інтересів Росії в регіоні. Але ця примарна перевага була нівельована підписанням колективних конвенцій 1840 та 1841 рр. щодо Проток.

В середині 40-х років Росія у своїй політиці прагнула заручитися підтримкою Великобританії, але зближення двох монархій 1844 р. виявилось короткотрасним.

Для зовнішньої політики царського уряду того періоду характерний курс на врегулювання зовнішньополітичних проблем за допомогою контактів між монархами і вищими державними чиновниками. Микола I аж надто довіряв своїм союзникам – Австрії та Пруссії, які у вирішальний момент не прийшли йому на допомогу. Ідея “Священного союзу” не спрацювала у цьому разі, й Росія опинилася в ізоляції.

Посідаючи місце твердині консерватизму та легітимізму у міжнародній системі 30–40-х рр., Росія і в основу східної політики клала аналогічні принципи. Водночас царський уряд прагнув використати свій авторитет у православному світі й намагався закріпити за собою роль покровителя християн, що проживали на території Османської імперії. Санкт-Петербург виділяв для цього кошти на утримання православних громад, матеріальну

підтримку духовенства, ремонт та будівництво нових храмів. В Єрусалимі відкривається православна місія, засновується кілька духовних навчальних закладів. Ці заходи зміцнили вплив християнської церкви й Росії на православне населення Балкан і Близького Сходу. Про важливість релігійного фактора в дипломатичних комбінаціях царизму свідчило й те, що приводом до війни став конфлікт навколо святих місць у Палестині, а саме передача Віфлеємського храму у виключне розпорядження католиків.

Напруга в російсько-турецьких відносинах стрімко зростає і в травні 1853 р. стався розрив дипломатичних стосунків між двома країнами. Підбурюючи Порту до ескалації конфлікту, уряди Британії та Франції направили в Чорне море всупереч існуючим міжнародним нормам свій флот, який увійшов у Протоки й став на рейд перед Константинополем. У відповідь Микола I підкріпив дипломатичний тиск військовим, наказавши окупувати Молдавію і Валахію, що перебували під номінальним суверенітетом султана. Цар розраховував, що примусить цим кроком султана піти на поступки й до війни не дійде. Але він прорахувався: Англія та Франція досягли свого, зіткнувши Росію і Туреччину у війні. Розкриваючи цілі Лондона, лорд Пальмерстон писав, що його заповітною мрією є відновлення самостійного Польського королівства як бар'єра між Німеччиною й Росією, передача Валахії, Молдавії та гирла Дунаю Австрії, а Криму і Грузії — Туреччині. Султан, окрім Криму й Закавказзя, претендував також на придунайські землі⁶³.

В розв'язану європейськими політиками війну були втягнуті народи, які зовсім того не бажали. Як свідчили сучасники тих подій, населення Росії, Туреччини, Англії, Франції, Італії негативно поставилося до перспективи воювати за невідомі їм цілі.

4 жовтня 1853 р. Порта оголосила війну Росії. У першій морській битві в Сінопській бухті турецький флот зазнав нищівної поразки. Сухопутні частини російської армії вступили на територію Болгарії, а на Кавказі успішно стримували натиск противника. 15 березня 1854 р. у стані війни з Російською імперією оголосили себе Британія та Франція. Їх флот блокував російську ескадру в Севастопольському порту. Воєнні дії наблизилися до чорноморського узбережжя й України.

10 квітня англо-французький флот підійшов до Одеси та почав артилерійський обстріл міста, готуючись висадити десант.

Лише одна з шести берегових батарей вступила у перестрілку, завдавши пошкоджень ворожим суднам. Під час блокади Одеси перестрілка ще кілька разів поновлювалася. Тоді ж англійський фрегат “Тигр” сів на мілину і його екіпаж здався в полон.

У вересні 1854 р. англо-французький експедиційний корпус висадився в Криму, який перетворився на головний театр війни. Українські землі стали найближчим тилом російської армії, задіяної на півострові. В російську армію влилися багато українських рекрутів й ополченців. Лише з Полтавської губернії 9,5 тис. добровольців вступило в народне ополчення. 113 тис. крб. у вигляді пожертв на військові потреби зібрали мешканці Волині. Робітники Луганського ливарного заводу погодилися перейти на цілодобовий змінний режим і дали фронту 400 тис. снарядів. Шосткінський завод на Сумщині постачав порох, військові замовлення виконували багато інших підприємств України. Основний тягар військових та санітарних перевезень винесли на собі селяни південноукраїнських губерній. Цивільне населення Херсона, Мелітополя, Бердянська й інших міст взяло участь у наданні медичної допомоги хворим і пораненим воїнам російської армії⁶⁴.

У липні 1854 р. уряд Росії отримав умову для початку переговорів про мир так звані “чотири пункти”, висунуті Англією, Францією, Австрією та Пруссією. Від Росії вимагали згоди: по-перше, на передачу Молдавії й на тимчасову окупацію дунайських князівств австрійською армією, по-друге, на проголошення колективного покровительства всіх п’яти держав над християнами Османської імперії; по-третє, на перегляд договору щодо Проток, укладеними цими країнами з Портою 1841 р. Імператор Микола I не вважав за можливе прийняти ці умови, і союзники вирішили завдати вирішального удару по військовому престижу держави, яка вважалася найсильнішою в Європі⁶⁵.

Внаслідок некваліфікованих дій головнокомандуючого російською армією у Криму князя О. Меншикова англо-французький десант не лише зміг безперешкодно висадитися біля Євпаторії, але й завдати поразок росіянам. Меншиков піддався паніці та залишив напризволяще базу Чорноморського флоту. В Севастополі оборону тримав 18-тисячний гарнізон, у тому числі сформовані в Україні Галицький, Житомирський, Подільський, Полтавський, Чернігівський, Український полки⁶⁶. До них приєдналися 20 тис. офіцерів і матросів з блокованої ескадри, пластуни Чорноморського

козацького війська. Незважаючи на масовий героїзм військових та цивільних оборонців міста, сили були нерівні. 349-денна Севастопольська епопея закінчилася відходом поріділих підрозділів і затопленням російських суден, що залишилися на рейді.

У ході оборони Севастополя масовий героїзм виявили, зокрема, вихідці з України, георгіївські кавалери матрос І.Димченко, квартирмейстери П.Кішка й Ф.Заїка, чорноморські пластуни С.Білобров, Д.Горленко, урядник І.Дем'яненко, хорунжий Даниленко, командир 2-го батальйону підполковник Головинський та багато інших. Чимало українців полягли смертю хоробрих на полях боїв.

30 березня 1856 р. після тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конгресі представники Росії, Англії, Австрії, Франції, Туреччини й Сардинії підписали мирний трактат. Росія повертала Порті Карс, отримуючи як компенсацію Херсонський півострів із Севастополем і Балаклавою, а також Євпаторію, Керч, Кінбурн та інші міста, зайняті союзниками. Царський уряд відмовлявся від опіки над християнами Османської імперії й погоджувався на встановлення колективного протекторату вищеназаних держав над Молдавією, Валахією, Сербією. Змушена погодитися на “свободу плавання” у гирлах Дунаю, Росія поступалася на користь Молдавії південною частиною Бессарабії, населеної переважно українцями, що на ділі означало перехід цього регіону під контроль Англії, Франції, Австрії. Нарешті, царська імперія погодилася на “нейтралізацію Чорного моря, зобов'язуючись разом з Туреччиною не відновлювати тут військового флоту, арсеналів і укріплень⁶⁷.”

Поразка Росії в Кримській війні змінила баланс сил у Європі та на Близькому Сході. На перші ролі в європейській політиці виходять Англія й Франція, і це істотно вплинуло на характер міжнародних відносин.

Здобутий такими значними людськими і військовими втратами мир, здавалося б, надовго відбив у царизму бажання воювати. Але статус імперії, яка звикла до активного, наступного досягнення своїх стратегічних інтересів, не міг гарантувати російській дипломатії тривалого спокою.

У 1877–1878 рр. відбулася чергова російсько-турецька війна, до якої царизм спонукали події на Балканах. Національно-визвольний рух балканських слов'ян проти османського ярма

завжди знаходив співчуття у Санкт-Петербурзі. До Росії неодноразово апелювали діячі болгарського руху, які шукали військової допомоги для повного визволення своєї країни з-під влади Порту. Врешті-решт, російський уряд оголосив війну Османській імперії й досить успішно провів кампанію на Балканах. 3 березня 1878 р. в Сан-Стефано було підписано прелімінарний мир між двома державами. Болгарія ставала князівством у номінальній залежності від султана, війська якого виводилися з країни. Угода передбачала повний суверенітет Чорногорії, Сербії та Румунії, повернення Росії південно-західної Бессарабії, передачу їй Карса, Ардагана, Баязета, Батума. У Боснії й Герцеговині мали бути здійснені реформи в інтересах християнського населення.

Стривожені наслідками війни Англія та Австро-Угорщина поставили собі за мету скликати міжнародний конгрес для їх обговорення. Він відбувся влітку 1878 р. в Берліні. Учасники конгресу взяли за новий переділ турецьких володінь. З ініціативи Австро-Угорщини було урізано розміри Болгарського князівства. Боснія і Герцеговина перейшли під протекторат Відня. Конгрес залишив у силі положення Сан-Стефанського договору про Бессарабію, Добруджу, незалежність Чорногорії, Сербії й Румунії. Таким чином, Росія втратила значну частину плодів своєї перемоги.

Для українського народу війни Росії з Туреччиною також стали випробуванням. Десятки тисяч українців – солдатів та офіцерів – змушені були зі зброєю в руках відстоювати імперські інтереси Романових. Війни безпосередньо торкнулися сіл і міст України, що розглядалися як резервуар людських та матеріальних ресурсів. Разом з тим ці події сприяли встановленню контактів і зближенню між слов'янськими народами, що населяли Росію, Австро-Угорщину, Балкани.

9. Дипломатичні аспекти “українського питання” у період I світової війни

Початок ХХ ст. став часом надзвичайного загострення суперечностей між багатьма розвиненими країнами світу. Але кризові явища набули найбільшого загострення в Європі, де відбулося чергове перегрупування сил. Складання двох військових блоків – так званих Центральних держав й Антанти – знаменувало

глобальне протистояння держав, кожна з яких мала свої геостратегічні інтереси і прагнула досягти їх дипломатичними та військово-політичними засобами. Україна виявилася в епіцентрі подій, пов'язаних з Першою світовою війною, внаслідок того, що займала вигідне географічне становище й мала значний військово-економічний потенціал та людські ресурси. Тому, у розрахунках принаймні трьох країн – Німеччини, Австро-Угорщини й Росії – вона посідала одне з чільних місць.

В серпні 1914 р. президія Пангерманського союзу – однієї з найвпливовіших сил у суспільному житті Німеччини – серед інших завдань майбутньої війни висунула й таку – розчленування Росії на частини, оволодіння Польщею, Литвою, Білорусією, Україною, прибалтійськими губерніями для поселення в них німецьких колоністів. Прагнучи до утвердження себе як домінуючого міжнародного чинника, Німеччина планувала створення Міттельєвропи (“Середньої Європи”), до якої прагнула інкорпорувати Австро-Угорщину. Однак австрійський уряд вустами своїх дипломатів запевняв, що розглядає свою самодостатню роль і цивілізаційну місію як сполучну ланку між Заходом та Сходом. Посол Австро-Угорщини у США К.Думба в поданому на адресу американського уряду меморандумі визначав цілі його держави на Балканах і на Сході як “переважно комерційні й культурні за характером”. Вони є політичними тільки з огляду на географічне розташування дуалістичної імперії, що накладає на її державних діячів тягар підтримки територіальної єдності та забезпечення умов поширення промислової продукції”. Дипломат наголошував на тому, що завдяки ліберальній національній і культурній політиці саме слов'янський елемент стає все більш “відчутним у політичному й інтелектуальному житті імперії” на противагу німецькому елементу. Такий акцент мав прихований підтекст і окрім того, що він мав зняти будь-які сумніви в демократизмі національної політики Габсбургів, меморандум виконував функцію своєрідної заявки “клаптикової імперії” на територіальні прирощення за рахунок південнослов'янських земель та навіть за певних умов Волині й Поділля⁶⁸.

Російський царизм вважав, що має моральне право і навіть зобов'язання перед слов'янськими народами захищати ідеї панславізму. Те, що при цьому застосовувалися експансіоністські засоби, приховувалося за яскравою дипломатичною риторикою.

На ділі ж Санкт-Петербург планував під гаслом об'єднання "єдинокровних братів-русинів" зі східнослов'янським материком відсунути кордони імперії до Карпатських перевалів.

Лише українців ніхто не запитував, чого вони прагнуть та чого чекають від урядів вищезазначених країн.

Не зупиняючись на перебігу військових операцій, які досить детально висвітлені у науковій літературі, спробуємо стисло схарактеризувати дипломатичні аспекти "українського питання" в той період.

Піднесення національної свідомості на західноукраїнських землях знайшло, окрім іншого, прояв ще й у тому, що перед загрозою війни, яка висіла в повітрі, українська громадськість намагалася виробити спільну платформу дій та визначити власні орієнтири. 7 грудня 1912 р. у Львові зібралися представники кількох українських партій, щоб обговорити напрями своєї діяльності на перспективу. Учасники наради прийняли постанову, в якій наголошувалося, що "на випадок збройного конфлікту Австро-Угорщини з Росією все українське громадянство своїми симпатіями і ділом однозгідно й рішуче стане на стороні Австрії. Подібну резолюцію прийняло українське жіноцтво на своїх довірчих нарадах у Львові 14 грудня 1912 р.". 2–4 липня 1913 р. в тому ж місті було скликано Український студентський конгрес. Заслухавши доповідь Д.Донцова "Суспільно-політичне положення нації і наше завдання", в якій обговорювалась орієнтація на Австро-Угорщину, представники студентства також вирішили підтримати уряд цієї країни⁶⁹. При цьому мова йшла не про імперську політику Габсбургів, а про те, щоб забезпечити галицьких та закарпатських українців від приєднання до Росії й подальшої асиміляції та денационалізації. Для цього організоване і національно свідоме українство вживало всіх можливих засобів: дипломатичних, політичних та військових.

Ще напередодні війни українські представники проводили переговори з віденськими політичними й урядовими колами про поділ Галичини на західну та східну частини за національною ознакою. Не втрачали надії досягти свого вони і після початку війни. У перших числах серпня 1914 р. представники Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної партії створили в Львові Головну українську раду (ГУР), що мала взяти на себе функції єдиного представницького органу. Очолив

цей орган голова УНДП та Української парламентської репрезентації К.Левицький. У своєму маніфесті ГУР вказувала на загарбницьку мету політики Росії щодо Західної України й чітко окреслювала власну позицію: "Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перевага Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України"⁷⁰.

З відозвою подібного змісту до буковинських українців виступив Союз українських парламентських та сеймових депутатів з Буковини, яку підписали М.Василько, Е.Пігуляк, Ю.Лисак й о. Т.Рачинський.

ГУР почала переговори з австро-угорським урядом щодо створення національного збройного формування з українців, і внаслідок цього Відень у середині серпня санкціонував відповідне рішення. Спочатку йшлося про український легіон. До Львова на заклик військової колегії ГУР прибули понад 28 тис. добровольців. Однак правлячі кола імперії, добре розуміючи кінцеву мету українців, обмежили чисельність цієї бойової одиниці до 2,5 тис. вояків. Зрештою, легіон Українських січових стрільців (УСС) склав 10 сотень по 250 вояків. 2 сотні як запасний резерв дислокувалися в Закарпатті під командою Г.Коссака⁷¹.

Формування легіону мало на меті не лише продемонструвати лояльність до Габсбургів, але створити інструмент українського представництва, який мав стати вагомим фактором дипломатії й політики у ході війни та по її закінченні. Важливість такого заходу можна оцінити ще і з огляду на те, що полякам Відень дозволив створити 2 легіони по 8 куренів й окремі частини кавалерії та артилерії⁷².

На території Західної України виникли й інші об'єднання, що були представниками і захисниками українських інтересів.

Одне з них створили емігранти з Наддніпрянщини А.Жук, В.Степанківський та Л.Юркевич, а також В.Липинський і В.Кушнір, які організували спочатку видання в Львові періодичного органу “Вільна Україна”, а потім створили Український інформаційний комітет. Політичне кредо УІК формувалося так: для забезпечення всебічного культурного й економічного розвитку українського народу необхідно вибороти незалежність, а останню можна здобути тільки шляхом української національної революції. Найближчою ж метою з огляду на можливу поразку Росії мало стати приєднання Наддніпрянської України або її частини до Австро-Угорщини, злука з Галичиною і Буковиною та утворення окремої національно-територіальної одиниці⁷³. Очолив комітет почесний британський консул у Львові проф. Р.Залозецький-Сас, який мав зв'язки в політичних колах Австро-Угорщини й інших європейських держав. Надалі планувалося створити окрему політичну організацію, залишивши комітет органом пропаганди української справи. Маючи на увазі необхідність об'єднання українських сил Галичини й Наддніпрянщини, УІК прагнув до співпраці з єдиною організацією самостійницької орієнтації в Наддніпрянській Україні – Українською народною партією. Цьому перешкодили австрійські власті: під час переговорів у Відні урядовці показали Р.Залозецькому-Сасу відозву УНП з приводу війни, яка була спрямована проти балканської політики Габсбургів. На думку австрійців, це слугувало доказом того, що наддніпрянці займають таку позицію, яка не дозволяє розраховувати на їх підтримку у війні з Росією. Проте в цілому офіційний Відень вітав створення УІК та був готовий до діалогу з ним.

4 серпня 1914 р. з ініціативи А.Жука у Львові відбулася нарада емігрантів Наддніпрянської України, в якій взяли участь В.Дорошенко, Д.Донцов, О.Назаров. Наслідком цієї зустрічі стало утворення Союзу визволення України (СВУ), який мав уособлювати безпартійну політичну репрезентацію Центральної й Східної України. Проголосивши завдання відродження самостійної Української держави, СВУ також став на бік Австро-Угорщини.

З наближенням війни поживавився москвофільський рух на західноукраїнських землях у складі “клаптикової імперії”. Ще 1900 р. в Галичині було організовано “Руську народну партію”, що орієнтувалася на Росію, як єдиного “захисника” та об'єднувача слов'янських народів. В одній з брошур, виданих у Львові

“Обществом им. Мих. Качковського” (1902 р.) були такі рядки: “Галицкии украинце есть новейшее изобретение европейской политики. П’ятдесят лет тому Стадіон изобрел рутенов – тепер другии политики изобрели австрийских украинцев”. А далі йде таке запевнення: “Украинского языка мир не знает... Украинский язык, это выдумка политики... Галицкии украинце суть дейстно сектою, однако не религиозною, а социально-политическою”⁷⁴.

Війна розколола український народ, що опинився у двох ворогуючих таборах. Українська інтелігенція, що мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв’язанню українського питання. Українська громадськість у Росії не була такою одностайною в оцінці перспектив і політичних орієнтирів. Так, редактор журналу “Украинская жизнь” С.Петлюра в статті “Війна та українці” запевняв, що серед українців немає австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов’язок перед Росією. Водночас він висловлював сподівання, що по завершенню війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще та “українське питання” буде поставлене на порядок денний⁷⁵. Іншу позицію зайняв лідер соціал-демократів В.Винниченко, який організував у Катеринославі випуск нелегальних відозв з гаслами: “Геть війну!”, “Хай живе автономія України!”. Керівництво ж Товариства українських поступовців (ТУП) у вересні 1914 р. закликала українців не ставати на бік жодної воюючої держави, а дотримуватися нейтралітету⁷⁶.

Існувала ще одна сила, яка стала помітним чинником громадсько-політичного життя. На початку серпня в Києві галицькі москвофіли офіційно заснували “Карпато-Руський освободительный комитет”, “який видав брошуру “Современная Галичина”. Її зміст, безумовно, дійшов до урядових кіл Австрії й ще більш загострив “русинське питання”. З подачі деяких польських діячів і завдяки проросійським заявам москвофілів Відень ужив превентивних заходів щодо тих мешканців Галичини, які здавалися йому неблагонадійними. Тисячі галичан було кинуте до концтаборів у Талергофі, Гнау, Гмюнді, Терезієнштадті, заарештовано багато священиків, представників інтелігенції, селян. Угорські війська, зокрема, вішали людей без слідства та суду⁷⁷. Серед репресованих було багато й тих, хто не поділяв поглядів москвофілів.

На фронті події розвивалися не на користь австрійців. Російська армія швидко просувалася на захід і 3 вересня ввійшла до Львова. В зайнятих нею районах запроваджувалася окупаційна військова й цивільна адміністрація, а генерал-губернатором Галичини було призначено графа Г.О.Бобринського, жорсткого провідника великоруської шовіністичної політики. Виголошуючи промову у Львові, він стисло виклав своє бачення ситуації: “Восточная Галиция и Лемковщина — искон коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство”⁷⁸.

У спогадах французького посла в Петербурзі М.Палеолога міститься така характеристика окупаційного режиму: “Ледве тільки російська влада встановилася у Галичині, як одразу запровадила в ній найгіршу практику русифікації, ... адміністративна влада зосереджена в руках графа Бобринського... основу його поглядів складає крайня ненависть до уніатської релігії. Бобринський додержується таких поглядів: “У східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніати ж — зрадники православ'ю, ренегати й еретики, їх силою треба вернути на праведний шлях”... Отже, через те негайно почалися переслідування: арешт уніатського митрополита А.Шептицького, вигнання уніатських монахів, конфіскація церковних уніатських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніатських священиків, висилка русинських дітей до Києва і Харкова для виховання в православній вірі — ось що було зроблено за два місяці на полі релігійної політики. В чисто політичному відношенні до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами”⁷⁹. Царські сановники знайшли в краї опору серед москвофілів. У своїх проросійських настроях останні зайшли так далеко, що навіть давали поради, як швидше та ефективніше розправитися з українським рухом. В уже згаданій книжечці “Современная Галичина” містилося щось на зразок інструкції для російської адміністрації. “При окупації Галичини досить було б закрити видання українських органів і встановити нагляди за українцями у Львові і в таких провінційних центрах, як Стрий, Перемишль, Тернопіль, Станіславів, Коломия. По селах

нагляд, у величезній більшості випадків, здійснюватиме селянство — сільські старости й сільська поліція⁸⁰.

Від слів незабаром перейшли до діла. За сприяння місцевих проросійських кіл арештовувалися активні учасники українського руху та національно свідомі українці. Лише через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан, депортованих вглиб Росії. Особливою “увагою” російська жандармерія оточила греко-католицьке духовенство. 19 вересня 1914 р. митрополита А.Шептицького вислали до монастиря в Суздалі. Арештовано було багато греко-католицьких пастирів, які займали виразно українську позицію. На пустуючі кафедри з Росії прибували православні священники, яких очолили архієпископ Євлогій (Георгієвський) і Антоній (Храповицький).

Галичину наповнили агенти російської військової розвідки та жандармерії, які збирали всю інформацію про політичну ситуацію у краї, настрої місцевого населення тощо. Узагальнення й висновки направлялися до столиці. Прикладом такої діяльності може бути таємний рапорт жандармського полковника Мезенцева 17 січня 1915 р. У ньому подано історію “мазепинства”, вказано, що у ньому брали участь також громадяни Російської імперії М.Грушевський, Є.Чикаленко, Л.Жебуньов, М.Лисенко, М.Міхновський, А.Кримський, О.Лотоцький та інші. За словами Мезенцева, починаючи з 1905 р. всі мазепинські партії в Галичині та їх відділення у Росії остаточно усвідомили ідею “самостійної України” і намагалися використати війну, щоб викликати заколот на підросійських землях, а потім “відторгнути Україну від Росії та під скіпетром Габсбургів заснувати “Українське королівство”. В рапорті містилося повідомлення про якийсь відповідний договір “між ерцгерцогом Францем-Фердінандом і російськими мазепинцями”. С.Єфремов назвав це чистою вигадкою жандармів⁸¹.

Прагнучи зміцнити свою опору в краї, російські правлячі кола оприлюднили кілька декларацій. У серпні 1914 р. головнокомандувач царською армією, великий князь Микола Миколайович звернувся з відозвою до польського населення, в якій обіцяв, що російські війська забезпечать відродження об'єднаної Польщі під скіпетром Романових⁸². На початку вересня з-під пера великого князя вийшов маніфест до народів Австро-Угорщини, в якому наголошувалося, що “Росія, яка вже не раз проливала кров за визволення народів від чужого ярма, не шукає

нічого іншого, як тільки повернення права і справедливості. Вам, народи Австро-Угорщини, вона також несе тепер свободу і здійснення ваших народніх змагань". Звинувачуючи Відень у тому, що він сіяв національну ворожнечу, автор маніфесту запевняв, що російський уряд прагне лише одного, "щоби кожний з вас міг розвиватися і жити в добрі, зберігаючи дорогоцінну спадщину батьків, мову й віру, і з'єднаний з рідними братами жив у супокою і згоді з сусідами, шануючи їх самобутність"⁸³. Облуду цих слів продемонстрували антиукраїнські заходи царської адміністрації в Галичині. Єдине, що було правдою у цих дипломатично завуальованих заявах, то це прагнення об'єднати слов'янські народи в складі Російської імперії.

У 1915 р. під натиском противника царська армія змушена була відступати. Сповідуючи тактику "спустошеної землі", її командування наказало палити селянські хати, вивозити збіжжя, худобу. Слідом за військовими відходили десятки тисяч біженців, серед яких були не лише проросійськи настроєні діячі, а й прості селяни, яких намовили перейти з унії у православ'я. Боячись помсти з боку австрійців та угорців, вони зі своїм нехитрим скарбом вирушили на схід назустріч новим випробуванням. Близько 100 тис. осіб зірвалися з насиджених місць і стали біженцями. Ті, хто залишався, наражав себе на небезпеку нових репресій з боку австрійських властей.

Поразки на фронті примусили російську верхівку дещо змінити ставлення до українців. Якщо на початку війни уряд заборонив діяльність українських громадських та політичних об'єднань, то з кінця 1915 р. відновлюються українські наукові товариства, книгарні, кооперативи, починають виходити деякі газети. ТУП перетворилася на координаційний політичний центр українських сил, пропагуючи ідею конституційного правління в імперії й автономію для України. Свідченням пом'якшення позиції царизму став також дозвіл на діяльність розгалужених громадських організацій — "Военно-промислового комітету", "Союзу міст", "Земського союзу", "Комітету допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від військових дій". Отримуючи фінансове забезпечення з державної скарбниці, вказані товариства організовували виробництво військового спорядження, облаштовували санітарні поїзди, шпитали, надавали допомогу біженцям.

Українські діячі ще до того, як російські війська відступили з Галичини, спорядили спеціальну місію, яка доповіла депутатам Державної думи про події в краї. П.Мілюков назвав безчинства росіян у Галичині “європейським скандалом”. Делегації було обіцяно внести інтерпеляцію українців на розгляд Думи, як тільки вона відновить засідання. Однак член делегації Д.Дорошенко писав, що “особливого співчуття й зрозуміння нашого горя ми, розуміється, не найшли. Занадто вже велика різниця була між психологією російського поступовця, трудовика чи кадета чи соціал-демократа, для котрих розгром українського життя в Галичині був лише дрібним епізодом, або просто зручною нагодою, щоб ущипнути уряд, і нас, українців, для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу”⁸⁴.

Й усе ж “крига скресла”. На конференції партії кадетів було визнано право українців на широке культурне самовизначення. Кілька депутатів Державної думи восени 1915 р. з трибуни піддали гострій критиці національну політику царизму. 27 серпня 1915 р. українська делегація у складі депутата Думи Іванова, С.Русової та Ф.Матушевського вручила міністру освіти Росії графу Ігнат'єву меморандум про потреби народної освіти в Україні й поставила вимогу про запровадження національної мови у народних школах. На початку лютого 1916 р. думські депутати Чхеїдзе й Мілюков отримали петицію від громадських діячів Полтавщини, в якій ставилося питання про рівноправність українського народу, а також про державно-правові гарантії свободи його культурно-національного розвитку. Вимогу автономії України, всіх демократичних свобод, повернення у край політичних в'язнів містила петиція, надіслана робітниками Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Полтави, Чернігова на адресу депутатів Керенського та Чхеїдзе⁸⁵.

Всі ці кроки свідчили, що громадськості України вдалося привернути увагу російського уряду й суспільства до “українського питання”.

Весною 1916 р. внаслідок Брусиловського прориву російські війська потіснили австро-угорську армію і знову зайняли Буковину та частину Галичини. Режим “другої окупації” був значно м'якший, ніж за півтора року до того. Призначений генерал-губернатор краю Ф.Трепов на перше місце ставив не політичні

міркування, а інтереси армії. Репресивні акції, що були не такими масовими як раніше, здійснювала в основному армійська розвідка. Не заборонялося вживання української мови у школах, гімназіях, хоча вживати термін “український” було небезпечно.

Серед українських організацій в Австро-Угорщині активною діяльністю відзначався СВУ. Після напружених переговорів з австрійськими цивільними й військовими чиновниками вдалося досягти домовленості про те, що Союз визволення України отримає право доступу до таборів військовополонених, де зможе проводити роботу з українцями. Першим успіхом СВУ стало відокремлення полонених російської армії і розміщення їх в окремих таборах: у Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцведелі та Веслярі (Німеччина). В кожному таборі було організовано випуск українських часописів. У Веслярі з’явилося також друге видання брошури М.Міхновського “Самостійна Україна”. Інтенсивна ідейно-виховна робота в таборах сприяла піднесенню національної свідомості полонених, багато з яких стали активними учасниками визвольних змагань.

СВУ взяв на себе також репрезентацію Великої України у “центральных державах” і вів відповідні переговори з ними. В Берліні інтереси українців захищав О.Скоропис-Йолтуховський, Італії – О.Семенов, Швейцарії – П.Чикаленко, Швеції й Норвегії – О.Назарук, Болгарії – Л.Ганкевич, Туреччини – М.Меленевський. СВУ видав 25 брошур десятима мовами про Україну, а також забезпечував вихід двох часописів: “Українські новини” німецькою мовою у Відні та “Український огляд” французькою в Лозанні.

СВУ діяв протягом усієї війни і передав свої повноваження Українській Центральній Раді як легітимному державному органу народу України⁸⁶.

Щоб підняти рівень представництва інтересів українства, в травні 1915 р. у Відні створено Загальну українську раду (ЗУР), до якої увійшли члени галицької Головної української ради, а також представники Буковини й СВУ. В програмі ЗУР, очолюваної К.Левицьким, відзначалося, що вона прагне до розбудови самостійної держави на українських землях під російською займанщиною і створення краю з територіально-національною автономією у підавстрійських Буковині, Галичині та Закарпатті.

4 листопада 1916 р. Франц-Йосиф і Вільгельм II проголосили відновлення Польської держави під німецьким протекторатом у

межах колишнього Царства Польського, створеного відповідно до рішень Віденського конгресу й ліквідованого внаслідок повстань 1830 та 1863 рр. Австрійський цісар проголосив, що надає Галичині “право самостійного улаштування своїх крайових справ”, а місцевому населенню – “запоруку національного й економічного розвитку”⁸⁷. Це рішення суперечило вимозі поділити Галичину на західну та східну частини, що могло б гарантувати українцям вільний національний розвиток. Політична криза спричинила саморозпуск ЗУР, і керівництво українськими силами перебрала на себе група національно-демократичних депутатів австрійського парламенту на чолі з Є.Петрушевичем. Після відставки К.Левецького Є.Петрушевич став головою Української парламентарної репрезентації, яка взяла на себе функції захисту інтересів України. УПР заявила Відню протест, у якому ставилася вимога “реститувати староукраїнське королівство Галицько-Володимирське і разом з українською Північною Буковиною, а евентуально також іншими українськими областями монархії влучити як окремий державний організм в загальнодержавний зв'язок...” Австро-Угорщини. Якщо віденський уряд передасть Польщі хоча б якусь частку цих земель, то “український нарід Галичини” домагатиметься, “щоби Східну Галичину вважати з міжнародного погляду спірною областю й українському народові шляхом за порученого свобідного голосування населення Східної Галичини, в дусі права самовизначення, дати змогу самому рішити, до якої з держав край має належати”⁸⁸.

Ці вимоги отримали додаткове підкріплення завдяки новим принципам міжнародних відносин, проголошеним американським президентом В.Вільсоном 18 грудня 1916 р. Відомі під назвою “Чотирнадцять пунктів”, вони виділяли як один з наріжних каменів післявоєнного устрою право народів на самовизначення.

СВУ надіслав на ім'я В.Вільсона листа, в якому нагадував про становище 35-мільйонного українського народу та висловлював сподівання на підтримку його визвольних змагань Сполученими Штатами Америки.

22 січня 1917 р. з листом подібного змісту звернулося до президента США і київське Товариство українських поступовців. Його мав передати А.Ніковський, що збирався їхати в закордонне відрядження від Комітету “Союзу міст Південно-Західного фронту”.

Але виїзду перешкодила революція у Росії, що різко змінила військово-політичну і дипломатичну ситуацію в Європі.

Український рух переходив у нову фазу практичних зусиль у справі завоювання за допомогою зброї права на відродження національної державності. Причому вся попередня діяльність учасників українського руху на дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царині не минула марно. В складних умовах бездержавності, різноманітних зазіхань з боку шовіністичних кіл сусідніх народів невпинно кристалізувалася національна свідомість широкого загалу українського суспільства. Засвідчена численними інтерпеляціями до світової громадськості й урядів іноземних держав, воля українців до самовизначення мала як противників так і співчуваючих. Зусиллями кількох поколінь борців у ХІХ – на початку ХХ ст. “українське питання” перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ – з об’єкта на суб’єкт міжнародного права.

¹ Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1966. – С. 259.

² Проф. Мих. Грушевський. Украинство в России, его запросы и нужды. Спб., 1906. – С. 9, 10.

³ Цит. за: Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. – Том І-ІІ. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1996. – С. 271.

⁴ Там само.

⁵ Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія... – С. 225.

⁶ Там само. – С. 266.

⁷ Там само. – С. 206.

⁸ Ф.А. Редько. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці ХVІІІ ст. // Наукові записки Чернівецького державного педінституту. Історико-філологічний факультет. – Вип. І. – К.: Радянська школа, 1955. – С. 33.

⁹ Н. Стороженко. К истории малороссийских козаков в начале ХVІІІ и в начале ХІХ века. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. – С. 40.

¹⁰ Наталія Пономаренко, Григорій Сергієнко. Задунайська Січ (1825 – 1828 рр.). // Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва ХVІ – ХІХ ст.). – К. – Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 190-250.

¹¹ Н. Пономаренко, Г. Сергієнко. Назв. праця. – С. 200-205.

¹² Там само. – С. 206, 207.

¹³ Там само. – С. 220-227.

¹⁴ М.А. Гастроян, С.Ф. Орешков, Ю.А. Петросян. Очерки истории Турции. — М., 1983. — С. 36-40.

¹⁵ С.М. Могульва. Перші кроки задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини. //Південна Україна XVIII—XIX століття. — Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. ЗДУ. — Вип. 2. — Запоріжжя: РА “Тендем — У”, 1996. — С. 113.

¹⁶ Див. Наталія Пономаренко, Григорій Сергієнко. — Назв. праця.. — С. 228-248.

¹⁷ Проф. Н.П. Риневич. Из истории Карпатской Руси. — Варшава: Типография Варшавского учебного округа. — 1907. — С. 18-21.

¹⁸ А.И. Корнилов. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века. — Петроград, 1915. — С. 17-18.

¹⁹ Прикарпатская Русь под владением Австрии. (Издание О.А.Маркова). — Львов: Типография Ставропольского Института. — 1895. — С. 122.

²⁰ Ярослав Грицак. Нрис історії України. Формування модерної Української нації XIX — XX століття. — К.: Генеза. — 1996. — С. 28.

²¹ Ілько Борщак. Наполеон і Україна. — Львів: Діло. — 1973. — С. 17.

²² Там само. — С. 24-25.

²³ Там само. — С. 39-40.

²⁴ Там само. — С. 57.

²⁵ Див. История дипломатии. — М.: Госполитиздат, 1959. — Т.1. — С. 472-482.

²⁶ Там само. — С. 482-484.

²⁷ Див. Ілько Борщак. Назв. праця. — С. 71-92.

²⁸ Ярослав Грицак. Назв. праця. — С. 28.

²⁹ Ілько Борщак. Назв. праця. — С. 106.

³⁰ В.Г. Сарбей. Національне відродження України. — Том 9.: Видавничий дім “Альтернативи”. — К.,1999. — С. 65.

³¹ Там само. — С. 72.

³² А.И. Корнилов. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века. — Петроград, 1915. — С. 21-22.

³³ Там само. — С. 28.

³⁴ Ярослав Грицак. Назв. праця. — С. 29.

³⁵ А. Шебурин. Декабристы и вопросы внешней политики.// Русское прошлое, 1813. — С. 25.

³⁶ Там само. — С. 28.

³⁷ О.В. Орлик. Декабристы и внешняя политика России. — М.: Наука. — 1984. — С. 32.

³⁸ Там само. — С. 33.

³⁹ Голос минувшого. — 1916. — № 10. — С. 146, 149.

⁴⁰ Див.: Из писем и показаний декабристов (Под ред. А.К.Бороздина). — СПб, 1906. — С. 12-15.

⁴¹ Записки И.И.Горбачевского. — СПб, 1916. — С. 17-18.

⁴² А. Шабурин. Назв. праця. — С. 31-32.

⁴³ П.И. Пестель. Русская Правда. Наказ Временному Верховному Правлению. — СПб.: Культура, 1906. — С. 36.

- ⁴⁴ Там само. — С. 23-24.
- ⁴⁵ Там само. — С. 24-33.
- ⁴⁶ Прикарпатская Русь под владением Австрии...— С. 133.
- ⁴⁷ Там само. — С. 133-135.
- ⁴⁸ Л.Г.Иванова. Україна в польському національно-визвольному русі в 30–50-х рр. XIX ст. — К., НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1988. — С. 4-5.
- ⁴⁹ Д-р Василь Шурат. На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Галицької України. — Львів: НТШ, 1919. — С. 70-72.
- ⁵⁰ Л. Левицький. Эпизод из польского мятежа 1831 года в Киевщине. — К., 1899. — С. 1-3.
- ⁵¹ Прикарпатская русь под владением Австрии...— С. 144-145.
- ⁵² А.И. Корнилов. Назв. Праця. — С. 31-33.
- ⁵³ S. Kieniewicz. Stosunki polsko-ukrainskie w latach 1820-1870. — Materialy. — Warszawa, 1965. — S. 137.
- ⁵⁴ Г.Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. — К., 1871. — С. 133.
- ⁵⁵ Прикарпатская Русь под владением Австрии... — С. 259.
- ⁵⁶ Там само. — С. 260.
- ⁵⁷ В.Г. Сарбей. Назв. праця. — С. 123.
- ⁵⁸ Прикарпатская Русь под владением Австрии... — С. 269, 270.
- ⁵⁹ Иван Брик. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. — Львів, 1920. — С. 44.
- ⁶⁰ Историческое развитие Интернационала. — 1863. — Ч.І. — С. 350.
- ⁶¹ Иван Брик. Назв. праця. — С. 73.
- ⁶² М.Н. Тодоров. Англия, Россия и танзимат. — М.: Наука, 1983. — С. 96.
- ⁶³ И.В. Бестужев. Крымская война. — М.: АН СССР, 1956. — С. 17.
- ⁶⁴ В.Г. Сарбей. Назв. праця. — С. 135.
- ⁶⁵ И.В. Бестужев. Назв. праця. — С. 84, 85.
- ⁶⁶ В.Г. Сарбей. Назв. праця. — С. 135.
- ⁶⁷ И.В. Бестужев. Назв. праця. — С. 168, 170.
- ⁶⁸ Володимир Фісанов. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 44.
- ⁶⁹ Верига Василь. Визвольні змагання в Україні 1914 — 1923. — Т.І. — Львів, 1988. — С. 12.
- ⁷⁰ К. Левицький. Історія визвольних змагань Галицьких українців з часу світової війни 1914 — 1918. — Львів, 1929. — Т.ІІ. — С. 487 — 490.
- ⁷¹ Василь Верига. Назв. праця. — С. 17; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 10-14.
- ⁷² Степан Ріпещкий. Українське січове стрілецтво: визвольна ідея і збройний час. — Нью-Йорк: Червона калина, 1956. — С. 75.
- ⁷³ Василь Верига. Назв. праця. — С. 18; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 10-14.

⁷⁴ Дмитро Соловей. Винищення українства – основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни. – Львів, 1933. – С. 14.

⁷⁵ С. Петлюра. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. I. – С. 184-187.

⁷⁶ В.Г. Сарбей. Назв. праця. – С. 299.

⁷⁷ Д. Дорошенко. Історія України. Т. I. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 11.

⁷⁸ Там само. – С. 6.

⁷⁹ Дмитро Соловей. Назв. праця.. – С. 55.

⁸⁰ Там само. – С. 34.

⁸¹ Див. Там само. – С. 34-38.

⁸² М. Михайленко. “Визволені маніфести” російського уряду в теперішній війні. – Вид-во ПУСР, 1915. – С. 5, 6.

⁸³ Там само. – С. 11.

⁸⁴ Дмитро Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Частина перша. Галицька руїна 1814–1817 років. – Львів, 1923. – С. 32.

⁸⁵ Тарас Гунчак. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 71.

⁸⁶ Іван Патер. Союз визволення України: Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 272-305.

⁸⁷ Михайло Лозинський. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк: Червона калина, 1970. – С. 20.

⁸⁸ Там само. – С. 23.

РОЗДІЛ III

ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Історична доля українського народу склалася так, що з кінця XVIII до початку XX ст. він був розчленований між імперіями Романових та Габсбургів. Лівобережжя, південь України, Правобережжя й Слобожанщина ввійшли до складу Російської, а Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття – Австрійської імперії.

Українці, розділені кордоном по р. Збруч, потрапили в становище національної меншини, з якою мало рахувалися. Фактично уряди Австрії та Росії здійснювали щодо них колонізаторську політику.

1. Національний склад населення

Ще наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, характеризувалося значною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці становили 98,1% населення, в Слобожанщині – 85,9%, на Правобережжі – 88%, у Степовій (Південній) Україні – 71,5%. У 9 українських губерніях на 1811 р. проживали 8,7 млн осіб, а на 1863 – уже 13,6 млн. Всього ж упродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш як утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише його природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції України до складу імперії, її поглинання та русифікації. Російський царизм з допомогою усіляких пільг та привілеїв заохочував також заселення українських

земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарами, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації й почуття нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей.

Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. корінні мешканці становили тут не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6% усього населення, навіть у Києві – лише 22%. Загалом у промисловості, на транспорті та в торгівлі працювало трохи більше 9% українців. А серед учених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було й того менше – 0,5%.

Наприкінці XIX ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних мешканців України зменшилася з 90 до 80%. Натомість збільшилася кількість росіян: у той період частка останніх серед населення України становила майже 12%. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом із зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення.

Польська людність в Україні становила 10% населення на початку XIX ст. й 6% – наприкінці його. Однак серед дворянства поляки переважали (60%). Вагомою залишалася частка євреїв (8% усього населення й 33% – сільського), а також німців – 1 млн осіб¹.

Українці в XIX – на початку XX ст. залишалися аграрною нацією, що визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту.

У складі Австрійської імперії перебувало 70 тис. кв. км етнічних українських земель, на яких мешкали наприкінці XVIII ст. понад 2,5 млн осіб (2 млн з них становили корінні жителі). Українське населення було переважно сільським. У 1900 р. в містах Західної України лише 14% мешканців розмовляли українською мовою (понад 75% – польською). Дещо вищим цей відсоток був у Східній Галичині – до 30% (стільки ж, як і польською). У східних районах провінції в містах переважало єврейське населення (40–45%)².

У західноукраїнському регіоні ще більшою мірою, ніж у Наддніпрянщині, бракувало національного дворянства й буржуазії. Це не дозволяло українцям відігравати помітну роль в окремих галузях економіки, а також у політичному житті. Надтонкий прошарок прошарку еліти гальмував формування національної ідеї та свідомості, перешкоджав появі організованих форм суспільної самодіяльності, ускладнював ефективну протидію іноетнічній експансії та денационалізації.

2. Асиміляторська політика на українських землях

І Російська, і Австрійська імперії були поліетнічними державами. Тому від способу розв'язання національного питання залежала їхня подальша доля, територіальна цілісність, економічна могутність. Інкорпорація українських земель супроводжувалася нівелюванням особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інстанцій тощо. Створюючи нові органи влади та призначаючи на них представників панівних націй (а в умовах Австрії це, окрім австрійців, були поляки, угорці, німці), правлячі кола обох імперій відсували українців на периферію суспільного життя.

Особливо відчутно така політика виявлялась у заходах російського царизму. Україна взагалі вважалася природним продовженням Росії, а її населення – спорідненим російському. На цій підставі не припускалася навіть думка про те, що в Малоросії мешкає народ зі своєю багатовіковою історією, власними культурою, звичаями, побутом, мовою. Ідею автономії України в складі імперії було поховано ще з ліквідацією Гетьманщини. Тому будь-які вияви національної окремішності українців у Петербурзі сприймалися як безпідставні й спрямовані на підрив “підвалин єдиної та неподільної Російської імперії”.

Однак побоювання рецидивів національних виявів змушували царський уряд вдаватися до запобіжних заходів. Українські міста заповнила російська бюрократія та військові. Тут вони почувалися як повновладні господарі. А чиновники-українці, як і заможні міщани та духівництво, також здебільшого зрікалися рідної мови, свідомо відкидали багаті віковічні надбання

української духовної культури. Так з'явився феномен “малоросійства”, що став синонімом меншовартості, здатності українців до перевтілення, адаптації та пристосуванства.

Проте й серед української освіченої еліти були патріотично налаштовані люди, які не сприймали русифікаторської політики царизму. В їхній пам'яті жили культурні та державницькі традиції українського народу з його національно-політичним ідеалом, який ще не мав чіткої орієнтації й схилився чи то до певної державної самостійності, чи до автономії у державних системах Росії або Австрії, чи то навіть до федеративної спілки з якоюсь із цих держав.

Виразником національної свідомості вважалася мова. Саме проти неї спрямовувалася більшість розпоряджень російських урядовців та імператорів. До середини XIX ст. не існувало літературної, вільної від регіональних діалектизмів української мови. Та навіть у побутовій формі російська верхівка боялася її. Що вже казати про спроби писати чи викладати нею в школах. Відчуваючи об'єктивний потенціал української мови, царизм ставив усілякі перешкоди на шляху її поширення. Вже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою. Політичне неблагонадійним вважався кожен, хто цікавився українськими старожитностями, історією, літературою. У Московському університеті знайшлися професори, які стали цілком серйозно запевняти, що українська мова є та сама російська, тільки “попсована” польською.

Російська шовіністична преса заповзято пропагувала думку про те, що освіта українською мовою прищеплює масам дух відчуження від імперії. До цькування самої ідеї навчання цією мовою навіть учнів початкових народних шкіл підключилися й польські та єврейські шовіністи. Вони називали українців “сепаратистами”, що стало підставою для гонінь на них з боку офіційних царських властей. Останні, вбачаючи в українстві загрозу “єдиній і неподільній”, посилили цілеспрямовану політику русифікації корінного населення України. Національну мову було заборонено у навчальних закладах та державних установах. Зрештою, майже повсюдно більшість українського панства перейшла на вживання російської мови навіть у родинному

спілкуванні. Українську мову стали називати “мужичою”, бо нею розмовляли селянські маси.

Насамперед русифікувалися міста, куди з російських губерній охоче приїздили в адміністративно-військові установи чиновники та офіцери.

Значне занепокоєння царських властей викликав поданий на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений Ф.Морачевським. Спеціально створена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис небезпечним та шкідливим через мову перекладу. Отже, першу спробу донести Слово Боже до українців їхньою рідною мовою було зустрінuto вкрай вороже як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Царський міністр внутрішніх справ П.Валуєв 18 липня 1863 р. видав та розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування національною мовою книжок “навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу”. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися “у сепаратистських задумах, ворожих Росії й згубних для Малоросії”. Слова валуєвського циркуляру про те, що й самої української мови як такої “не було, немає та бути не може”, свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду. Даним циркуляром, за висловом видатного політичного й церковного діяча, історика культури України Івана Огієнка, на національну літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одривали від народу, забороняли їй промовляти до нього рідною мовою.

Проте цього царату було замало. В середині 70-х рр. XIX ст. у Петербурзі було створено таємну урядову комісію, яка мала виробити ефективні заходи щодо боротьби проти українства. Після майже року роботи комісія дійшла висновку, що “допустити окрему літературу простонародним українським наріччям означало б покласти тривкий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії”.

Доповідну записку разом із проектом відповідного указу негайно відправили Олександрю II. 18 травня 1876 р. цар підписав цей ганебний указ. Ним заборонялося не тільки друкувати

українською мовою оригінальні та перекладні твори (навіть тексти до нот), а й завозити у межі Російської імперії такі книжки та брошури, надруковані за кордоном. Також заборонялися українські театральні вистави, концерти національною мовою. Емський указ став кульмінацією брутального наступу самодержавства на права українського народу, спрямованого на його повну асиміляцію та русифікацію.

Якщо російський уряд поділив українські землі на губернії (як і на всій території держави), то австрійський виробив гнучкіші форми адміністративно-територіального поділу. Галичину (з частиною польських земель) було виділено в “Королівство Галіції й Лодомерії” з центром у Львові. В 12 з 18 округів (із середини ХІХ ст. – в 50 повітах з 74) переважало українське населення. Буковина з 1787 р. на правах округу входила до складу “Королівства”, а з 1849 отримала статус окремого коронного краю.

Закарпаття входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва й лише протягом короткого терміну після революції 1848–1849 рр. мало статус автономного Ужгородського округу. В 1867 р. Австрія визнала право Угорщини на самоврядування в рамках єдиної імперії. Закарпаття потрапило під владу угорської адміністрації, спізнавши всі вияви національного та соціально-економічного визиску. Угорці розв’язали справжню “вендету”, помстившись українцям за погроми російського війська 1849 р. Тотальна мадяризація краю охопила всі сфери життя. Навіть Греко-католицька церква поступово перетворилася на інструмент антиукраїнської політики угорського уряду, оскільки єпископи призначалися на свої посади з його санкції. В руслі асиміляційної політики закривалися українські періодичні видання, парафіяльні школи. Якщо в 1881 р. налічувалося 353 школи з українською мовою викладання, то через два роки їх вже було тільки 282, а в 1914 не залишилося жодної³.

На Буковині під час її переходу під владу Австрії співвідношення між українським і румунським населенням становило відповідно 69 та 26%. Однак австрійський уряд визнав Буковину суто румунською територією, Відень призначав на адміністративні посади румунів, запроваджував у школах їхню мову. Почалася румунізація краю⁴.

У 1786 р. Буковина в якості 19-го округу увійшла до складу королівства Галіції і Лодомерії. Це ще більше ускладнило

становище українців у краї. Посідаючи панівне становище, поляки спрямували свої зусилля на латинізацію та спольщення українців. У місцевих школах викладання велося румунською та польською мовами, а українською можна було навчатися лише в приватних початкових закладах, де заняття вели дяки. Греко-католицька консисторія на чолі з митрополитом Михайлом Левицьким домогалася від австрійського уряду створення умов для навчання молодого покоління українською мовою, але крайова шкільна рада заблокувала виконання розпоряджень Відня.

У Галичині домінуюче становище поляків було настільки значним, що в 1825 р. тут запроваджували навчання польською мовою у школах⁵. Натомість усі спроби захистити право українців отримувати освіту рідною мовою наштовхувалися на бездіяльність центру й шалений спротив польських можновладців.

На асиміляцію українців спрямовувалося також упровадження німецької мови в трикласних і чотирикласних школах, а також гімназіях та Львівському університеті.

Таким чином, колонізаторська за своєю спрямованістю й сутністю політика австрійського та російського урядів прирікала українців на обслуговування інтересів метрополії. Ігноруючи особливості історії, побуту, звичаїв, світогляду українців, російська та австрійська верхівки прагнули розчинити їх у пануючому етнічному середовищі, позбавити можливості для будь-яких форм національної самоорганізації. Не в останню чергу це стало можливим через брак більш-менш помітного прошарку української економічної, військово-політичної та інтелектуальної еліти. Спольщення й зросійщення значної частини української верхівки, перетворення її на слухняне знаряддя імперської політики ще більше закріплювало за українцями статус недержавної, другорядної нації.

3. Український рух в Російській імперії першої половини XIX ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні жевріли сподівання на повернення до Гетьманщини. Один із нащадків давнього українського роду В.Капніст навіть склав проект відродження козацького війська. Історія, звичаї, обряди, побут українського народу привертала увагу багатьох дослідників,

зокрема, Т.Калиновського, Г.Покаса, Ф.Туманського, Я.Марковича, А.Худорби.

Імператор Павло I, що вступив на престол після смерті Катерини II у 1796 р., почав повертатися до деяких старих форм організації суспільства. Так, в Україні було відновлено генеральний суд, зроблено ряд інших поступок у напрямку реформ. Хоча після вбивства Павла I його наступник Олександр I ліквідував усі ці зміни, спроби відновити давні козацькі порядки не припинялися. В.Капніст контактував із вищими урядовцями Пруссії з приводу підтримки українських домагань. На жаль, міністр закордонних справ цієї країни Герцберг, попри напружені стосунки з Росією, не наважився пообіцяти сприяння українцям у разі їхнього збройного виступу проти царської влади.

Українську ідею живили й далі історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, що з'явилися в першій половині XIX ст., а також нові філософські, соціальні концепції, що поширювались із Західної Європи. Так, великої популярності набула в країні теорія німецького філософа Гердера, який обстоював ідею про те, що людство існує не в універсальних формах, а в особливих національних виявах, головними з яких є мова й культура⁶. Теорія Гердера стимулювала осмислення таких феноменів, як національна самобутність і свідомість тощо.

Одним із визначальних чинників формування масової національної свідомості в Україні стало поширення історичних знань. Воно єднало людей усвідомленням спільності їхньої долі, викликало почуття любові до Батьківщини, до славного та водночас тяжкого минулого, відроджувало у пам'яті образи історичних діячів. Знайомство з минулим показувало, що український народ має давні традиції визвольної боротьби за національну незалежність і соціальну справедливість. Знання історії України черпалися з козацьких літописів XVII–XVIII ст. – Самовидця, Величка, Грабянки, “Історії русів”. Рукописи цих творів переписувалися й поширювалися серед освіченої громадськості. 1822 р. в світ вийшла перша узагальнююча чотиритомна праця з історії України Дмитра Бантиша-Каменського. Автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування. Ще більше оригіналів документів (на жаль, у тому числі й недостовірних) вміщено в п'ятитомній праці з історії України Миколи Маркевича, що побачила світ у 1842–1843 рр. У ній широко використано відомості

козацьких літописців XVII-XVIII ст. На відміну від поміркованого монархіста Бантиша-Каменського, Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства, тож його праця рішучіше й виразніше обстоювала правомірність державної незалежності України. Саме за цю працю Маркевича розкритикував відомий російський літератор Віссаріон Белінський. У рецензії, опублікованій у часописі “Отечественные записки”, він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від історії Росії. Однак ні ця критика, ні те, що обидві праці – Бантиша-Каменського й Маркевича – були надруковані поза межами України, в Москві, не завадило їм набути широкої популярності серед української інтелігенції. Вони сприяли утвердженню в сучасників усвідомлення належності до окремого народу зі славною й героїчною історією.

У зв'язку зі зростанням у широкого громадського загалу цікавості до української минувшини розгорнув активну діяльність щодо видання рукописних пам'яток Осип Бодянський. Українець родом із Полтавщини, він став слов'янознавцем за освітою та фахом, професором Московського університету. У 1846–1848 рр. учений очолював часопис “Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете”. На його сторінках завдяки О.Бодянському вперше побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як “Літопис Самовидця”, літописні праці А.Угельмана, П.Симоновського, а серед них і блискучий анонімний історико-публіцистичний памфлет “Історія русів”, що з демократичних позицій засуджував запровадження кріпацтва й ліквідацію автономного самоврядування на Лівобережжі та Слобожанщині як вияв колонізаторської політики царизму в Україні. Ці публікації були важливим внеском не тільки в історичну науку, а й у формування громадської думки, що сприяло утвердженню української національної самосвідомості. Публікації Боденського, потрапляючи в Україну, розширювали сферу впливу на громадську думку історичних праць, до того відомих тут лише за рукописними списками. Проте ця плідна творча діяльність була перервана насильницьким звільненням Боденського з усіх посад у Москві за друкування в очолюваному ним часописі записок “Про Московську державу в XVI ст.” англійського мандрівника Джона Глетчера. В умовах революційних потрясень 1848 р. в країнах Західної Європи,

селянських заворушень і пробудження антикріпосницької та національно-визвольної суспільно-політичної думки у Російській імперії царські власті визнали небезпечною для самодержавного ладу його критику навіть із глибин трьохсотлітньої давності. Більше того, вони подбали, щоб історичну науку в Україні підпорядкувати своїм політичним інтересам. Тому перед Товариством історії старожитностей російських, створеним 1839 р. в Одесі, ставилося передусім політичне завдання: обґрунтувати історичні права російського царизму на Південну Україну, офіційно названу Новоросію. Однак на практиці це товариство зробило чимало корисного в історико-краєзнавчому пізнанні даного регіону.

Створена 1843 р при київському генерал-губернаторові Тимчасова археографічна комісія також у своїй діяльності вийшла далеко за межі головного завдання, поставленого російським урядом: довести, що Правобережна Україна й Волинь, приєднані до імперії наприкінці XVII ст., – “край істинно російський”. Величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівах членами комісії під керівництвом таких авторитетних істориків, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Микола Іванишин та інші, засвідчила, що насправді – це регіон споконвіку український. До широкого громадського загалу цю істину було доведено виданням багатотомних збірників історичних документів. Тож українська історична наука безпосередньо впливала на формування національної самосвідомості українців, набувала значення першорядного чинника цього об'єктивного процесу.

Українське національне відродження нерозривно пов'язане з діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів і студентів, члени яких ставили за мету вивчати історію, мову, народну творчість України, популяризувати ці знання серед широких верств населення. Одним із перших осередків національного відродження стала Слобожанщина, де 1805 р. відкрився перший у підросійській Україні університет. Він став не тільки науково-освітнім центром Слобідської й Лівобережної України, а й провідником національної культури в регіоні. При університеті було засновано друкарню та книгарню, започатковано видання газет, журналів, альманахів. Ці видання висвітлювали не тільки со-

ціально-економічне та політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самобутність його культури.

Перший в Україні масовий популярний часопис “Украинский вестник”, що виходив у Харкові з 1816 по 1819р., проголосив своїм девізом: “Сприяти всебічному піднесенню науки та літератури”. Часопис активно популяризував знання з історії, етнографії, географії України, висміював схиляння багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати рідну мову на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, “можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи”.

“Украинский вестник” першим серед журналів започаткував друкування матеріалів українською мовою. Зокрема, професор (згодом – ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемовський друкував тут рідною мовою свої поетичні твори.

Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Його “Малоросійські повісті”, видані у Харкові 1832 р., мали величезний успіх в середовищі освіченої публіки, яка назвала їх автора батьком української прози. А прості селяни, які також були знайомі з творами Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником.

Навколо Квітки-Основ'яненка, що в якості народознавця мав дуже високий авторитет серед сучасників, гуртувалася передова молодь Харкова. Як директор і режисер він керував роботою стаціонарного професійного театру, репертуар якого поповнював своїми власними драматичними творами.

Під його безпосереднім впливом зайнявся літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше здобув славу видатного історика України. Та й усі написані ним у молоді роки драми та поеми – це художні твори історичної тематики. 1843р. він опублікував, а наступного року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра, спеціально присвячену вивченню народно-поетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України. Ще один талановитий вихованець Харківського університету (згодом – його професор) Ізмаїл Срезневський започаткував записи з перших уст та наукове вивчення

українських народних пісень і дум на історичні теми. У 30-х рр. XIX ст. в Харкові побачила світ трьома випусками його фольклорна збірка “Запорозька старовина”. Він же перший виступив 1834 р. в пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що на неї чекає літературна слава.

До справи українського національно-культурного відродження долучається й Київський університет, заснований 1834 р. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував та видав три збірки українських народних пісень. У такій самій збірці Платона Лукашевича, що побачила світ 1836 р., вперше разом були подані фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні. Українська пісня, дума, казка так захопили молодь, що вона побажала самостійно й із перших уст робити записи усної народної творчості та знайомити з ними широку громадськість, публікуючи їх у періодичних виданнях чи окремими книжками. Поступово вдосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів. Від простого записування дослідники переходять до наукового аналізу кожного окремого твору. Національне відродження в Україні додавало наснаги подвижникам національного духу, які дбали про масове поширення національної свідомості. Як важливий чинник у цій справі їм добре прислужилася видана 1840 р. в Петербурзі збірка поезій “Кобзар” тоді ще невідомого широкому загалу читачів автора — Тараса Шевченка. Книга стала видатним явищем українського національного відродження.

4. Діяльність українських гуртків у 30–40-і рр. XIX ст.

Пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції на початку XIX ст. не мав політичного забарвлення. Його підживлювала лише любов до рідної мови, літератури, історії, фольклору, звичаїв. Однак уже в 30–40-х рр. культурно-просвітницька діяльність патріотичної інтелігенції набуває політичного характеру.

У 20–40-х рр. у стінах Харківського університету діяло літературне об'єднання, започатковане студентами А.Метлицьким, Л.Боровиковським, О.Корсуном. У своїх поетичних творах вони

пропагували лицарські подвиги запорозьких козаків — цих найактивніших, самовідданих захисників батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою й соціальної справедливості. “Харківські романтики” були впевнені, що своїми творами, написаними по-українськи, вони рятують “умираючу мову”. З усім цим вони пов’язували сподівання якщо не на автономний суспільно-політичний устрій України, то принаймні на збереження звичного побуту та давніх традицій її духовної культури.

На початку 40-х рр. одним із центрів національного руху став Київ. Студенти й молоді викладачі місцевого університету організували таємний гурток “Київська молода”, поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації й звільненню селян із кріпацтва. Пропаганду своїх ідеалів гуртківці прагнули вести на основі євангельських заповідей. На своїх засіданнях вони, обговорюючи майбутнє України, знайомилися з працями французьких філософів-утопістів — Сен-Сімона, Фур’є, чеських і словацьких пропагандистів ідей панславізму Яна Коллара, Павела Шафарика, Вацлава Ганки. Проте вийти за межі гуртка члени “Київської молоді” так і не змогли.

Найактивніші діячі київської молоді — вчитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії Генерал-губернатора Микола Іулак та професор Київського університету Микола Костомаров, умовивши ще кількох гуртківців, а згодом залучивши й нових членів, створили навесні 1846 р. нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Воно дістало назву на честь відомих слов’янських братів-просвітників, православних святих Кирила й Мефодія. У засіданнях товариства активну участь брали поет і художник Тарас Шевченко; письменник та педагог, автор “Української граматики” й української абетки, яка увійшла в історію під назвою “кулішівка” (нею й донині друкують книжки), Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог та журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, Микола Савич; поет і перекладач Олександр Навроцький; етнограф і фольклорист Панас Маркевич; педагог Іван Посада; поет і публіцист, автор правознавчого трактату “Ідеали держави” Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб і Дмитро Пильчиков.

За родом фахових занять це були переважно — викладачі або студенти віком від 19 до 30 років, за походженням — діти

дрібномаєткових дворян. Згодом імена доброї половини цих братчиків увійшли в історію української культури як зірки першої величини.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки в конфедеративній спілці з іншими незалежними слов'янськими країнами. Кожна з цих держав мала б становити окремий штат або розподілятися на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регулюючий міждержавні відносини орган – собор (або сейм). Для загального захисту конфедерації від зовнішніх ворогів передбачалося створити невелике регулярне військо, а кожний штат мав би свої збройні сили та міліцейські формування. Всі громадяни мусили навчатися військової справи, щоб бути готовими в разі війни стати на захист батьківщини. Декларувалися також громадянські права Всеслов'янської конфедерації й України в ній, передбачалися скасування станів, смертної кари й тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання⁷. Члени братства виступали за повалення царського самодержавства та ліквідацію кріпацтва у Російській імперії.

Програму Товариства було викладено в “Книзі буття українського народу”, або “Законі Божому”. Цей історико-публіцистичний твір братчики склали спільно, обґрунтувавши весь його зміст заповідями з Євангелія. Розробили вони й статут організації. У ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав і громадян майбутньої слов'янської республіканської конфедерації та викладалися статутні права й обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Громадська діяльність кириломефодіївців зосереджувалася навколо освіти народу та пошуку шляхів піднесення економіки України. Зокрема, вони збирали кошти для видання популярних книжок із практичними рекомендаціями сільським господарям, склали проект запровадження в Україні широкої мережі навчальних закладів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. царська влада заарештувала постійних

учасників його засідань і під конвоєм відправила їх до Петербурга. Після ретельного слідства братчиків покарали засланням у віддалені райони імперії, а Т.Шевченка відправили в солдатчину.

Особливе покарання для останнього зумовлювалося тим, що “охранка”, усвідомлюючи справжню загрозу, яку становила його поезія для царизму, заборонила поету писати. У слідчій справі з цього приводу зазначалося: “Вірші Шевченка були тим небезпечнішими, що в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство минулих часів і про можливість України існувати у вигляді окремої держави”⁸.

Це був дуже відчутний удар по українському національному рухові, який, утім, не був останнім. Оцінюючи вплив братства на інтелектуальну еліту, М.Грушевський відзначив, що “мислі кирило-мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили й будили політичну і соціальну українську мисль. ...Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь український політичний рух”⁹.

5. Громадівський рух в Україні та М.Драгоманов

З ліквідацією Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосереджується здебільшого довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х рр. ліберально-демократична еліта Києва, Одеси, Полтави й Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання — так звані “громади”.

Певних програм і статутів громади зазвичай не мали. Всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі й народу, гордість за багаті духовні надбання. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало їх учасників брали участь у роботі недільних шкіл, видавали підручники, збирали та публікували збірки усної народної творчості.

Проте навіть легальна культурно-освітницька діяльність громад насторожувала російський царизм. З України в Петербург ішли доноси “охранки” про те, що громадівці прагнуть “здійснення

виплеканої ними думки про свободу Малоросії” й, навчаючи простий народ грамоти, намагаються “поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії та переваги свободи”. Всіх громадівців об’єднувала єдина мета: домогтися повалення Російської імперії, покінчити з будь-яким національним гнобленням і демократизувати політичний режим в Україні.

Громадівський рух унаслідок переслідувань царського самодержавства не тільки не згорнувся, а навіть поживавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим. Із діячів громадівського руху з’їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали раду – центральний керівний орган “федеративного об’єднання громад” усієї України. До складу ради ввійшли видатні діячі науки та культури, зокрема В.Антонович, О.Русова, П.Чубинський. У лавах активних громадівців М. Лисенко, М.Старицький, О.Копинський, В.Самійленко, П.Рудченко (Мирний), Драгоманов, С.Подолінський. Двоє останніх під загрозою репресій виїхали до Швейцарії, де заснували українську вільну пресу. В Женеві вони публікували те, що не могло бути видане у Російській імперії.

В “Передовому слові” до “Громади” 1878 р. М.Драгоманов виклав кредо “громадівського соціалізму”: насамперед у ньому підкреслювалося, що “український соціалізм не партія, а громада”, висувалося першочергове завдання громадівців – працювати у масах над тим, щоб Україна “якнайскоріше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадська, котрі були б товаришами і в мужицьких громадах”.

Програмні засади Драгоманова базувалися, зокрема, на таких гаслах. – “Жити по своїй волі на своїй землі”, “чиста справа потребує чистих рук” тощо. Політичний аспект його програми передбачав забезпечення Україні автономних прав. На українських землях пропонувалося створити три області (Київську, Одеську й Харківську), які утворювали б федеративну спілку. Частина повноважень делегувалася центру. У разі узурпації влади центральними органами обласні уряди повинні були перебрати на себе всі їхні повноваження. Однак позиція Драгоманова не знайшла підтримки київських громадівців, які вирішили зосередитися на культурно-освітній діяльності.

Отже, майбутній соціально-економічний та політичний лад України уявлявся прихильникам “громадівського соціалізму”

федерацією робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності та колективній праці їхніх учасників.

Царизм був серйозно стурбований громадянським рухом. Його представників звинувачували не лише в “українофільстві”, а й у “малоросійському сепаратизмі” та пропаганді соціалістичних ідей. Поліція перешкоджала розгортанню їхньої діяльності за межами культурно-освітньої сфери.

Найпоміркованіші старі громадівці 80-х–90-х рр. згуртувалися навколо редакції часопису “Киевская старина”, що з 1882 р. видавався у Києві. Тут і в інших містах України вони й далі займалися культурно-освітньою діяльністю, а коли на початку ХХ ст. стали організовуватися українські національні партії, то колишні громадівці почали вступати до їхніх лав.

У цілому ж український національно-демократичний рух 80-х рр. ХІХ ст. був слабким. Причин такого становища було кілька.

Розірване між двома імперіями тіло українського народу перешкоджало об’єднанню зусиль наддніпрянських та галицьких громадсько-політичних діячів, зближенню їхніх поглядів і позицій. Крім того, значна частина молоді захопилася радикальними марксистськими ідеями й вступала до російських революційних організацій. Нарешті, самодержавство пильно контролювало дії української демократично налаштованої інтелігенції та не-безуспішно намагалось нейтралізувати суспільний резонанс від їх практичних заходів і пропаганди.

6. Український рух в Австрійській імперії

Початок ХІХ ст. характеризувався піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Найбільш помітні його вияви торкалися освіти й культури. Найгострішим питанням вважалося мовне: у поліетнічному анклаві за наявності кількох діалектів українській інтелігенції було не просто відстоювати ідею рідної літературної мови. З різних позицій підійшли до розв’язання мовної проблеми автор першої української граматики в Австрії М.Лучкай (Закарпаття) та укладач галицької граматики Й.Левицький, які прагнули наблизити народну мову до книжної. Й.Лозинський відстоював перенесення живої народної мови у літературу.

Поряд із культурно-освітньою діяльністю в Галичині шириться революційний рух. Значна частина української молоді співчувала польському повстанню 1830–1831 рр. і вступила до польських революційних об'єднань, де відстоювала інтереси українського населення. Так, 12 українських семінаристів стали членами таємного “Союзу друзів народу” (Львів), що входив до складу “Товариства польських карбонаріїв”. Учасники останнього виступали за скасування кріпацтва й монархічного устрою, встановлення федеративної буржуазної республіки та демократичних свобод. Українські члени “Союзу” не погоджувалися зі своїм польськими спільниками в тому, нібито населення Східної Галичини – це частина польської нації, й усіяко відстоювали національну окремішність і права українського народу.

1835 р. “Союз...” влився до нової таємної організації – “Співдружності польського народу”. Її активними діячами стали І.Кульчицький, К.Ценглевич, М.Попіль. Коли керівники “Співдружності” відмовилися прийняти нову назву організації – “Співдружність польського та українського народу”, українці створили окреме товариство – “Руське коло”.

У 1837 р. зі “Співдружності” вийшла радикальна Група, що прибрала назву “Загальна конференція польського народу”, її відгалуженням став “Союз вільних галичан” у Львові, який вів агітацію в студентському середовищі. Українці брали діяльну участь й у роботі “Союзу синів вітчизни”, члени якого сповідували гасла визвольної боротьби.

На Буковині просвітництво було пов'язано з іменами народних поетів І.Югасевича, І.Ріпи і В.Довговича. Значних зусиль для піднесення національної свідомості доклали “будителі” Закарпаття – І.Базилевич, О.Духнович, А.Добрянський, М.Лучкай, О.Павлович, які відстоювали права українців на власну освіту, культуру, історію, вільний розвиток.

У центрі західноукраїнського національного відродження першої половини ХІХ ст. стояла “Руська Трійця” – демократично-просвітницький гурток, заснований М.Шашкевичем, Я.Головацьким та І.Вагилевичем 1833 р. Поборники українізації освіти й усіх сфер громадського життя, члени гуртка записували народні пісні, виголошували українською мовою проповіді в храмах. І.Вагилевич агітував селян підніматися на боротьбу проти національного та соціального гніту.

1836 р. у Будапешті побачив світ літературно-науковий альманах “Русалка Дністрова”. В передмові до нього М.Шашкевич наголосив, що розглядає діяльність гуртка як складову частину громадських, культурно-освітніх, наукових сил не лише західноукраїнського регіону, але й Наддніпрянщини. Цим самим висловлювався протест проти асиміляторської політики австрійської адміністрації у Східній Галичині та прагнення до єдності всіх українських земель.

Діяльність західноукраїнської інтелігенції сприяла утвердженню серед місцевого населення почуття національної гідності, згуртовувала його для боротьби за свої політичні, соціальні, економічні права.

Протягом 1848–1849 рр. по Європі прокотилася хвиля революцій. Той час отримав романтичну назву “Весна народів”, оскільки основними гаслами учасників революційних подій стали національне й соціальне визволення, утвердження громадянських прав і свобод.

“Клаптикову імперію” сколихнули повстання у Відні, Будапешті, Львові, селянські виступи. У перебігу боротьби проти австрійського гніту в березні 1848 р. було створено уряд Угорщини. Угорський сейм проголосив буржуазні перетворення, які поширювалися й на територію Закарпаття.

13 квітня у Львові виникла Центральна рада народова – польська організація, що висунула вимоги буржуазних реформ та перетворення Галичини на польську автономну провінцію Габсбурзької імперії. За цих умов австрійський уряд вирішив використати галицьких українців для протидії польським домаганням. У правлячих колах серйозно зважували можливість поділу Галичини на польську й українську частини, обговорювали заходи, що стосувалися впровадження української мови в навчальних закладах, а також звільнення українців з-під влади польської шляхти.

Українська громадськість вступила в революцію 1848 р. неорганізованою й роз’єднаною. Тому й гасла українців були різними: від вимоги автономії українських етнічних земель, які об’єднали б Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття, до поміркованих пропозицій у культурно-освітній сфері.

Деяка частина українців виступила проти австрійського засилля спільно з поляками. Але більшість почала згуртовуватися в окремий

український табір, користуючись прихильністю австрійської адміністрації в особі галицького намісника Ф.-С.Стадіона. 19 квітня 1848 р. представники греко-католицького духовництва вручили йому петицію на ім'я імператора, в якій містилися демократичні вимоги: запровадження в установах і навчальних закладах Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах духовництва різних конфесій.

Існували й більш радикальні погляди на українську справу. Першим речником незалежності України став отець Василь Подолинський. У публіцистичному творі “Слово перестороги” він обґрунтував ідею розбудови в Україні демократичної республіки (самостійної або у федеративному зв'язку з іншими слов'янськими державами). Автор “Слова...” обстоював рівноправність і суверенність народів у вирішенні власної долі.

Взагалі слід відзначити позитивну роль Греко-католицької церкви в національному житті краю. Активна позиція митрополита М.Левицького дозволяла протистояти асиміляторській політиці щодо українців, сприяла формуванню їхньої національної свідомості й згуртуванню.

Під час революції 1848 р. українська громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську та українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття та Північної Буковини й надання цим об'єднаним землям широкої автономії в складі Австрії. Щоб відстоювати цю платформу, 2 травня було створено Головну руську раду (ГРР), яка стала, по суті, українським національним урядом¹⁰. На місцях виникло близько 50 “руських рад”, народна Гвардія, загони селянської самооборони. ГРР проголосила галицьких українців частиною українського народу, висунула вимоги аграрних перетворень, скасування станової нерівності, поліпшення народної освіти та надання українцям права на вільний національний розвиток.

ГРР надіслала представників на Слов'янський конгрес у Празі, де вперше на міжнародному рівні було заявлено про прагнення українців до самовизначення й надання їм національних прав. Водночас українські депутати отримали 39 місць у віденському парламенті, де відстоювали інтереси українського населення Австрії.

Однак тільки-но уряду Австрії вдалося придушити революцію, він згорнув демократичні реформи. За словами М.Грушевського, “жвавий рух 1848 р. на ділі не став початком нової епохи, а

вступом до темної реакційної доби, і тільки згодом українське громадянство мало змогу вернутися до тих домагань і справ, що ставилися в 1848 р.”¹¹

Проте розпуск громадських та політичних організацій уже не міг зупинити поширення національно-визвольних ідей, зростання національної свідомості українців. ГРР виробила політичну програму, що залишилася у спадок наступним поколінням борців за національне відродження.

7. Українські політичні партії

Появу українських національних політичних партій та громадських організацій було прискорено соціальним напруженням початку ХХ ст., яке вилилось у масові революційні рухи селян і робітників, опозиційно-визвольний рух інтелігенції й, зрештою, завершилося 1905 р. вибухом демократичної революції. Новостворювані партії так чи інакше прагнули привернути на свій бік ці рухи, спрямувати їхню могутню нищівну силу для здійснення своїх партійно-програмних вимог. Так, створена 1900 р. з ініціативи керівників студентських громад Харкова — Дмитра Антоновича (син відомого історика — “старогромадівця”) та Михайла Русова — разом із представниками таких самих громад Києва, Полтави, Чернігова Революційна українська партія (РУП), ще не маючи ні статуту, ні програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації. Свої визвольні й перебудовні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань — газети “Селянин” і журналу “Гасло”.

Один із лідерів рупівців, харківський юрист Микола Міхновський, у програмній праці партії “Самостійна Україна” висунув гасло “Україна для українців”. Через різні погляди щодо цього питання серед рупівців стався розкол. Міхновського підтримала незначна група однодумців, яка, вийшовши 1902 р. з РУП, заснувала відверто шовіністичну Народну українську партію (НУП). 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання, очолене Б.Ярошевським. Воно найменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП). Як НУП, так і УСП були нечисельними й, не маючи скільки-небудь масової опори в суспільстві, швидко занепали.

Живучішим виявилось рупівське угруповання, очолюване студентами Маркіяном Меленевським-Баском та Олександром Скоропис-Йолтуховським. Вийшовши з РУП, воно у 1904 р. проголосило себе Українською соціал-демократичною спілкою (скорочена назва – Спілка). Наступного року остання на правах автономної секції влилася до очолюваної Георгієм Плехановим і Юлієм Мартовим (Цедербаумом) фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

1904 р. в Києві було створено ще дві українські національні партії: Українську демократичну партію (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим. Обидві партії – нечисельні за складом – стояли на ліберальних позиціях, обстоювали встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Вже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р. відбулася реорганізація залишків РУП, яка після цього прибрала іншу назву – Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП). Її провідниками стали мистецтвознавець Дмитро Антонович, письменник Володимир Винниченко (його прозові й драматичні твори стали класикою української літератури ХХ ст.), журналіст Симон Петлюра і вчений-соціолог Микола Порш.

Чисельнішою (близько 6 тис. членів) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала пролетарів міста й села розгортати страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби УСДС не схвалювала, а земельне питання пропонувала розв'язати демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаної Всенародної конституційної ради. Найактивніше спілчани співпрацювали з бундівцями – членами “Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії” (скорочено – “Бунд”, що в перекладі з єврейської означає “спілка”). Спілчанська газета “Правда” друкувалась у Львові, а розповсюджувалася в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса й листівки Спілки користувалися серед залізничників і сільськогосподарських робітників.

В умовах неослабного переслідування царською владою українська соціал-демократія (УСДРП та Спілка) не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності й координації з іншими партіями та громадськими організаціями. 1909 р. Спілка розпалася, а свій друкований орган – “Правду” – передала Льву Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов з РСДРП і створив власну фракційну центристську соціал-демократичну політичну групу. Керівники УСДРП – Симон Петлюра і Валентин Садовський – стали шукати союзника у новоорганізованому 1907 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української демократично-радикальної партії, яка самоліквідувалася) – Товаристві українських поступовців (ТУП), що обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за “українську справу”.

Провідники ТУП – Михайло Грушевський, Сергій Єфремов і Дмитро Дорошенко – на той час уже мали певний парламентський досвід. Вони не були депутатами перших трьох скликань Державної думи Російської імперії, проте керували діяльністю створеного за їх ініціативою припарламентського політичного клубу – “Української думської громади”. На його засіданнях, у яких добровільно брали участь депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених та майбутніх промов. Спілкування в “Українській думській громаді” національно свідомої освіченої української інтелігенції із селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни почали виголошувати промови проти соціального й національного гноблення українського народу, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р., про “українське питання” заговорили й депутати від робітництва України. А коли 1914 р. царський уряд заборонив повсюдно святкувати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, це викликало протест більшості депутатів Державної думи: від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст – нащадок славнозвісної шляхетської династії українських патріотів – публічно заявив, що заборона Шевченкового ювілею є образою для всієї України.

8. “Українське питання” в центрі суспільно-політичного життя напередодні революції 1917 р.

“Українське питання” перебувало в центрі суспільного життя Наддніпрянської України з початку ХХ ст. Українська громадськість, виступаючи за ліквідацію всіх форм гноблення, домагалася безплатного загального навчання рідною мовою в школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, в державних установах. У цьому український народ знайшов підтримку вчених Російської академії наук. Її члени Федір Корш, Олексій Ахматов та ін. склали ґрунтовну письмову доповідь, винесли її на розгляд загальних зборів академії й, коли одержали їх підтримку, надіслали до уряду.

Доповідь учених категорично вимагала дозволити українському народові говорити публічно й друкувати книжки рідною мовою. Водночас прогресивна російська преса розгорнула широку кампанію за скасування драконівських урядових розпоряджень 1863 й 1876 рр. щодо української мови. В газетах публікувалися довгі списки осіб, у тому числі робітників і селян, які вимагали свободи українському слову. Остаточо ж питання було розв’язано після масових революційних дій трудящих: страйків, демонстрацій, мітингів. У зв’язку з цими подіями з’явився царський маніфест 17 жовтня 1905 р. В ньому було обіцяно запровадити політичні свободи, зокрема свободу слова.

Невдовзі по тому стала виходити періодична преса українською мовою. 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з’явилося 18 українських газет і журналів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал “Киевская старина”. Він почав видаватися під назвою “Україна”, але проіснував недовго – лише до кінця 1907 р. У міру спаду й відступу революції царизм під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання.

Зазнавали переслідувань царських властей також засновані в період революції 1905–1907 рр. українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації – Просвіти. Ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національне свідомої

української інтелігенції. Активну участь у роботі “Просвіт” брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: в Києві – Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; в Чернігові – Михайло Коцюбинський; у Полтаві – Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі – Дмитро Яворницький; в Одесі – Михайло Комарові; у Миколаєві – Микола Аркас. “Просвіти” влаштували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави й концерти за участю самодіяльних акторів.

Влада всіляко перешкоджала діяльності “Просвіт”. Вона по-боювалася пропагованих ними ідей, що могли похитнути устрої імперії. “Просвіти” проголосили, а деякі з них навіть записали в своїх статутах наміри розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас “Просвіти” не обмежувалися вузьконаціональними питаннями. Вони встановлювали ділові зв’язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорської імперії. Представники галицьких українців взяли, зокрема, участь в урочистостях 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам’ятника класику української літератури Івану Котляревському. Там відбулося справжнє свято єднання українців, яких розмежував російсько-австрійський кордон.

Активна культурно-просвітницька та ідеологічно-пропагандистська діяльність учасників національного руху готувала підґрунтя для розв’язання “українського питання” на політичному рівні. Поява українських політичних партій, декларація в їхніх програмах вимог демократичного розв’язання національного питання у Російській імперії виводили визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов’язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917–1921 рр., які увінчалися відродженням (хоча й тимчасовим) суверенної Української держави.

Українська національна й державотворча ідея зустрілася з принциповим несприйняттям і гострою критикою російських

політиків різного спрямування: від крайньоправих чорносотенців та монархістів до ліворадикальних. Якщо для правоконсервативних діячів це була їхня природна, неприхована позиція, то для лівих, зокрема російських соціал-демократів, українське, а отже, й національне питання стало предметом політичних спекуляцій, підміни понять, ширмою, за якою приховувалися їхні справжні наміри.

Тактика більшовиків у питанні про самовизначення націй вимагає більш детального аналізу, оскільки саме в їхніх руках у наступні десятиліття опинилася доля українського народу та його державності.

Більшовицький вождь В.Ленін перебував у полоні ідеї всепоглинаючого інтернаціоналізму. У стиранні різниці між національностями він вбачав ліквідацію перешкод на шляху утвердження більшовизму як панівної ідеології та керівної сили в монопартійній державі. При цьому лідер РСДРП(б) нізащо не бажав поступатися Романовим у розмірах російських володінь. Більше того, Російська імперія мала стати лише колицкою світової революції, одним із наслідків якої могло бути виникнення наднаціонального утворення – Сполучених Штатів Європи. Однак для початку слід було ще захопити владу на просторах Росії. А українці зі своїм “сепаратизмом” і “самостійністю” вставляли палиці у колеса цього проекту. Показово, що проти перелицювання ідеологічного фасаду “єдиної й неподільної”, в якій із приходом більшовиків до влади змінився б лише політичний режим, виступали не хто інші, як українські соціал-демократи. Ця партія від часу свого виникнення намагалася співробітничати з російськими соціал-демократами й навіть ставила питання про організаційне об’єднання з РСДРП на правах автономної структури. Кількаразові переговори показали, що російські “колеги” погоджувалися тільки на повне злиття, тобто поглинення УСДРП. На це керівництво останньої піти не могло.

Один із провідних діячів української соціал-демократії – Л.Юркевич – вів гостру полеміку з Леніним щодо національного питання. Вона тривала понад десятиріччя, і за той час опоненти змогли детально вивчити аргументацію один одного. Ленін дав розлогу критику поглядів Л.Юркевича у праці “Критические заметки по национальном вопросу” (1913). Л.Юркевич повертався до цієї дискусії в статті “Єзуїтська політика” (1914) і брошури

“Русские социал-демократы й национальный вопрос” (1917). Ленінську манеру вести полеміку й лавірувати у принципових питаннях Л.Юркевич характеризував як вияв політиканської хитруватості російського централіста та асимілятора.

І справді, вождь російських соціал-демократів постійно повторював тезу про “право націй на самовизначення аж до відокремлення”¹². Водночас він непримиренно ставився до того, що представники окремих національностей (українці, поляки, євреї) мають свої соціал-демократичні партії й власне бачення шляхів розв’язання національного питання в Російській імперії. Ленін обстоював політичні та економічні переваги “великих держав”. Українські ж соціал-демократи ставили за мету боротьбу з будь-якими формами пригноблення “анексованих націй і завоювання для них демократичних і автономних прав як єдино можливої гарантії їх вільного національного існування та розвитку”. Вони вбачали своє завдання у боротьбі за “децентралізацію і демократизацію “великих держав”. Л.Юркевич наголошував: “Ми проти того, щоб петроградський уряд і петроградський центральний комітет зосереджували в своїх руках, перший – всю політичну владу над Російською імперією, другий – всю організаційну владу над російською соціал-демократією... Ми обстоюємо федералістський принцип як в устрої Російської імперії, так і в організації російської соціал-демократії”¹³.

Ще з більшою пересторогою в українському демократичному таборі сприймали ленінську ідею “злиття націй” у комуністичному майбутньому. Л.Юркевич висловився з цього приводу лаконічно: “Нема сумніву, що це “наступне злиття” виражає собою не інтернаціоналізм, а сучасну систему централізму “великих держав” і “наступну” асиміляцію і пригнічення поневолених ними націй”.

Точність цих передбачень ствердили вже перші місяці українських визвольних змагань. Російські більшовики спрямували свої війська в Україну, тільки-но там почали на практиці втілювати в життя ідею самовизначення.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що “українське питання” стало реалією повсякденного суспільно-політичного життя завдяки зусиллям кількох поколінь національно орієнтованих громадських діячів і в Росії і в Австро-Угорщині. Базуючись на традиціях українського визвольного руху попередніх століть і природному потягу широких верств народу до відтворення влас-

ного соціокультурного середовища і самоорганізації, вони піднесли українську ідею на якісно новий рівень. Діяльність численних громадських організацій та політичних партій дозволила викристалізувати і структурувати ідеологію українського руху й сприяла перетворенню його на вагомий чинник суспільного поступу. Зрештою, все це підготувало підґрунтя української революції 1917–1921 рр. і допомогло реалізувати ідею суверенної національної державності, яку плекали у віках десятки поколінь борців за свободу України.

¹ Історія України: нове бачення. У двох томах. – Том I. – К., 1995. – С. 267-269.

² Субтельний Орест. Україна. Історія. – Вид. третє, перероблене і доповнене. – К., 1993. – С. 386.

³ Пачовський В. Історія Закарпаття. – Мюнхен, 1946. – С. 163-168.

⁴ Жуковський А. Історія Буковини (Буковина, її минуле і сучасне). – Париж–Філадельфія–Детройт, 1956. – С. 206.

⁵ Дорошенко Д. Нариси історії України. – Варшава, 1933. – Т. II. – С. 312

⁶ Субтельний Орест. Назв. праця. – С. 28-283.

⁷ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. – К, 1992. – С. 455-459.

⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. В 3-х т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 351.

⁹ Грушевський Михайло. Назв. праця. – С. 460.

¹⁰ Солдатенко Валерій. Роль революцій в історичному поступі України // Четвертий міжнародний конгрес українців. – Історія. – Частина II. XX ст. – Одеса-Київ-Львів, 1999 – С. 224.

¹¹ Грушевський Михайло. Назв. праця. – С. 466-467.

¹² Ленін В. Критические заметки по национальному вопросу // зб. В. Ленин. О национальном и национально-колониальном вопросе. – М., 1956. – С. 123.

¹³ Цит. за кн.: Григорій Костюк. Сталінізм в Україні (Гене́за і наслідки). – К., 1995. – С. 46.

РОЗДІЛ IV

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ТА БОРОТЬБА МІЖ ПРАЦЕЮ ТА КАПІТАЛОМ

1. Господарський потенціал України пореформеної доби і становище трудящих

Друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні. Ліквідація кріпосного права у Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формуванню нової суспільної верстви – пролетаріату. Зростаючі масштаби промислового виробництва потребували дедалі більшої кількості робочих рук, які давало село. В Україні цей процес відбувався також за рахунок “внутрішньої колонізації” – імміграції з інших куточків імперії.

Структурні особливості промисловості підросійської України у 60–80-ті рр. полягали в тому, що наперед вийшла цукрова галузь. Швидкими темпами зростала питома вага борошномельної, вугледобувної, машинобудівної (особливо сільськогосподарського машинобудування), металургійної галузей. На початок 80-х рр. у регіоні діяло 163 цукрових заводи, які давали близько 21 млн пуд. продукції (85% загальноросійського виробництва). Найбільшими центрами борошномельного виробництва, в яких дедалі ширше застосовувалися парові млини, стали Київ, Харків та Кременчук. У 80-ті роки здійснювалося технічне переоснащення винокурної галузі. Низка великих фабрик і заводів виникла у деревообробній, паперовій, хімічній промисловості. В тютюновій, шкіряній, олійній галузях та виробництві будматеріалів усе ще

переважали дрібні заклади. Всього ж у той період на території українських губерній діяло 1 541 промислове підприємство фабрично-заводського типу, тобто з паровим двигуном.

Однією з важливих рис економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії й добувної промисловості. Іншою, не менш вагомою, — значні іноземні інвестиції у перспективні галузі. Наявність власної залізорудної бази (Криворіжжя) і великі запаси енергоносіїв (Донбас) зумовили становлення металургії. Видобуток залізної руди в Криворізькому басейні з 6,9 млн пудів у 1885 р. зріс до 66,7 млн у 1895 р. Протягом того часу зведено Олександрівський завод Брянського товариства в Катеринославі, Дніпровський — у Кам'янському, Гданцівський — у Кривому Розі та завод Донецького товариства — в Дружківці. У 1893 р. на українських металургійних підприємствах виплавлено 20,1 млн пуд. чавуну й 17,8 млн пуд. заліза і сталі. Через два роки в Україні вироблялося 28,6% металу всієї Російської імперії.

Розвиток металургії стимулював розробку вугільних родовищ. У 1868 р. видобуток вугілля в Донбасі становив 6 млн, а через чверть століття — 240 млн пудів. У період 1873—1882 р. кількість копалень зросла з 88 до 179.

В 70—80-ті роки формується металообробна та машинобудівна індустрія. У 1892 р. в Україні діяло 109 машинобудівних підприємств¹. Спочатку невеликі, слабо оснащені механізмами й силовими агрегатами, до кінця ХІХ ст. вони виростили у солідні виробничі об'єкти. Серед найбільших чавуноливарних, металообробних і машинобудівних підприємств — казенні Луганський та Петровський заводи, “Арсенал” у Києві, одеські заводи Л.Грохольського й М.Нудельмана, машинобудівні — Бобринських у Смілі на Київщині, Російського товариства пароплавства і торгівлі, Белліно-Фендеріха та сільськогосподарських машин фірми Гульє-Блашард — в Одесі. У 1869 р. англійський підприємець Д.Юз заснував “Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва”.

У 80—90-ті рр. відбулися зміни в географічному розташуванні великої машинобудівної індустрії за рахунок зростання ролі південно-російського регіону, хоча за такими показниками як енергооснащеність і концентрація виробництва Донецько-Придніпровський район посідав провідне місце в Україні.

На 1890 р. у краї діяло понад 30 тис. підприємств обробної промисловості. Щоправда, більшість з них була кустарно-ремісничого типу. Активне створення обробних підприємств припадає на 70–80-ті рр., коли з'явилося понад 500 об'єктів даної галузі. Це становило 60% від їх загальної чисельності в імперії.

Текстильне фабричне виробництво України зосереджувалося на Слобожанщині та Поділлі (суконні підприємства в Дунаївцях). У найбільшому центрі виробництва сукна – Клинцях на Чернігівщині – знаходилося 14 суконних мануфактур.

Російський уряд заохочував імпорт капіталу, надаючи іноземним інвесторам різноманітні пільги. Низька вартість робочої сили, сировинних ресурсів обумовлювали надвисокі прибутки, і європейські банкіри та підприємці охоче вкладали значні кошти у фінансово-промислову сферу України. Лише протягом 1888–1891 рр. тут з'явилося 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом у 63 млн крб. У залізорудній, кам'яновугільній та металургійній промисловості британський, бельгійській, німецький і французький капітал посідав домінуючі позиції. Іноземці володіли й більшістю заводів сільськогосподарського машинобудування.

Орієнтація на товарне виробництво диктувала необхідність розвитку мережі шляхів сполучень. Пріоритети тут належали залізницям, перша з яких у підросійській Україні будувалася між Одесою та Балтою в 1865–1871 рр. Залізничний бум припадає на 70-ті роки. На початку 90-х рр. в українських губерніях налічувалося вже 9 магістралей: казенні Катерининська, Курсько-Харківсько-Азовська, Любаво-Роменська, Харківсько-Миколаївська, а також приватні – Донецька, Курсько-Київська, Лозово-Севастопольська, Фастівська, Південно-Західна. Українська частина загальноросійської залізничної мережі сягала 7,6 тис. верст. Усі головні міста України, а також Київ і Москва сполучалися залізницями.

Остання чверть XIX ст. ознаменувалася концентрацією виробництва. В цукровій галузі це знайшло вираз у скороченні кількості заводів (з 247 в 60-х р. до 153 у 90-х) й одночасним збільшенням робітників (з 38 до 78 тис.) та зростанням виробництва товарної продукції (з 1,6 млн до 23 млн пудів). У 1890 р. 104 дрібні копальні (1 422 гірників) видобули 2%, а 37 великих механізованих шахт (15,7 тис. робітників) – 705 усього вугілля. 1887 р. у Києві виникло перше монополістичне об'єднання в Російській імперії – синдикат цукрозаводчиків.

На 1890 р. у краї діяло понад 30 тис. підприємств обробної промисловості. Щоправда, більшість з них була кустарно-ремісничого типу. Активне створення обробних підприємств припадає на 70–80-ті рр., коли з'явилося понад 500 об'єктів даної галузі. Це становило 60% від їх загальної чисельності в імперії.

Текстильне фабричне виробництво України зосереджувалося на Слобожанщині та Поділлі (суконні підприємства в Дунаївцях). У найбільшому центрі виробництва сукна – Клинцях на Чернігівщині – знаходилося 14 суконних мануфактур.

Російський уряд заохочував імпорт капіталу, надаючи іноземним інвесторам різноманітні пільги. Низька вартість робочої сили, сировинних ресурсів обумовлювали надвисокі прибутки, і європейські банкіри та підприємці охоче вкладали значні кошти у фінансово-промислову сферу України. Лише протягом 1888–1891 рр. тут з'явилося 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом у 63 млн крб. У залізорудній, кам'яновугільній та металургійній промисловості британський, бельгійській, німецький і французький капітал посідав домінуючі позиції. Іноземці володіли й більшістю заводів сільськогосподарського машинобудування.

Орієнтація на товарне виробництво диктувала необхідність розвитку мережі шляхів сполучень. Пріоритети тут належали залізницям, перша з яких у підросійській Україні будувалася між Одесою та Балтою в 1865–1871 рр. Залізничний бум припадає на 70-ті роки. На початку 90-х рр. в українських губерніях налічувалося вже 9 магістралей: казенні Катерининська, Курсько-Харківсько-Азовська, Любаво-Роменська, Харківсько-Миколаївська, а також приватні – Донецька, Курсько-Київська, Лозово-Севастопольська, Фастівська, Південно-Західна. Українська частина загальноросійської залізничної мережі сягала 7,6 тис. верст. Усі головні міста України, а також Київ і Москва сполучалися залізницями.

Остання чверть XIX ст. ознаменувалася концентрацією виробництва. В цукровій галузі це знайшло вираз у скороченні кількості заводів (з 247 в 60-х р. до 153 у 90-х) й одночасним збільшенням робітників (з 38 до 78 тис.) та зростанням виробництва товарної продукції (з 1,6 млн до 23 млн пудів). У 1890 р. 104 дрібні копальні (1 422 гірників) видобули 2%, а 37 великих механізованих шахт (15,7 тис. робітників) – 705 усього вугілля. 1887 р. у Києві виникло перше монополістичне об'єднання в Російській імперії – синдикат цукрозаводчиків.

Розвиток товарного виробництва, спеціалізація окремих районів на випуску певної продукції, впровадження нових технологій і техніки прискорювали формування пролетаріату*. Внаслідок взаємодії ряду соціально-економічних факторів зайняте в промисловому секторі економіки населення набувало сукупності ознак, що перетворювало його на специфічну суспільну верству. Робітники промислових підприємств різнилися від селян не лише за характером та оплатою праці, а й формою власності, світоглядом, побутом.

Становлення пролетаріату відбувалося нерівномірно: найбільш помітно – у провідних галузях виробництва, менш інтенсивно – в другорядних. Робітники цукроварень становили найбільший його загін – 78 тис. з усіх 146,9 тис., зайнятих в обробній промисловості. За даними офіційної фабрично-заводської статистики 1891 р., 22,5 тис. робітників працювали на металообробних і машинобудівних підприємствах. Третє за чисельністю місце посідали працівники, зайняті на виробництві будматеріалів, – 10,8 тис. чол. Деяко менша їх кількість працювала в старих галузях промисловості – винокурній, борошномельній та суконній. Ускладнення галузевої структури пролетаріату виявилось також у постійному зростанні частки працюючих на підприємствах фабрично-заводського типу. У перелічених трьох галузях вона коливалася в межах 69-88%, у паперовій та лісопилній – 50-60%, у хімічній сягала 65,4%, в шкіряній – 37% усіх робітників.

У кінці XIX ст. формуються нові зағони пролетаріату – гірничий і транспортний. Разом з робітниками металургійних підприємств шахтарі налічували в 1890 р. 68,9 тис. осіб. Серед них найбільшу кількість становили гірники копалень, залізрудних та марганцевих рудників.

У 1893 р. на обліку налічувалося 84 тис. робітників залізниць, залізничних майстерень; річковиків, моряків (7 тис.) і робітників судноремонтних та суднобудівних заводів.

Концентрація виробництва супроводжувалася концентрацією робочої сили. У 90-х рр. 50% робітників цукрової галузі були зайняті на великих заводах, на кожному з яких працювало у середньому 500 осіб. Високим ступенем концентрації пролетаріату

* Тут і далі як рівноцінні вживатимуться дефініції “пролетаріат”, “робітничий клас”, “робітництво”, “робітники”, “пролетарські верстви”.

відзначалися підприємства фабрично-заводського типу в металургії, рейкопрокатному й чавуноплавильному виробництвах – 766 робітників, у вовномийній – 558 робітників, хімічній – 126 робітників, суконній і машинобудівній галузях – близько 90 робітників у середньому на одне підприємство. Отже, в процесі технічного перевороту простежується тенденція до зростання питомої ваги великих підприємств зі значною кількістю працюючих. Ще однією важливою тенденцією став відрив основної маси пролетарів від землі й підсобного господарства. Навіть у цукровій промисловості робітники, зайняті на виробництві протягом усього року, становили від 15 до 25% усієї їх кількості. Поступово втрачали зв'язок із землею залізничники. На початку 90-х рр. постійних робітників на залізницях налічувалося 47,6 тис. (63,9%), тимчасових – 4,3 тис. (5,8%), поденних – 22,6 тис. (30,5% від усієї їх чисельності). Дещо повільніше цей процес відбувався в середовищі робітників горілчаної галузі внаслідок сезонного характеру виробництва. Від 44 до 55% становила частка постійних робітників на металургійних заводах Півдня. Зайняті протягом року пролетарі переважали у металообробній та текстильній промисловості Лівобережжя. Загалом постійні робітники, що були зайняті на підприємствах Київського фабричного округу, на початку 90-х рр. становили 42,5%, Харківського округу – 48,8% від усієї кількості працюючих.

Підприємці були зацікавлені у формуванні нового типу робітника – відірваного від землі, без додаткових заробітків, кваліфікованого, “спадкового”. Складність технологічних процесів і техніки, що використовувалися у виробництві, вимагала спеціальної підготовки, оволодіння певним обсягом знань та навичок, а значить, кадрової стабільності. Витрачаючи кошти на підготовку кваліфікованих робітників, власники підприємств прагнули якомога довше експлуатувати таку робочу силу.

Однією з визначальних рис генезису пролетаріату в Україні є зростання його інтернаціонального компоненту за рахунок прийшлих білоруських і російських селян та робітників. Ареалом їх осідання стали Південь, Донбас і Слобожанщина. Наприклад, у Донбасі 52-56% робітників були вихідцями з російських губерній. Від 49 до 55% зайнятих на металургійних заводах, а також значна частина робітників Кривбасу, залізничників та цукровиків мали російське й білоруське походження. Згідно зі Всеросійським

переписом 1897 р., в 9 українських губерніях наприкінці ХІХ ст. зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. У 1897 р. росіяни становили 10% міського населення України, зосереджуючись переважно в робітничих селищах і невеликих містах. На зламі століть їх частка у загальній кількості жителів міст зросла, причому росіяни стабільно осіли в провідних індустріальних центрах — Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську, Одесі та Миколаєві. Водночас виникали і російські робітничі селища. Пролетарська група компактного проживання росіян мала свої національні й трудові традиції, певні звички, спосіб життя та праці. Так, у 80—90-ті рр. в Донбасі у кам'яновугільній промисловості переважала артільна форма проживання й організації праці².

Становище пролетарських верств України було важким. Позбавлені власності робітники змушені були продавати свою силу і навички на умовах, вигідних капіталістам. Дещо легше жилося тим робітникам, які не втратили зв'язків із селом або мали присадибні ділянки, підсобне господарство. Але з часом таких ставало дедалі менше.

Відсутність законодавчої бази, якою б регулювалися взаємини між працею й капіталом, соціальні питання, відкривала широкі можливості для граничної експлуатації найманих робітників. На вовномийних, тютюнових, ремісничих підприємствах робочий день тривав 13-14 годин, а на цегельних, суконних фабриках, ливарних заводах, на будівництві залізниць нерідко — 15-17 годин. В гуральнях, на лісопильних та хімічних заводах, прядильних, ткацьких і бавовнопрядильних фабриках, канатних підприємствах, підпорядкованих нагляду інспекції Київського фабричного округу, тривалість робочого дня обмежувалася 12 годинами. Такий же робочий день було запроваджено на більшості підприємств гірничорудної галузі, що діяли у дві зміни, в залізничних майстернях, на цукрових заводах. У контрактах, укладених заводськими конторами з робітниками, передбачалося до 30 змін на місяць. Виходило, що цукровари змушені були працювати без вихідних протягом усього сезону (4-5 місяців). Робочий день таких категорій залізничників як стрілочники, зчіплювачі вагонів, складачі поїздів, до початку 90-х рр. залежав від волі адміністрації. 24-годинні зміни з графіком роботи через добу виснажували працюючих, ставали причиною перевтоми та, як наслідок, підвищеного травматизму. Лише часті аварії на

транспорті зі вказаних причин змусили Міністерство шляхів 1891 р. заборонити 24-годинні зміни.

Звичайною практикою стало використання жіночої й дитячої праці, причому навіть на шкідливих для здоров'я видах виробництва. В тютюновій, шерстемийній, сірниковій та інших галузях жінки і діти становили переважну частину робочої сили. Тільки 1 червня 1882 р. з'явилися "Правила о работе малолетних на фабриках, заводах и мануфактурах", якими заборонялося використання праці дітей, що не досягли 12 років, а підліткам 12-15 років дозволялося працювати не більше 8 годин на добу. Крім того, накладалася заборона на працю останніх у нічні зміни.

Велика тривалість робочого дня, постійна інтенсифікація виробничого процесу, відсутність елементарних засобів безпеки були основними факторами травматизму й смертності в промисловості. Особливо ризикованою вважалася праця гірників, які гинули від незадовільного устаткування шахт, вибухів газів, затоплення забоїв водою тощо. Якщо у 1871 р. на шахтах Донбасу одержали травми 3 особи та загинули 7, то в 1897 р. — 145 гірників було травмовано, а 47 померли. Навіть на добре обладнаних забоях травмовані шахтарі становили 25% усіх хворих. В цілому ж у 1885—1887 рр. у Донбасі на 10 тис. робітників припадало 18 вбитих на виробництві (в 3,4 рази більше, ніж всього по країні).

Високим був травматизм і серед залізничників. З 1882 до 1895 рр. загальна кількість вбитих та скалічених робітників зростала на 65%. На Південно-Західній залізниці лише з січня 1886 р. трапився 91 нещасний випадок. Усього ж з 1885 до 1894 рр. в Україні щороку у середньому травмувалося на виробництві 150-250 чол., гинуло від нещасних випадків — 60-150 осіб.

Незадовільні умови праці існували на багатьох цукроварнях. Найбільш поширеними були травми робітників, що обслуговували машини й апарати. Від вибуху паровиків гинули десятки людей. Наприклад, у листопаді 1867 р. внаслідок вибуху гарячого пару загинули 5 робітників Лебединського цукрового заводу купця І.Бродського в Чигиринському повіті на Київщині. 31 жовтня 1868 р. подібна аварія забрала життя 12-ти і скалічила 15 робітників. Виключно поганими були умови праці на тютюнових фабриках. Часті вибухи парових котлів на гуральнях також ставали причиною травм та смертей серед обслуговуючого персоналу.

26 серпня 1866 р. уряд прийняв закон про медичну допомогу робітникам. Передбачалася організація для них лікувальних установ (лікарень, приймальних палат тощо). Вартість лікування сягала 7-8 крб. на місяць, що вважалося на той час великою сумою. Власники ж підприємств намагалися всіляко уникати відповідальності за травми і смерть найманих робітників, які сталися з вини адміністрації. Отримати адекватну компенсацію у таких випадках практично було неможливо.

Заробітна плата пролетарських верств України могла задовольнити лише мінімальні життєві потреби. Її рівень залежав від багатьох факторів і сфери зайнятості, кон'юнктури ринку праці й товарів даної галузі, способу найму (безпосередньо роботодавцем чи через підрядчиків), системи оплати (поденної, місячної чи відрядної).

У 80-і роки у вугледобувній галузі практикувався найм через підрядчиків, які привласнювали значні кошти, паразитуючи на праці гірників. За умови безпосереднього найму вибійники та саночники отримували в середньому по 25-30 крб. на місяць, сортувальники (переважно це були жінки і діти) – по 7,8-10,4 крб., а дорослі робітники – 18,2-20,8 крб. Власники й орендарі вишукували різні приводи, щоб скоротити і ці виплати. Існувала ціла система штрафів за запізнення на роботу, різні порушення. У Донбасі правом накладати штрафи володіли від десятника до власника підприємства. Закон від 3 червня 1886 р. надав право промисловцям штрафувати робітників на загальну суму до третини місячного заробітку. Однак лише в 1892 р. правило про порядок накладання штрафів було поширено на приватні гірничі заводи та промисли. До того свавілля роботодавців не знало меж. Так, під час кризи й депресії середини 80-х рр. на підприємствах Юзів верхній кваліфікований прошарок робітників і обслуговуючого персоналу отримував від 30 до 60 крб. на місяць, а основна маса працюючих – 12-12,5 крб. Реально ж на руки робітники одержували 4-8 крб. За запізнення на роботу на 15 хв. накладався штраф у розмірі односторонньої ставки, за прогул чи відлучення з підприємства без письмового дозволу – триденного заробітку, “за недобросовісну поведінку, непослух та грубість проти начальства” – 3 крб. й звільнення або ж передача працюючого “в поліцію для законного переслідування”. За відлучення

робітника від завантаженої чавуном чи вугіллям печі з нього вираховували 25 крб. Водночас зарплата залізничників залишалася низькою. Так, на Харківсько-Миколаївській залізниці заробітна плата переїзdnих сторожів становила 4 крб. 40 коп., колійних — 10 крб. 60 коп., стрілочників — 15 крб. 30 коп., складачів та зчіплювачів — 23 крб., телеграфістів — 26 крб., кочегарів — трохи більше 31 крб.

Зарплата робітників цукроварень у той період становила: 5-6 крб. у середньому для чоловіків, 3-4 — жінок, 2-2,5 — підлітків, на заводських харчах. На власних харчах чоловіки одержували від 8 до 15 крб., жінки від 6 до 8 крб. на місяць.

Значна кількість підприємств будівельної, харчової й легкої промисловості України була розташована по селах та містечках. Розпорошення робітників по невеликих підприємствах створювало умови для їх посиленої експлуатації. На гуральнях Київської губернії в 60-их рр. вони отримували 7 крб. на місяць, на селітряних заводах Харківщини — 5-6 крб., на цегельнях Правобережжя у 70-ті рр. — 5,5-8 крб. на місяць при заводському харчуванні³.

Фактором, що знижував реальну зарплату робітників, залишалося примусова купівля товарів з лавок, розташованих на території підприємств за рахунок зароблених грошей. З червня 1886 р. уряд видав закон, який вимагав регулярно видавати зарплату готівкою, але підприємці в різний спосіб обходили його. Траплялося, що зарплата привласнювалася посередниками, а то й самими власниками. В інших випадках з працюючими розраховувалися талонами на крамницю, які приймалися місцевими торговцями лише зі знижкою 20% вартості.

Практично невичерпна резервна армія праці, що виникла у пореформену добу, дозволяла фабрикантам встановлювати або знижувати заробітну плату, яка часто не досягала навіть прожиткового мінімуму. А праця жінок та підлітків узагалі цінилася вдвоє дешевше.

Найнижчим був життєвий рівень робітників ремісничих майстерень і дрібних підприємств, власники яких залишалися повновладними господарями працюючих.

Тогочасне виробництво практично не мало засобів індивідуального захисту робітників на шкідливих для здоров'я ділянках,

гігієни, пожежогасіння. Внаслідок перевірки цукрових заводів Таращанського повіту на Київщині окружний фабричний інспектор І.Новицький відзначав відсутність на багатьох з них лазень, антисанітарію, небезпечні для здоров'я умови праці та інші недоліки.

Не кращими були й побутові умови пролетарів. Найняті сезонні робітники цукрових заводів містилися у перенаселених бараках. Ті, хто будував залізниці, жили в бараках із земляними нарами або казармах, а самі залізничники — у “мазанках”, “балаганах”, “каютах”, що не відповідали елементарним вимогам гігієни і санітарії. Вкрай незадовільні житлові умови склалися в гірничих селищах Донбасу, де люди проживали переважно у землянках. Велика скупченість, відсутність належних санітарних умов, доброякісної питної води та їжі, медичної допомоги ставали причиною хвороб й епідемій. Загрозлива ситуація змусила Державну раду ухвалити рішення про “присутствія” по гірничозаводських справах, які мали видавати обов'язкові постанови про поліпшення медичних, санітарно-гігієнічних умов життя побуту шахтарів. Свій крок на шляху до розв'язання житлової проблеми зробили й підприємці: на XVIII з'їзді гірничопромисловців (1893 р.) ухвалено рішення про заборону селити робітників у землянках. Однак втілити це рішення в життя виявилось нелегко: до середини 90-х років близько 40% робітників шахтарського краю мешкали у них. Деякі підприємці, користуючись важким становищем пролетарів, примушували їх сплачувати орендну плату за користування земельними ділянками, на яких стояло житло робітників⁴.

Дуже гостро стояло питання про охорону здоров'я працюючих. Закон 1866 р. про медичну допомогу багатьма власниками підприємств практично ігнорувався. Наприклад, на шахтах Донбасу до 90-х років майже не було лікарень та постійних лікарів. Лише 1893 р. з'явилася постанова, що в обов'язковому порядку ставила вимогу організувати медичну допомогу на гірничих підприємствах.

Як правило, пролетарські верстви були позбавлені можливості отримувати освіту, підвищувати свій культурний рівень. Єдиною “відрадою” найчастіше ставали шинки, де спритні ділки спювали знедолених робітників дешевою горілкою, погіршуючи й без того важке матеріальне становище пролетарських родин.

Становище сільськогосподарського пролетаріату України мало ряд особливостей. Як правило, праця за наймом у поміщиків і заможних селян мала сезонний характер. Угоди між працедавцями та найманими робітниками тут укладалися на довільній основі, хоча існували й усталені роками розцінки на певні види робіт. Сезонна праця супроводжувалася значними міграціями, а її непостійність зумовлювала специфіку взаємин як між земле-власниками та робітниками, так і в середовищі останніх. На сільськогосподарських угіддях ще менше, ніж на промислових підприємствах, дотримувалися правил безпеки, гігієни й охорони праці, менш прискіпливим був контроль державної адміністрації, що створювало умови для зловживань. Розорення дрібних селянських господарств збільшувало кількість безземельних селян, що переходили в резервну армію праці. У зв'язку з цим в Україні однією з найгостріших соціальних проблем стала проблема зайнятості та працевлаштування на селі. Одним з наслідків аграрного перенаселення залишалося масове безробіття. У 90-х роках наявні трудові ресурси сягали 10,7 млн осіб. З них сільське господарство потребувало 2,3 млн, в інших галузях економіки працювали 1,1 млн осіб. Решта — 7,3 млн, або 68% робочої сили становили надлишок, основну масу якого були безробітні, а ще якусь частину — не повністю зайняті. Всі вони були приречені на жалюгідне, напівголодне існування.

Показники життєвого рівня українців залишалися далекими від європейських стандартів. У 1900 р. пересічний датчанин споживав у середньому на рік 2166 фунтів хліба, німець — 1119, угорець — 1264. В Україні, де хліб становив основний компонент раціону, споживання його обмежувалося 867 фунтами на рік. Якщо взяти до уваги неспівмірність “споживчого кошика” заможних верств і величезної маси працюючого люду, то цей показник для пролетарського прошарку значно зменшиться.

Підсумовуючи сказане, можна сформулювати кілька положень узагальнюючого характеру.

Пореформена доба стала періодом бурхливого, хоча й стрибкоподібного розвитку капіталізму у Російській імперії. За цих умов Україна перетворилася на один з найпривабливіших регіонів для вкладання капіталів, оскільки тут можна було порівняно легко отримувати надприбутки. Економічне піднесення,

викликане сприятливою кон'юнктурою, дешевизною робочої сили, високим рівнем рентабельності дозволяло прибутково розвивати як традиційні, так і нові галузі виробництва. Тому в Україну спрямовувався потік російських та зарубіжних інвестицій. Відсутність належної нормативної бази дозволяла підприємцям безкарно буквально “видавлювати” з найманих робітників усі сили, не турбуючись за їх майбутнє – за воротами чекали свого шансу тисячі тих, хто бажав знайти будь-яку роботу, аби не вмерти з голоду. Безжальна експлуатація, брак елементарних основ техніки безпеки на виробництві, соціального страхування, медичного обслуговування, важкі побутові умови перетворювали найманих робітників на безправну, забиту масу. Водночас умови праці й побуту поступово формували новий суспільний прошарок – пролетаріат. Серед основних його характерних рис слід виділити такі: 1) відсутність приватної власності; 2) відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; 3) концентрація на підприємствах; 4) кваліфікація та певний рівень освіти; 5) погані побутові умови й гостра житлова проблема. Внаслідок дії вищезазначених факторів, що виокремлюють промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству, в нього формуються:

- вищий, ніж у селянства, ступінь корпоративності;
- колективістська, а не індивідуалістська психологія;
- більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів;
- мобільність, організованість, керованість;
- здатність до узгоджених дій заради досягнення соціально-економічних цілей;
- спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними.

Звичайно, дані характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше – робітників, зайнятих на технологічно складному виробництві, що вимагає певного рівня освіти й кваліфікації, менше – малокваліфікованих робітників, а також сільськогосподарського пролетаріату.

Умови, за яких формувався робітничий клас, поступово, але неодмінно сприяли прищепленню йому таких рис, як самодіяльність, громадська активність, схильність до колективного спротиву та взаємодії, прихильність ідеям соціальної рівності й радикальної перебудови суспільного ладу.

2. Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів

Радянська історіографія зображала пролетарські верстви як безборонну жертву експлуатації і з боку капіталу і з боку держави. Однак насправді все було набагато складніше. Було б несправедливим звинувачувати російський уряд у тому, що він безвідповідально кинув на поталу капіталістам найманих робітників. Разом з тим слід констатувати, що розробка та впровадження законодавчих документів в галузі праці не виправдано затягувалися і були поставлені вкрай незадовільно. Ми вже згадували кілька нормативних актів, якими регулювалися проблеми у сфері праці й капіталу. Однак, лише в 1882 р. створено фабричну інспекцію, до компетенції якої входив нагляд за їх дотриманням. В архівосховищах міститься велика кількість документів, які дають інформацію про загальну постановку справи захисту прав робітництва, передумови та форми конфліктів на виробництві, засоби їх попередження й усунення причин, що їх викликали.

У матеріалах, складених за результатами перевірок фабричною інспекцією підприємств Київського фабричного округу, констатується повсюдне незаконне використання праці дітей і неповнолітніх. Особливо сильною була експлуатація дитячої праці на підприємствах хімічної промисловості. Підлітки, що працювали безпосередньо біля майстрів скляних заводів, отримували таку платню: на заводі в мастку Шленкера – 3-5 крб., а діти-піднощики – 2,5-3 крб. на місяць; на заводі Зільбермана (Житомирський повіт) 14-річні хлопці отримували 12,5 коп за “переділ”, тобто зміну, що тривала 18-20 год. з 2,5-годинною перервою на відпочинок. З 23 малолітніх на заводі Горенштейна (Кам’янець-Подільський повіт) двоє мали по 8 років, причому всі працювали біля печей, а зміни тривали з 4-ї години ранку до 18-ї години. Власники підприємств приховували метрики дітей або не реєстрували їх, щоб не бути покараними фабричною інспекцією. На оглянутих заводах по виробництву скла перевіркою зафіксовано 79 неповнолітніх, що отримували заробітну плату, й 70 таких, що не отримували готівки на руки. Середньомісячний заробіток дітей і підлітків становив 3 крб. 75 коп. Закон про обмеження праці неповнолітніх та малолітніх не дотримувався також на фарфорових заводах.

Органи нагляду не лише перевіряли і доповідали “нагору” про стан охорони та умов праці на виробництві, а й давали рекомендації. Так, у шляховому журналі окружного фабричного інспектора Київського округу І.О.Новицького за результатами обстеження цукрових заводів Тарашанського повіту на адресу адміністрації Скомороського заводу в жовтні 1890 р. зроблено запис: “Обгородити: маховик біля машини у паровичній; мийку; паси центрифуг (нижні приводи покрити містками)”. В акті огляду санітарною комісією Пархомівського цукрового заводу 23 грудня 1889 р. його власника І.Г.Харитоненка зобов’язали негайно спорудити лазню при підприємстві та влаштувати на ньому замість дерев’яних сходів залізні або чавунні.

Контроль за умовами праці, стосунками між працедавцями і найманими робітниками здійснювався також іншими інстанціями. Досить часто дану функцію брала на себе поліція. Виконуючи головне завдання – попереджати інакомислення й протиурядові виступи і боротися проти них – поліційні органи змушені були з’ясовувати причини конфліктів між робітниками та адміністрацією. Об’єктивно задокументовані й проаналізовані, такі факти дозволяють досить точно уявити масштаби зловживань та порушень прав працюючих на виробництві. Наприклад, у донесенні в.о.начальника Харківського жандармського поліційного управління залізниць підполковника Беловодського в департамент поліції називалися такі причини виступу робітників залізничних майстерень у м.Харкові 20 серпня 1887 р.: “Внаслідок розповсюдження чуток, що Харківсько-Азовська залізниця в 1889 р. буде взята у казну, вища адміністрація залізниці, незважаючи на постійно зростаючі прибутки, заповзялася скоротити витрати, і в результаті цього платня службовцям скоротилася. Взагалі розрахунки за працю здійснюються вкрай ускладненим для робітника способом, штрафи за найменше порушення починаються з карбованця й вище; скарги легальним шляхом зробилися неможливими, в противному разі загрожує звільнення зі служби; поведінка з робітниками незвичайно груба; а все це разом і призвело до того, що майстрові, втративши терпіння, вчинили самосуд над майстром Гудниковим...”⁵.

У розпорядженні товариша міністра внутрішніх справ, завідуючого поліцією генерал-лейтенанта М.І.Шебеко на ім’я Катеринославського губернатора Д.М.Батюшкова (серпень 1887 р.)

вказувалося на зловживання адміністрації шахт Французького гірничого й промислового товариства (невмотивовано великі штрафи, надмірні норми виробітку, звільнення без остаточного розрахунку, обважування в крамницях тощо), які продовжувалися і після виступу гірників та введення військ для його припинення. Високий поліційний чин просив губернатора “звернути особливу увагу на означені обставини й ужити заходів до охорони інтересів робітників від утисків адміністрації французької компанії, щоб тим самим попередити можливість повторення безпорядків з відходом військ”.

Про причини незадоволення гірників Бахмутського і Слов'яно-сербського повітів доповідав у січні 1887 р. директору департаменту поліції П.М.Дурново помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті ротмістр Яковлев. Якщо на заводі Юза та у Корсунських вугільних шахтах (поблизу Горлівки) власники здійснювали розрахунок з робітниками чесно й акуратно, то “на копальнях, які орендуються єврейським елементом спостерігалася” повна експлуатація робітників. Як приклад наводилася ситуація, що склалася на Голубовських копальнях, орендованих Соломоном Уманським. Користуючись відсутністю паспортів у багатьох гірників, що прийшли найматися на роботу, роботодавець висував свої вимоги: перші 3 місяці робітники мали залишати зароблені гроші в конторі (потім вони частинами віддавалися), отоварюватися у місцевій крамниці, якою заправляв родич Уманського, за спекулятивними цінами. Коли гірники висували до орендаря свої претензії, їх, як порушників паспортного режиму, передавали поліційному уряднику. Сміливців переправляли етапом до місця проживання, а зароблені гроші осідали у кишені ділка. В 1883 і 1884 рр. доведені до відчаю робітники виступили проти свавілля орендаря, але становище змінити не змогли. Яковлев попереджав про можливість повторення заворушень.

Свідчення зловживань адміністрації знаходимо також у рішеннях судових інстанцій. У датованому 13 травня 1887 р. поданні прокурора Ізюмського окружного суду О.К.Жежери прокурору Харківської судової палати І.П.Закревському про страйк та заворушення на Рутченківському кам'яновугільному руднику Гірничо-промислового товариства не лише констатувалися форми, в які вилився протест робітників (пошкодження деяких будівель,

погроми пивних складів, розпиття горілки і пива тощо), а й об'єктивно вказувалися причини, що викликали їх виступи: а) невчасну, з затримкою на 2-3 місяці, виплату заробітку; б) видачу у рахунок зарплати ордерів на придбання з магазину адміністрації хліба, одягу та інших товарів.

Слід відзначити, що осторонь проблем, які становили основу конфліктів між працею і капіталом, не залишалися й засоби масової інформації. Справа це була непроста, оскільки наражала редакції періодичних видань на неприємні тертя з владою, а інколи державні органи вдавалися до прямого тиску на пресу. Так, 24 лютого 1875 р. київський цензор Пузиревський адресував до редакції "Київського телеграфа" листа, який містив заборону друкувати оригінальні матеріали та передруки з інших газет з робітничого питання. Головне управління у справах друку виробило інструкцію, що дозволяла друкувати лише звіти про діяльність спеціальної Комісії, але без будь-яких критичних зауважень. Попри існуючі обмеження і заборони, власники й редактори газет час від часу оприлюднювали матеріали, в яких висвітлювалося життя та праця робітників, їх матеріально-побутовий стан. В одній з публікацій "Киевских губернских ведомостей" (28 березня 1885 р.) йшлося про використання дитячої праці. У Києві випадки експлуатації неповнолітніх зафіксовані на 17 підприємствах з 42, в губернії – на 14 з 22. Частка дітей і підлітків серед робітників міста становила 205, на Київщині – 255, причому найбільше їх (переважно дівчатка!) працювали на тютюнових фабриках та скляних заводах.

Інколи наслідки інспекційних перевірок ставали причиною відкриття судових справ. Саме так вчинила фабрична інспекція Київського округу у листопаді 1887 р. стосовно орендарів скляних заводів Волинської губернії, які нещадно експлуатували дитячу працю. Щоправда, покарання, накладене судом, виявилось чисто символічним – від 20 до 40 крб. штрафу. Після перевірки санітарною комісією Києва шкіряної майстерні Гітельмана, на ім'я поліцейстера міста надійшла пропозиція закрити підприємство в зв'язку з антисанітарними умовами праці робітників.

У березневому номері "Харківських відомостей" (1891 р.) йшлося про становище робітників борошномельної галузі, частину яких звільнили, а решті різко знизили плату. Проблемі зайнятості присвячувалася стаття в газеті "Новороссийский телеграф"

(29 грудня 1887 р.). Кореспондент повідомляв, що навіть такий солідний завод, як підприємство товариства Белліно-Фендеріх, змушений був скоротити кількість робітників з 700 до 300. Але оскільки й таке число працюючих перетворювало виробництво на нерентабельне, дирекція заводу, щоб не позбавляти їх єдиного засобу до існування, розподілила роботи таким чином, щоб зайняти нею якомога більше працівників. При цьому замість повного, робітники працювали 3/4 робочого дня. Вжиті заходи дозволили залишити на підприємстві близько сотні тих, хто міг стати безробітним.

Газета “Киевлянин” у червні 1887 р. присвятила дві кореспонденції свавіллю підрядчиків і місцевої адміністрації при наймі плотогонів та порушенням правил техніки безпеки й законодавства про працю малолітніх на паперових і скляних підприємствах Волинської губернії.

Період первісного нагромадження капіталу переplitався в Російській імперії з промисловим переворотом та появою великих підприємств. Напівфеодальні форми експлуатації співіснували з високотехнологічним виробництвом, механізацією, застосуванням новітніх досягнень техніки. Швидкі темпи промислового піднесення обумовлювалися, окрім іншого, широким залученням іноземного капіталу, регулюючими заходами російського уряду, сприятливою ринковою кон'юнктурою. Водночас інтереси трудящих виявилися на периферії державної економічної політики. Законодавство про працю відставало від вимог дня, а механізми впливу на його порушників були малоефективними. Прагнення отримати надприбутки у найкоротший термін супроводжувалося інтенсифікацією праці, визиском робітників, ігноруванням техніки безпеки, вимог санітарії тощо. Все це обумовлювало зростання напруги між роботодавцями й найманими працівниками і виливалось в різні форми протесту останніх.

Найбільш стриманим виявом соціально-економічного дискомфорту пролетарських мас стали скарги до різних інстанцій. Попри всі звинувачення російських чиновників у бюрократизмі, тяганині, повільності (часто траплялося й таке) іноді реакція відповідальних осіб на них була миттєвою та діяльною. Робітничі скарги не ігнорували навіть високопоставлені чини держави. Наприклад, 19 лютого 1870 р. на адресу завідувача організацією експлуатаційної служби Києво-Балтської залізниці М.М.Петера

надійшов супровідний лист київського губернатора М.К.Катакозі, з яким передавалася скарга 14 робітників на головного механіка Тінеля за невидачу їм заробітної плати і затримання паспортів.

27 лютого 1880 р. робітники київських головних залізничних майстерень подали головному інженеру рухомого складу скаргу з приводу невиплати лікарняної допомоги, зниження відрядної ставки, а також безпідставного звільнення начальником майстерень Холодовим робітників. 4 березня спеціально створена комісія в складі помічника інспектора Південно-Західних доріг Аїшіна, начальника київського відділення Київського жандармського управління залізниць Лисенка, помічника головного інженера рухомого складу Бернера розглянула ситуацію й склала відповідний протокол, у якому відзначалися всі негативні моменти в діяльності адміністрації.

Повірені від робітників цегельного заводу у с. Пирогові Васильківського повіту на Київщині скаржилися адміністрації на погану їжу і просили розрахувати їх після піврічної роботи. Власник підприємства Чернявський відмовився розірвати угоду й повернути працюючим паспорти. Не мали результату звернення останніх до мирового судді, повітового справника та пристава. Після цього робітники звернулися з апеляцією безпосередньо до київського губернатора М.І.Гессена (червень 1881 р.).

У листопаді 1885 р. оскаржували дії адміністрації робітники шкіряних заводів Параскева і Ковзана в Одесі. Вказуючи на порушення законодавства, працівники писали, що власники підприємств примушують їх до роботи влітку з 4 год. ранку до 20 год. вечора й узимку від 6 до 18 годин без вихідних та святкових. Понаднормова робота взагалі не оплачувалася. Наслідки цих апеляцій невідомі, хоча аналогічні випадки не залишалися без уваги урядовців.

У кінці 80-х рр. XIX ст. значного розголосу набула ситуація, що склалася довкола сплаву лісу по Дніпру. Справа приносила значні бариші, а на долю сплавників лісу випадали крихти з них. До того ж підрядники фальсифікували договірні угоди і примушували плотівників працювати набагато довше, ніж про це домовлялися спочатку. Робітники скаржилися, але спритні ділки уникали покарань. У червні 1887 р. газета "Киевлянин" опублікувала статтю, в якій викривалися обладки власників плотів Х.Зелькінда й Б.Штейнера. 27 серпня на шпальтах цього

ж видання з'явилася ще одна публікація про методи експлуатації плотогонів (подовжені плоти, які сідали на мілину, чіплялися за береги та перекривали рух пароплавів по Прип'яті, Березині, Сожі, Дніпру. Взимку ж робітники-плотогони залишалися без засобів до існування⁶.

Преса відстежувала й інші випадки зловживань працедавців щодо люду. 30 серпня в кореспонденції газети "Русские ведомости" йшлося про скаргу робітників поліцмейстеру м. Одеси на порушення адміністрації залізничної станції Карантин у ході їх найму і на визиск. Начальник станції прогнав тих, хто прагнув з'ясувати, чому їм не виплачують обіцяні гроші, після чого вони змушені були звернутися до поліції⁷.

Затяжного характеру набув конфлікт між начальником Шосткінського порохового заводу та домовласниками селища Шостка, які працювали на ньому. Начальник з 1866 р. вимагав від робітників підписки про згоду на укладення контракту про оренду ділянок землі, на якій стояли будинки, за плату 24 крб. на рік з правом по завершенню 5-річного орендного терміну підвищувати ставку. Оскільки житло, збудоване на відведених адміністрацією заводів земельних ділянках, дісталось мешканцям по праву спадковості чи шляхом купівлі десятки років тому, робітники не погоджувалися нести непосильні для них витрати. З 17 травня до 11 червня 1887 р. питання розглядалося спеціальною комісією, призначеною після клопотання мешканців селища на ім'я великого князя Михайла Миколайовича в складі високих чинів Міністерства державного майна, Міністерства внутрішніх справ і представників заводу. Члени урядової комісії не знайшли законних підстав для таких дій заводського керівництва й на цьому зупинили справу. Однак це не влаштовувало адміністрацію, яка підготувала ще один (третій) проект та передала його у Головне артилерійське управління. Після цього робітники звернулися до чернігівського губернатора О.К.Анастасьєва з проханням не затверджувати рішення, внаслідок якого житловий фонд Шостки перестане існувати.

Організовано і цілеспрямовано діяли робітники вагонних майстрень Одеси, які протестували проти постійного зниження заробітної плати, що не дозволяла утримувати їхні родини, й неповного робочого тижня. При цьому деяким начальникам виплачувалися незаконні преміальні за економію на робітниках.

Залізничники в березні 1882 р. висунули зі свого середовища виборних, які вели боротьбу за права працюючих. Зрештою, вони змушені були викласти обставини, що склалися у вагонних майстернях, у листі до тимчасового одеського генерал-губернатора Х.Х.Ропу.

Досить часто однією з конфлікуючих сторін ставали іноземні власники підприємств. Причиною незадоволення котельників одеського заводу Белліно-Фендеріха, що належав французькому капіталу, стала практика примусових “акордних” робіт за мізерну плату. Задовго до того на підприємстві вони надавалися кращим фахівцям на добровільній основі та високо оплачувалися. В кінці 80-х років відмовитися від нав’язуваної, додаткової роботи можна було тільки з ризиком взагалі втратити її. Неправомірні дії адміністрації підприємства склали зміст рапорту чиновника з особливих доручень Андрієвського генерал-губернатору Х.Х.Ропу.

Дотримання вихідних і святкових днів вимагали київські друкарі. В листі на ім’я митрополита Іоанікія (травень 1892 р.) вони скаржилися, що їх позбавляють можливості відзначати навіть найважливіші “дванадесяти” християнські свята. У відповідь владику обіцяв поклопотатися з цього приводу перед вищими світськими чиновниками.

В березні 1879 р. газета “Голос” повідомляла про висунення робітниками Київських головних залізничних майстерень вимог до адміністрації підвищити заробітну плату, скоротити робочий день та припинити всілякі зловживання. Організовані, витримані дії працюючих, аргументовано викладені претензії зустріли розуміння начальника руху пасажирського вокзалу, який пообіцяв розглянути й, по можливості, задовольнити їх. У публікації відзначалося, що робітники вели себе врівноважено і втручання поліції виявилось непотрібним⁸.

Коли вимоги та скарги робітників не знаходили логічного розв’язання і задоволення, конфлікти в ряді випадків розросталися у неконтрольованому руслі й супроводжувалися руйнуванням будівель, пошкодженням механізмів, насильством щодо тих представників адміністрації, в яких склалися напружені стосунки з підлеглими.

Інкони такі кроки ставали наслідком особистої неприязні, як у випадку з підпалом скляного заводу орендаря Е.Юфа в Житомирському повіті (квітень 1880 р.) чи побиттям прикажчика

робітниками цукрового заводу Браницького у Васильківському повіті (січень 1877 р.). Робітники цукроварні в Балтському районі Подільської губернії, які працювали на власних харчах, вчинили самосуд над орендатором харчових продуктів Мотком, який намагався нагодувати їх зіпсованою яловичиною (1878 р.). Інколи причиною вибуху невдоволення робітників ставали спроби начальства “загвинтити гайки”, зміцнити виробничу дисципліну, збільшити інтенсивність праці. У червні 1881 р. робітники залізничної майстерні в Кременчуці вирішили “поставити на місце” начальника майстерні Жарикова, який через кілька днів після появи на роботі почав утискувати залізничників, зменшив ставки за “поштучно-акордну” роботу, встановлював порядки, що не йшли на користь справі. Коли конфлікт визрів, робітники схопили Жарикова, пом’яли його, а потім на тачці вивезли за ворота, після чого той повернувся на свою квартиру. Такий напівжартівливий спосіб попередження не в міру прискіпливого начальника змінив ситуацію на краще.

Інколи невдоволення набирало характеру стихії, коли засоби протесту зумовлювалися психологією натовпу. У квітні 1875 р. обурені майже місячною затримкою платні, робітники металургійного заводу Новоросійського акціонерного товариства в Юзівці з’явилися у контору, де отримали чергову відмову. Через два дні робітники звернулися до самого Юза, але той відклав виплату ще на тиждень, пропонуючи їм кредитні записки, отоварюючись за якими, останні втрачали половину зароблених грошей. Це спричинило безпорядки – погром шинків та крамниць, здебільшого тих, які раніше відмовляли в кредитному відпуску товарів. Лише отримавши гроші, робітники заспокоїлися й повернулися до роботи.

Заборгованість власників бельгійського металургійного заводу “Кокер- ель і Ко” (3700 крб.) стала причиною виступу робітників, які 25 березня 1891 р. розгромили трактир грецького торговця Масімаджі, який грубо поводився з ними.

4 жовтня 1890 р. гірники, які працювали у французькій компанії, обурені тим, що очікуване підвищення розцінок на зимовий період не відбудеться, зупинили роботу, вчинили напад на контору, побили там вікна та погрожували представникам адміністрації, доки їх не заспокоїла поліція.

Надто емоційно виражали протест проти заходів адміністрації робітники механічно-столярного заводу І.Зерлінгера в Києві. 7 серпня 1889 р. вони побили вікна, меблі й посуд у квартирі старшого майстра Л.Росченицького і табельника О.Маєровського. Дещо несподіваним виявилось резюме начальника Київського губернського жандармського управління генерала В.Д.Новицького в донесенні департаменту поліції. У документі відзначалося, що “буйство робітників є наслідком неакуратних виплат робітникам зароблених грошей адміністрацією фабрики, справи якої похитнулися настільки, що з’явилася необхідність ліквідації...”. Високий поліцейський чин заявив, що дії робітників після їх розслідування “не викликають застосування будь-яких екстрених кроків, що виходять за рамки звичайних адміністративних заходів...”. Розв’язка конфлікту також виявилася не зовсім звичною – всі грошові претензії робітників були задоволені з допомогою місцевого фабричного інспектора.

Однією з форм протесту проти неприйнятних умов праці й зловживань власників підприємств та підрядчиків стало масове залишення роботи до кінця терміну контрактів. Найбільш поширеним це явище спостерігалось на будівництві залізниць і цукрових заводах, куди запрошувалися сезонні працівники з різних куточків України, Білорусії й Росії. Восени вони самовільно залишали робочі місця і прямували додому, де починався збір урожаю.

Будівництво залізниць вважалося справою державної ваги. Однак на місцях виникало стільки непорозумінь та зловживань, що місця згромадження найнятих робітників постійно несли в собі потенційну загрозу конфліктів. Не забезпечені елементарним житлом, їжею, без документів, відібраних підрядчиками, тисячі людей часто не мали змоги задовольнити голод і перетворювалися на “легкозаймистий матеріал”. Отримавши такий “прийом”, робітники сотнями залишали роботу й тікали по домівках. 1 червня 1867 р. київський, подільський та волинський генерал-губернатор О.П.Безак видав розпорядження подільському губернатору О.Д.Горемікіну про припинення масових втеч працівників з будівництва залізниць. При цьому зверталася увага на “погане утримання робітників” і пропонувалося вжити всіх заходів для “успішного й невідкладного подолання ускладнень”. 7 липня 1871 р. волинський віце-губернатор Більбасов доповідав

про причини залишення роботи 50 працівниками на будівництві поблизу Ковеля. У документі наголошувалося, що угода, укладена між підрядчиком та робітниками, вкрай несприятлива для останніх. Рознарядки і норми виробітку надзвичайно завищені, а харчовий раціон з каші й висівкового хліба не дозволяв відновлювати сили, що викликало хвороби та виснаження працюючих. Після відрахувань за їжу багато робітників ще й залишалися в боргу у підрядчика. Траплялися випадки смерті на робочому місці від голодування.

Подібний стан речей на Севастопольській дільниці Лозово-Севастопольської залізниці спонукав в.о. прокурора Одеської судової палати Євреїнова надіслати прокурорам Сімферопольського і Катеринославського окружних судів розпорядження щодо розслідування порушень підрядчиком умов найму робітників та необхідності заходів для попередження їх масових втеч з будівництва (квітень 1873 р.). Отже, судова установа скерувала нижчі інстанції на вимогу до обох сторін чесного, точного і неухильного дотримання взаємних зобов'язань. Разом з тим наголошувалося на неприпустимості зловживань з боку адміністрації будівництва.

Гостро стояла проблема недотримання контрактних умов на підприємствах цукрової галузі. Тут також провина лягала не лише на власників цукроварень, а й на підрядчиків, орендарів та інших ділків, якими “обростало” виробництво. В жовтні 1878 р. у відповідь на покарання різкими трьох працівників Селищанського цукрозаводу Канівського повіту, здійсненого за наказом директора Богданова, 140 робітників з Полтавщини залишили роботу й подалися додому. Це був не перший вияв незадоволення працівників, оскільки директор не вмів правильно будувати свої стосунки з персоналом. Внаслідок поганих санітарно-гігієнічних і житлових умов, коли близько половини робітників хворіли взимку 1879 р., весною всі працюючі за наймом залишили Загнітківський цукровий завод, та частина працюючих – Чечельницький на Поділлі.

В донесенні подільського віце-губернатора Гейкінга київському, подільському й волинському генерал-губернатору О.Р.Дрентельну йшлося про залишення 120 робітниками Борщанського цукрового заводу (Балтський повіт). Балтський повітовий справник, провівши розслідування, встановив, що серйозних причин для цього не було: робітники не висували до адміністрації жодних

вимог. Поліцейський чин пропонував вжити примусових заходів, щоб не створювати негативний прецедент та не залишати у робітників почуття безкарності. Однак, віце-губернатор дотримувався іншої думки, наклавши резолюцію такого змісту: “Думаю, що адміністрація заводу не без гріха. Ісправнику важко вірити. Вони всі мироволять заводам. Слід би добре з’ясувати становище робітників. Очевидно, їх годував жид”. Відповідним службам було дано вказівки детально розібратися в причинах конфлікту.

Ситуація, що складалася на цукрових заводах, викликала стурбованість громадськості. Газета “Киевский телеграф” назвала втечі робітників “бичем цукрової промисловості, гальмом її розвитку”. У статті, вміщеній 15 березня 1875 р. в газеті “Голос”, містилися досить точний аналіз та висновки щодо причин негараздів. “Найчастіше відбуваються ці втечі на тих заводах, де люди працюють від підрядчика, а не від контори, – відзначалося у кореспонденції. – Підрядчик, матеріальний виграв якого прямо пропорціональний погіршенню становища його пацієнтів, є в дійсності, зовсім непотрібним посередником між капіталом і працею. Поставниками людей на заводи бувають, головним чином, або євреї, або великоруські куркулі, що мало відрізняються між собою. Підрядчику прямий розрахунок – якомога більше зібрати з контори за поставку людей, якомога менше заплатити людям, зобов’язавшись відпускати їм дешевенькі харчі сумнівної якості; якомога міцніше обплутати за допомогою благодійників, сільських урядників робітників різними умовами та потім тиснути їх і роботою й харчами, і виплатою грошей та й розрахунком, словом, тиснути всілякими заходами настільки, щоб робітник не витримав і пішов. Тоді... на його місце наймається інший робітник по тій же ціні, а з того, хто пішов, вираховується, за угодою, за всі недороблені до терміну дні подвійна поденна плата”. Автор статті наводить ще одну причину відходу робітників – у холодну пору року вони не отримували обіцяних латів, кожухів, рукавиць, як це було в селищі Вороновиці Брацлавського повіту на Поділлі⁹.

Не погоджуючись з діями власників, залишали роботу й працівники інших галузей промисловості. У жовтні 1872 р. припинили роботу робітники Славутського чавуноливарного заводу, що належав англійцю Варту. На вимогу трудівників підняти платню останній подав позов до мирового судді, який наклав на винуватців штраф, оскільки про залишення роботи вони мали

попередити власника за два тижні. Після цього невдоволені подали заяви про звільнення. Конфлікт було вичерпано, коли Варт пішов на поступки, підвищивши плату за зміну на 10 коп.

Робітники цегельного заводу “Успіх” у Харкові в червні 1879 р. залишили підприємство, піддавшись умовлянням свого десятника, який діяв з особистих розрахунків та пропонував їм перейти до іншого власника.

Масове залишення роботи і втечі шахтарів супроводжували епідемію холери, що прокотилася Донбасом у 1892 р. На з’їзді гірничопромисловців Півдня Росії повідомлялися такі дані про її наслідки: всього налічувався 1141 хворий, з них 530 – померли. Поширенню хвороби сприяла велика скупченість людей, відсутність достатньої кількості місць у лікувальних закладах та медперсоналу. В Юзівці поширення холери стало приводом до стихійного виступу на початку серпня, коли робітники спалили й пограбували 182 крамниці, 11 трактирів, 7 приватних будинків і синагогу, завдавши збитків на суму 1,5 млн крб. З 12 великих рудників гірники розбіглися. Внаслідок цього видобуток вугілля там скоротився на 60%.

Поряд зі стихійними виявами протесту пролетарі України досить часто вдавалися до продуманих, узгоджених дій, спрямованих на свій соціальний захист. В останній чверті XIX ст. основною формою боротьби за їх права стає страйк. Урядовий циркуляр (грудень 1871 р. № 295) пояснював, що “під словом “страйк” слід розуміти припинення робітниками роботи з метою домогтися підвищення заробітної плати, а також всяку угоду промисловців проти споживачів у формі припинення виробництва чи підвищення цін на продукти, переважно першої необхідності”.

Одними з перших в Україні організували страйк портовики Миколаєва, які протестували проти дискримінації в оплаті праці. Виписані з Петербурга робітники, які працювали на будівництві пароплава “Лівадія” для Олександра II, отримували 1,5 крб. за зміну, в той час як місцевим платили 85 коп. Чим закінчився виступ пролетарів – невідомо, але він набув розголосу у пресі та привернув увагу громадськості до проблем оплати їх праці.

В тому, що цілеспрямованою й організованою боротьбою трудящі можуть досягати поставленої мети, переконувала публікація газети “Вперед” від 20 травня 1875 р. Явно симпатизуючи робітникам, автор кореспонденції розповів про події на великому,

добре устаткованому винокурному заводі в с.Вихвостові на Чернігівщині, де було зайнято 150 працюючих за наймом. Невдоволені мізерною платнею (5 крб. на місяць), робітники у жовтні 1873 р., в розпал роботи оголосили страйк і висунули перед власником Гриневським вимогу про підвищення ставок. Щоб не зазнавати збитків, підприємець підняв плату до 8 крб. на місяць, але почав поступово звільняти тих, які протестували, й погрожував покараннями тим, хто виявлятиме невдоволення надалі. Робітники відповіли на це пошкодженням агрегатів. Їх ремонт та відповідно простій обладнання завдавали збитків, і Гриневський усе ж пішов на подальші поступки, оскільки розумів, що такий “невидимий” страйк може підірвати все виробництво. Зустрівшись з представниками робітників віч-на-віч, він уклав “джентльменську” угоду: зарплата підвищувалася вдвічі, а робітники зобов’язувалися сумлінно виконувати свої обов’язки й утримуватися від саботажу¹⁰.

Про страйк ливарників залізничних майстерень 1878 р. Одеського вокзалу у пресі заборонялося повідомляти. Лише журнал “Община” вмістив повідомлення про те, як розвивалися там події. В ливарному цеху працювали виключно кваліфіковані робітники, які за домовленістю з адміністрацією самі виконували також функції чорноробів. Пуд лиття давав 60 коп. заробітку. Поступово зменшуючи виплати, адміністрація знизила розцінку до 20 коп. Коли терпець увірвався, ливарники організовано припинили роботу та висунули вимогу підвищити зарплату. У відповідь майстер вирішив найняти штрейкбрехерів на заводі Фендеріха. Представник страйкуючих — молодий, але водночас один з кращих ливарників міста — зумів переконати колег не робити цього. Надвечір страйкарі підійшли до заводу Фендеріха і побраталися з місцевими ливарниками. Страйк тривав три з половиною тижні й протягом цього часу жоден одеський ливарник не став штрейкбрехером. Вокзальний майстер виписав ливарників аж з Херсона. Страйкуючі стояли до кінця та, зрештою, влаштувалися на завод Фендеріха й інші місця, але не стали працювати за принизливу плату.

Незважаючи на те, що більшість робітників цукрової галузі були селянами, які посезонно наймалися на заводи, часто вони діяли суто пролетарськими методами, захищаючи власні інтереси. Згуртованим діям сприяло те, що, як правило, на цукроварнях

працювали компактні групи із земляків, що прибували з певної місцевості й добре знали один одного. Слід зазначити, що не лише громадська думка, а і ставлення багатьох посадових осіб та навіть представників заможних верств були прихильними до робочого люду. Жодного сумніву у цьому не залишає доповідна виконуючого обов'язки повітового предводителя дворянства Ольгопільщини І.Савицького подільському губернатору С.М.Гудиму-Левковичу про результати розслідування причин страйку робітників Загнітківського цукрозаводу 13-15 жовтня 1879 р. Автор документу вказував на те, що, прагнучи зекономити, адміністрація підприємства найняла не 600, як звичайно, а лише 360 осіб, причому частина контракту, в якій обумовлювалися обов'язки робітників, була виписана до найменших дрібниць, а інша, де йшлося про зобов'язання керівництва заводу, — вибірково, з усними додатками. Харчування найманих робітників покладалося на єврейських підрядчиків, які поставляли продукти поганої якості. Працюючі так і залишилися без обіцяних на словах ліжок та змушені були спати на голих дошках. Не здійснювалася й прийнята на цукроварнях почергова змінюваність важких, шкідливих для здоров'я видів робіт з легшими. Застосовувалася також заборонена дитяча праця, причому діти отримували за неї 3-4 крб. при заробітках дорослих 6 крб. на місяць. Всі спроби владнати “вузькі питання” шляхом переговорів з адміністрацією завершувалися розправою з боку останньої. Апеляції до поліційної влади також виявлялися безрезультатними. Якось після побиття одним з керівників підприємства хлопчика, що заснув від перевтоми, робітники організовано припинили роботу і залишили завод. Ось тоді в справу втрутилася поліція. Робітникам пообіцяли, що всі їх законні претензії будуть задоволені, й вони повернулися до праці. І.Савицький наголошував, що йдеться про “факти експлуаторських відносин дирекції Загнітківського заводу до робітничого класу... В даному випадку, — резюмував предводитель дворянства, — претензії робітників були настільки обмеженими, ґрунтовними, законними та вимагали таких незначних витрат капіталу з боку товариства Загнітківського цукрового заводу, що за більш гуманного ставлення дирекції заводу до робітників претензії ці могли б бути задоволені безумовно і не викликали б жодних безпорядків. ...У вимогах своїх робітники досить помірні, їх вимоги не йдуть далі точного виконання

заводом прийнятих зобов'язань. Автор доповідної записки нагадував, що кілька років тому генерал-губернатор видав розпорядження про нагляд посередниками за становищем робітників на заводі, й рекомендував привести його в дію¹¹.

Приводом до страйку робітників Томашпільського цукрозаводу (Ямпільський повіт на Поділлі) стали два нещасні випадки, коли кілька працівників були ошпарені гарячим соком, що вирвався з дифузорів. Дійсною причиною заворушень стало те, що адміністрація заводу, здійснивши часткову реконструкцію підприємства, найняла меншу порівняно з попереднім роком кількість працюючих. Розбурхані тим, що їх товариші постраждали на робочому місці, 360 робітників 1 жовтня 1884 р. спочатку збиралися залишити завод, а потім повернулися з казарм на підприємство і висунули вимоги: збільшити кількість працюючих; виплатити на користь кожного робітника штраф по 3 крб.; зарахувати в робочі дні час з 1 до 8 вересня, хоча вони почали прибувати до місця роботи тільки 4-6 вересня й завод перші дні не діяв. Дирекція пішла на поступки майже у всьому, обмеживши виплати працюючим не трьома, а одним карбованцем. Робітники повернулися на виробництво, однак остаточно напруження ліквідувати не вдалося.

Одним з найзгуртованіших загонів пролетаріату стали залізничники. В статистичних даних про кількість виступів працюючих вони посідали одне з чільних місць. Період швидкого будівництва залізничних магістралей у 70-90-ті рр. супроводжувався активною боротьбою робітників за свої права. Перші виступи залізничників відзначалися емоційним забарвленням та стихійним поривом. Так, 22 лютого 1880 р. робітники модельного цеху Київських головних залізничних майстерень заявили інженеру Холодову протест у зв'язку зі зменшенням заробітної плати, неправильними розрахунками з ними і несправедливими звільненнями. Після того вони побили Холодова. Жандарми рішучими діями зупинили агресивних робітників. Водночас скарги останніх були передані до інспекції Південно-Західної дороги¹².

Інкони на опір залізничників наражалися спроби керівництва запровадити нові форми організації й оплати праці. В червні 1885 р. управління Лозово-Севастопольської залізниці оголосило про введення нового (підрядного) способу виконання робіт. Текст оголошення був складений таким чином, що робітники сприйняли

його як попередження про звільнення. 19 червня вони припинили роботу та в кількості 100 осіб рушили на станцію Олександрівськ, де затримали пасажирський поїзд на 30 хвилин, а наступного дня повторили те ж саме з іншим поїздом. Не ставлячи під загрозу життя й здоров'я пасажирів, залізничники в такий спосіб протестували проти нових правил організації робіт у майстернях. 21 червня депутати від страйкарів зустрілися з управляючим залізницею Батальним, урядовим інспектором Кроненбергом і начальником Харківського жандармського управління полковником Баженовим. Баталін сказав, що підрядну форму роботи у майстернях передбачалося впровадити в інтересах самих робітників, але, зустрівши їх протест, керівництво залізниці вирішило відмовитися від цього. Страйкарі подякували й приступили до роботи.

Один з перших страйків на Південній залізниці також розпочався внаслідок непорозуміння. Незадоволені рішучими діями начальника Харківських залізничних майстерень Дерунова, який намагався запровадити майже армійську дисципліну та порядок, робітники “в багнети” зустріли рішення керівництва про введення розрахункових книжок. У лютому 1893 р. залізничники розпочали страйк. За спогадами учасника тих подій І.І.Бунякіна, “одностайність і порядок під час страйку були зразковими: працю залишили всі без примусу, вибрали близько десяти робітників для переговорів з начальством”. Але коли майстерні закрили, а залізничників почали розраховувати, страйк закінчився. Книжки все ж ввели, але з додатком (на вимогу робітників) про оплату днів, пропущених по хворобі, а також невеликі надбавки за довголітню працю та інвалідність. Дерунова перевели в інше місце, чого особливо домагалися робітники. Й, нарешті, найголовніше, – ніхто не був арештований та не зазнав переслідувань. І.І.Бунякін писав, що “хоча страйк і виник стихійно, але відбувся досить організовано. Порядок вносила невелика група розумних та розсудливих робітників механічного цеху паровозних майстерень, який мав найбільше число розвинутих робітників і завжди вважався передовим. З виборних робітників виділялися Л.Буряк, Шовгеня, а з невиборних відігравав за кулісно велику роль токарь Давиденко. Агітаторів зі сторони не було, прокламацій – також, словом, обійшлося своїми домашніми засобами, оскільки організацій у майстернях ніяких не було.

Страйк збурило робітників, він багато нових відчуттів та залишив у свідомості робітників яскравий слід солідарності¹³.

Виступи 70–80 рр. носили в основному оборонний характер і були відповіддю на утиски й зловживання власників підприємств та керівників державних фабрик і заводів. Страйкова боротьба охопила різні галузі промисловості й транспорт. Такі виступи відбулися у портових містах Півдня, на цукроварнях Правобережжя, чавуноливарному заводі в Луганську, на річковому та залізничному транспорті, шахтах Донбасу.

Кризові явища в економіці спричинили депресію у промисловості України. Це відразу негативно позначилося і на без того важкому становищі трудящих мас та викликало низку заворушень. Особливим розмахом відзначався страйк шахтарів французької компанії в Бахмутському повіті Катеринославської губернії (травень 1887 р.), викликаний непомірними штрафами, утисками й приниженнями з боку штейгерів і десятників-іноземців, які навіть не знали російської чи української мови, надмірними нормами виробітку, обважуванням у місцевих крамницях тощо. В страйку взяли участь 1500 чол. і для його придушення було викликано війська, здійснено арешти “призвідців”, а 155 найбільш активних його учасників притягнуто до судової відповідальності.

У середині 1887 р. відбулися великі заворушення робітників головних майстерень Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Їх працівники виступили проти штрафів, обрахунків, зменшення зарплати та запланованого скорочення штатів. Страйк було припинено після втручання поліції. Гостротою відзначалися виступи трудящих на чавуноливарному заводі братів Классен у Мелітополі Таврійської губернії (січень 1888 р.) Причиною невдоволення стали дії управляючого підприємства Макушинського, який чинив утиски робітникам, часто накладав штрафи. Й того разу, лише завдяки діям поліції, виступ було припинено. У 1892 р. робітники знову страйкували тут проти зниження розцінок.

У зв'язку з бурхливим розвитком металургійної промисловості в Україні до боротьби за свої права включився великий загін робітників цієї галузі. У березні 1888 р. страйкували 2,5 тис. робітників заводу “Кокерель і Ко” у Кам'янському. В 1890 р. металурги знову взяли участь у заворушеннях, які охопили 1,5 тис. осіб. Виступ придушили військові підрозділи¹⁴.

Підвищену активність у той період виявляли робітники гірничорудної промисловості. В центрі тих подій 1889 р. знову виявилися шахтарі Бахмутського й Слово́'яносербського повітів. В обох випадках вибух невдоволення спровокували зловживання французьких та вітчизняних власників копалень і несвоєчасна виплата заробітної плати. У наступному році масово страйкували шахтарі кількох шахт Донбасу. Катеринославський губернатор В.К.Шліппе змушений був доповісти імператору Олександрові III, що причиною заворушень стала заборгованість шахтовласників по заробітній платі: підприємець Завадський мав видати робітникам понад 50 тис. крб., Лемишевський — близько 20 тис. крб.

Епіцентром виступів гірників та робітників інших професій залишалася Юзівка. Місцеве земство змушене було звернути увагу на жахливе становище робітників. Спеціальна земська комісія, обстеживши промислові підприємства й рудники Юзівки, відзначала антисанітарні умови житлових приміщень, низькі заробітки робітників, яких не вистачало на харчування і т. ін. З середовища юзівських шахтарів висувалися лідери на зразок Набатова, які спрямовували стихійну енергію в русло організованої боротьби. 5 травня 1887 р. він дав гудок, який став початком страйку. Роботу кинули гірники шахти № 19, їх приклад наслідували шахти № 11 та № 13. Півторатисячний натовп рушив до управляючого рудниками Венсанжа й передав йому вимоги про підвищення заробітної плати і про звільнення особливо прискіпливих та ненависних штейгерів (гірничих майстрів), конторника й фельдшера. Венсанж відмовився прийняти і розглянути ці вимоги. Тоді робітники почали громити приміщення пивного заводу, магазини та трактири Юзівки. Озброївши англійську колонію, Юз дав наказ стріляти, у ході сутички загинули троє і дістали важкі поранення 15 страйкарів. Поліція почала арешти, а 7 травня на шахти прибув віце-губернатор Домбровський з двома батальйонами піхотинців. Робітників свого заводу Юз ізолював від виступу, розповсюдивши чутки, що погромники йдуть бити євреїв¹⁵.

Цей виступ став першим організованим страйком з чіткими вимогами й боротьбою проти штрейкбрехерів. Його вплив був подібний до того, який мав Морозовський страйк для пролетаріату Росії. При Міністерстві внутрішніх справ створили спеціальну комісію для обстеження становища шахтарів. Результати її роботи

були враховані в законі 1892 р. “Правила про нагляд за благоустроєм та порядком на приватних гірничих заводах і промислах та про найм робітників на ці заводи й промисли”.

Відповідно до цього юридичного акту на гірників поширювалося робітниче законодавство, було створено особливу гірничу інспекцію, на яку покладался нагляд за дотриманням промисловцями договорів найму, обмеження праці малолітніх тощо.

Важливе не лише економічне, а й психологічне значення мали виступи, доведені до логічного завершення. Саме таким став страйк вантажників Одеського порту, які вимагали підвищення поденної плати з 1 крб. 20 коп. до 2 крб. (16 серпня 1886 р.). Того дня, крім 180 робітників, зайнятих розвантажуванням вугілля з пароплавів, у порту залишилася без роботи велика кількість вантажників. Вимагаючи підвищення плати, вони вступили в бійку зі штрейкбрехерами. Черговий офіцер порту з групою солдатів зуміли вгамувати пристрасті. Зрештою, наймачі погодилися платити спочатку 2 крб., а потім і 2,5 крб. на день.

Деякі страйки відбувалися у більш спокійній атмосфері й супроводжувалися тривалими переговорами між роботодавцями та найманими робітниками. У травні 1891 р. ткачі, які працювали на фабриках Л.Герта і К.Кінгле у м.Дунаївці на Поділлі, висунули вимогу підняти плату за штуку сукна з 1,8 крб. до 2 крб. Власники підприємств дали згоду. Дізнавшись про це, робітники ткацьких фабрик В.Клюне, Л.Клюне й В.Кінгле також стали вимагати надбавки плати. Підприємці відмовилися піти на поступки і ткачі припинили роботу.

Внаслідок цього страйку Л.Егерта та К.Кінгле оголосили локаут, завивши своїм робітникам, що виробництво на їх підприємствах не поновиться до того часу, поки не почнуть працювати ткачі інших трьох фабрик. При цьому всі підприємці погоджувалися відразу підняти плату до 1,9 крб., а згодом і до 2 крб., але тільки через три тижні, коли на Ярмоленецькій ярмарці визначаться ціни на сукно. Робітники на таку надбавку не погодились. Посередником у переговорах між фабрикантами та страйкарями виступив повітовий справник, який відзначав у своєму донесенні губернатору В.М.Глинці, що настрої останніх миролюбні й вони дали йому слово вести себе спокійно. В ході подальших консультацій робітники відхилили пропозицію про підвищення плати до 1 крб. 95 коп. Після цього сторони зайняли вичікувальну

позицію. Через два тижні роботи поновилися на рівні плати, якої вимагали працюючі.

Імпульсом до піднесення страйкового руху були і повідомлення періодичної преси про виступи робітників західноєвропейських країн, які завершилися з позитивними результатами. Так, гірники Слов'яносербського повіту у квітні 1892 р., отримавши таку інформацію, почали готуватися до виступів. Катеринославський губернатор вжив превентивних заходів, попросивши розмістити підрозділи військ Одеського округу на Пасхальні свята в повітових центрах губернії. Як доповідав начальник штабу ОВО генерал О.І.Маникін-Невструєв військовому міністру П.С.Ванновському, губернатор явно перевищив уявні розміри можливих “безпорядків” та запросив невиправдано багато війська. Скрізь, крім Юзівки, панував спокій, а у столиці Донбасу за стихійні виступи війська прилюдно висікли 200 чол. Генерал вважав, що рух військ замість остраху й заспокоєння породжує серед робітників чутки і хвилювання.

Загалом же до застосування військової сили уряд вдавався, як правило, тоді, коли виступи пролетарів мали неорганізований, бунтівний характер. У тих випадках, коли вдавалося розпочати переговори з підприємцями чи властями, події розвивалися в мирному руслі.

Постійно зростаюча кількість протестів змушувала уряд регулювати відносини між працею та капіталом. Так, 3 червня 1886 р. було видано закон, згідно з яким штрафні гроші мали йти на потреби працюючих, заробітна плата видаватися не рідше одного разу на місяць і лише у грошовій формі, а не товарами чи талонами. Водночас вводилися певні обмеження для страйків. Дію закону поширено на гірничу промисловість тільки в 1892 р., а на деякі губернії України — у 1894 р.¹⁶

У зв'язку з промисловим пожвавленням, що почалося у 1887 р., а також виданням ряду нормативних документів про працю й запровадженням фабричної інспекції інтенсивність робітничого руху дещо спала. Однак і в той період боротьба пролетарів за свої права залишалася помітним фактором суспільного життя. За час з 1885 до 1894 рр. в Україні зафіксовано 71 страйк та 12 заворушень, у яких взяли участь 61,5 тис. чол. Найбільше страйків відбулося в кам'яновугільній, металообробній і цукровій промисловості.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. сталися нові виступи робітників. У 1897 р. відбулося понад 10 страйків на підприємствах металургійної й машинобудівної галузей. Один з найбільших страйків 1898 р. провели рейкопрокатники Петровського металургійного заводу в Катеринославі, які протестували проти обрахунків з боку адміністрації. Вимоги прокатників підтримали робітники бессемерівського, доменного, механічного та інших цехів – усього понад 2 тис. осіб. Дійшло до повної зупинки величезного підприємства. Лише з допомогою козачої півсотні робітників примусили поновити виробництво. 42-х активістів, за вказівкою катеринославського губернатора, етапним порядком вислали на місце проживання у різні губернії України й Росії, а за 14-ма встановили поліцейний нагляд. І все ж адміністрація підвищила плату, вжила заходів до поліпшення побутових умов заводчан¹⁷.

Всього за останнє п'ятиріччя XIX ст. в Україні відбулося 212 страйків та 14 заворушень. З них найбільше – у Катеринославській (108), Херсонській (38), Київській (27) губерніях. Найчастіше до організованих форм протесту вдавалися робітники металообробної й машинобудівної (76), гірничодобувної (27) галузей, залізниць (14), харчової промисловості (11). Виступи охопили в той період понад 120 тис. чол.

Світова економічна криза, що почалася 1899 р., поступово охопила і російську промисловість. Скорочення обсягів виробництва, закриття цехів та цілих заводів, фабрик, рудників через брак ринків збуту відразу негативно позначилися на становищі пролетарських верств. Підприємці відреагували на кризу зменшенням розцінок і тарифів, інтенсифікацією виробничих процесів, подовженням робочого дня шляхом впровадження понаднормових робіт, звільненнями трудящих. З 1900 р. до 1902 р. середньорічна заробітна плата пересічного робітника Катеринославської губернії зменшилася з 312 до 293 крб., Київської – зі 116 до 102 крб., Подільської – з 91 до 75 крб. Незважаючи на закон від 2 червня 1897 р. про обмеження робочого дня 11,5 годинами, фактична його тривалість на більшості підприємств сягала 12-14 год. Незважаючи на всі зусилля фабричної інспекції, умови праці залишалися важкими. Тільки у 1904 р. на металургійних та металообробних заводах півдня України на 54 258 працюючих припадало 23 626 нещасних випадків. Це означає, що травматизм охопив 44% зайнятих на виробництві. Нестерп-

ними залишалися побутові умови більшості пролетарських родин, значна частина яких мешкала в землянках і малопридатних для проживання приміщеннях. Усе це провокувало соціальну напругу у суспільстві, загострювало відносини між працею й капіталом.

Окрім перелічених, слід вказати ще на кілька факторів, які об'єктивно сприяли згуртуванню пролетарських верств та посиленню їх боротьби проти підприємців.

Внаслідок концентрації виробництва на великих фабриках і заводах зосереджувалася значна кількість працюючих. На початку ХХ ст. в Україні налічувалося 27 підприємств, на кожному з яких було зайнято понад 1000 чол. Тут працювали 67,6 тис. чол., тобто 27% усіх робітників краю. Солідарні дії трудящих на таких підприємствах були частішим явищем, ніж на дрібних. Вони сприяли швидким темпам самоорганізації пролетарських мас й усвідомленню ними своїх класових інтересів.

Формування робітничого класу України відбувалося на поліетнічній основі. За даними 1902 р., на заводах і фабриках півдня України так звані “зайшли” робітники становили від 46 до 82%. Основний контингент зайнятих у кам'яновугільній галузі Донбасу становили прибульці з Курської, Костромської, Орловської, Рязанської, Мінської, Могилівської та Чернігівської губерній. На Кам'янському заводі Дніпровського товариства в 1893 р., окрім росіян й українців, 27% робітників були поляками, 3% – німцями і французами. Дана обставина сприяла обміну досвідом класової та соціальної боротьби між представниками різних національних груп пролетаріату, надавала їй організованого вигляду¹⁸.

Однією з нових форм боротьби працюючих за свої права стали масові першотравневі акції – демонстрації, сходки, страйки. В Україні вперше у той день 1900 р. виступили металісти й залізничники Харкова – всього 10 тис. осіб. Аналогічні маніфестації відбулися також у Катеринославі, Києві, Одесі. Саме в цей час з'явилися вимоги 8-годинного робочого дня, (за який уже боролися пролетарі Америки та Європи), а також політичні гасла.

Випробуванням засобом захисту пролетарів від натиску капіталу залишалися економічні страйки. 21 червня 1901 р. виступили робітники харківської майстерні акціонерного товариства “Руський слюсар”, з 8 до 24 вересня тривав страйк військових кравців чотирьох майстерень – Ласса, Халєбського, Грозберга й Іщенка.

Відбулися заворушення на джутово-ткацькій та канатній фабриках Південноросійського товариства, на цегельних заводах Бельгійського товариства.

Пік страйкового руху в Україні припав на 1903 р. Загальний страйк на півдні Російської імперії охопив Одесу, Київ, Миколаїв, Катеринослав, Єлисаветград, Конотоп й інші міста. Першими в боротьбу включилися робітники залізничних майстерень, цукрового заводу Бродського, каменоломень, джутової фабрики, порту і ряду ремісничих підприємств Одеси. 16-18 липня страйкували майже всі підприємства міста. Лише після масових арештів страйк вдалося припинити.

21 липня застрайкували робітники Південноросійського машинобудівного заводу, депо та Головних майстерень Південно-Західної залізниці, які висунули вимоги 8-годинного робочого дня й поліпшення умов праці. Наступного дня до них приєдналися арсенальці, робітники заводу Гретера і Криванека, київських друкарень, будівельники, транспортники, вантажники річкового порту – всього 5 тис. осіб. 23 липня війська відкрили вогонь по учасниках зборів у паровозному депо, внаслідок чого 20 робітників було вбито, а 10 – поранено.

Виступ 10 тисяч миколаївських суднобудівників розпочався як акція солідарності з робітниками Одеси та Кавказу й тривав 4 дні. Страйк у Катеринославі, який розпочався 7 серпня, охопив усі індустріальні об'єкти, електростанцію, міський транспорт. У прокламаціях, поширюваних серед робітників, вказувалося, які вимоги висувати під час страйку, як поводитися. Страйкова комісія видала бюлетень про хід виступів на Брянському, вагонобудівному заводах, залізничних майстернях. Для розправи зі страйкарями було залучено козаків. Внаслідок сутичок загинули 13 осіб, багато дістали поранення. Репресії проти учасників страйку 1903 р. охопили всі міста України. В ході його пролетаріат продемонстрував стійкість, високі бойові якості, класову свідомість і здатність до узгодження дій.

У 1904 р. економічні виступи робітників пішли на спад. За офіційною статистикою у 1903 р. відбулося 550 страйків, в яких взяли участь 86 832 робітники, а у наступному році – всього 68 страйків із 12 755 учасниками.

У страйках та політичних демонстраціях початку ХХ ст. пролетаріат України на повний голос заявив про себе як

сформований клас. Робітничий рух вийшов з тіні революційної діяльності інтелігенції й студентства. Усвідомлюючи себе як серйозну суспільну силу, передові загони пролетаріату й робітничі лідери вели за собою величезні маси трудящих. До початку ХХ ст. викристалізувалися основні пролетарські форми і засоби боротьби проти експлуатації та соціальної нерівності, що ґрунтувалися на засадах колективізму, солідарності, організованості й чітко визначених вимогах. З кінця ХІХ ст. робітниче питання стає одним з центральних у програмних документах і практичній діяльності політичних партій. У той період пролетаріат уже визрів для того, щоб шляхом самоорганізації творити власні об'єднання, покликані взяти на себе соціальний захист трудящих.

3. Поява робітничих організацій в Україні

Організаційні засади пролетарського руху в Україні склалися значно пізніше, ніж у європейського робітничого класу. Це пояснюється особливостями соціально-економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій, традиціями господарювання і суспільної самодіяльності. У процесі формування робітничого класу України він вступав у систему різноманітних зв'язків з різними суспільними інституціями: державними органами, працедавцями, посередниками, іншими соціальними верствами. Інтегруючись в систему суспільних відносин, пролетарі змушені були жити й діяти у рамках певних законів та загальноприйнятих норм, традицій, звичаїв, водночас виробляючи власне соціальне кредо і стиль поведінки. Постійно контактуючи з організованими підсистемами (підприємцями, державними установами, управителями, орендарями) робітники поступово усвідомлювали необхідність консолідованих, узгоджених, продуманих дій, спрямованих на захист своїх соціально-економічних інтересів. Посідаючи власну, досить чітко окреслену нішу, пролетаріат виробляв специфічні, притаманні лише йому погляди на державу, економіку, політику, освіту, культуру, релігію. Завдяки цьому формувалася корпоративно-класова свідомість, особливий менталітет робітництва. Більш стрімко цей процес відбувався в середовищі робітників, зайнятих на технологічно й технічно складному виробництві, що вимагало певного рівня

знань, умінь та навичок, — у металургії, металообробній галузі, друкарській справі, на транспорті.

Так, загальноосвітній рівень залізничників дозволяв їм не лише переводити стихійне невдоволення в організоване русло протестів, а й висувати зі свого середовища власних активістів, спроможних формулювати їх вимоги, вести переговори з керівництвом і впливати на свідомість пролетарських мас. Одним з таких робітничих лідерів став Ф.Ф.Народницький, який у травні 1882 р. склав прокламацію до робітників залізничного депо в Ромнах на Полтавщині. В її тексті зокрема роз'яснювалися дії керівництва останнього та пропонувалися засоби протидії йому. “Начальство наше, — писав Народницький, — у вигляді економії вирішило зменшити верстові й премію. Економія ця піде на користь суспільства, а також на користь нашого начальства, яке за пошук засобів до скорочення штатів і зменшення заробітків отримує від суспільства збільшення жалування й нагородні... Чому їм захотілося відбирати в нас частину верстових та премії? Чому для економії суспільства, про яке вони так турбуються, не зменшать своїх зарплат і не відмовляться від нагородних? Це тому, що вони можуть чинити опір, у них знайомства, зв'язки. А хто ж буде клопотатися за нас? Ніхто, тільки самі можемо щось зробити для себе. Сподіваємося, що наш приклад наслідуєте й ви, товариші, тому що тільки діючи разом та дружно, можна знайти порятунок від утисків начальства. Ким замінить нас начальство, якщо одного чудового ранку на паровозі не виявиться жодної бригади?”¹⁹

Прокламації як форма революційної пропаганди до того використовувалися в основному народниками. Поява і поширення такого засобу впливу на робітників свідчили про формування корпоративних, усвідомлених інтересів пролетарських мас. Однак у 70 — на початку 80-х рр. робітничий рух значною мірою знаходився ще під ідейним впливом революційних народників. Гуртки “чайковців” у Києві й Одесі з початку 70-х рр. активно працювали в робітничому середовищі: створювали нелегальні бібліотеки, розповсюджували отриману з-за кордону та надруковану на території Російської імперії літературу. Як правило, пропагандистами були студенти, молоді вчителі, представники інших “вільних професій”. Брошури і книги, які поширювалися й читалися робітникам, розкривали сутність капіталістичної

експлуатації, містили рекомендації, як боротися за свої інтереси. Наприклад, серед матеріалів, які були вилучені у робітників київського передмістя Деміївки, значилися: “Безоброчный” П.Д.Нефедова, “Бог, да сам не будь плох” Л.О.Тихомирова, “Сказка о копейке” С.М.Степняка-Кравчинського, “Беспутный” В.Майнова, “Хитрая механика. Правдивый рассказ, откуда идут мужицкие денежки”, “О том, что такое голод и как себя предохранить от его гибельных последствий”, “Кто и как дешево добывает деньги?” В.Є.Варвара, народницька газета “Работник”. Крім того, серед робітників поширювалися журнал та газета “Вперед!”. Всі перелічені видання друкувалися за кордоном російськими політичними емігрантськими гуртками і переправлялися в Росію й Україну нелегально. Одна наявність такої “протидержавної” літератури загрожувала серйозними неприємностями та переслідуваннями з боку поліції. Незважаючи на небезпеку, робітники охоче переховували і читали її, оскільки це була чи не єдина можливість ознайомитися з життям пролетарів інших регіонів імперії й за кордоном, перейняти їх досвід боротьби проти експлуататорів.

Під впливом інтелігенції робітники вживали практичних заходів до утворення керівних центрів страйкової боротьби, кас взаємодопомоги, бібліотек. У 1875 р. внаслідок об'єднання нелегальних політичних гуртків, діяльності бібліотеки та каси взаємодопомоги в Одесі сформувався “Південноросійський союз робітників” на чолі з Є.Заславським. Основні програмні положення його було сформульовано у статуті, в ході вироблення якого використано “Тимчасовий статут міжнародного товариства робітників” К.Маркса і статут “Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції”. Основний документ товариства визначав мету й методи боротьби пролетаріату проти капіталу. Усвідомлюючи, що існуючий лад “не відповідає справжнім вимогам справедливості щодо робітників; що робітники можуть досягнути визнання своїх прав тільки шляхом насильницького перевороту, який знищить усілякі привілеї та переваги і зробить працю основою особистого й суспільного благоустрою, що цей переворот може відбутися тільки за повного усвідомлення всіма робітниками свого безвихідного становища та при повному їх об'єднанні”, ініціатори створення “Союзу” визначили такі цілі: “по – 1, пропаганда ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу

й привілейованих класів; по – 2, об'єднання робітників Південно-російського краю, по – 3, боротьба зі встановленим економічним і політичним порядком”.

При “Союзі” було створено касу, кошти з якої на перший час планувалося використати для пропагандистських цілей, а надалі – для фінансування самої боротьби. Членом об'єднання міг стати кожен, хто співчував боротьбі робітничого класу. “Союз” мав складатися з окремих гуртків, які будували свою діяльність на принципах конспірації. Кожен член такого гуртка повинен був сплачувати щомісяця 25 коп. протягом року, а в разі затримання внеску протягом 5 тижнів без поважних причин автоматично виключався з “Союзу”. Зібрані кошти не можна було повернути – вони ставали власністю об'єднання. Основним обов'язком членів “Союзу” визначалося розповсюдження між своїми товаришами ідей товариства та залучення їх до організації.

“Союз” поділявся на дві організації – Одеську й Ростовську. Кожен гурток обирав свого представника (депутата) терміном на 1 місяць, який мав стежити за внесками до каси, піклуватися про потреби об'єднання та щонеділі брати участь у зборах депутатів.

Текст статуту “Південноросійського союзу робітників” і характер його діяльності свідчив про вплив на нього радикальних народницьких течій, ідеї й засади діяльності яких набули поширення та популярності в той час. Звичайно, “Союз” не був професійною організацією пролетаріату у класичному розумінні цього слова. Однак окремі його риси дають підстави деяким дослідникам (А.І.Епштейну, С.М.Куделло й іншим) вважати останній типовим зразком зародку профспілки. Звичайно, умови того часу наклали свій відбиток на його програмні положення, політичні акценти і радикальні засоби боротьби. Адже самодержавство негайно реагувало репресивними акціями на будь-які прояви вільнодумства й нових політичних організацій, що ставили під сумнів ідеальність існуючого ладу. Тому вже перші кроки “Союзу” супроводжувалися переслідуваннями, засилкою агентів та провокаторів до його лав.

Організатори й активісти “Південноросійського союзу” поширювали заборонену літературу. Поліції вдалося встановити, що це були газети “Вперед!”, “Работник”, а також “Сказка о 4 братьях”, “Сказка о мудрице Наумовне” С.М.Степняка-Кравчинського, “Хитрая механика”, “Почерки фабричной жизни”, “Паро-

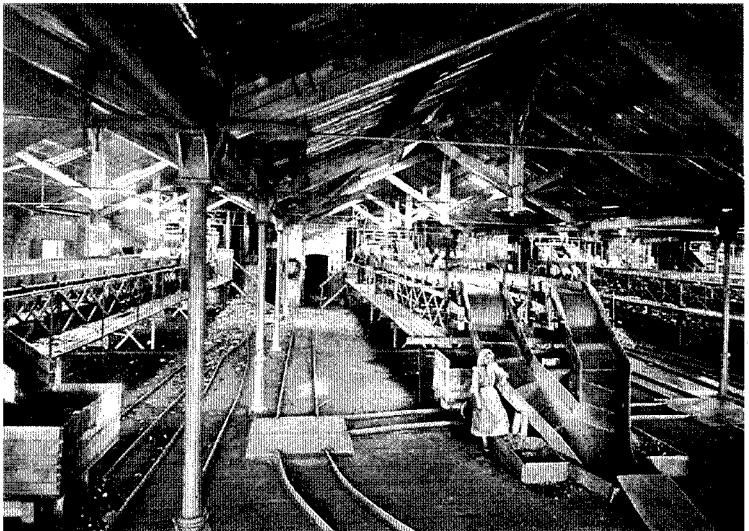
Тарас Шевченко. Автопортрет. 1860 р.

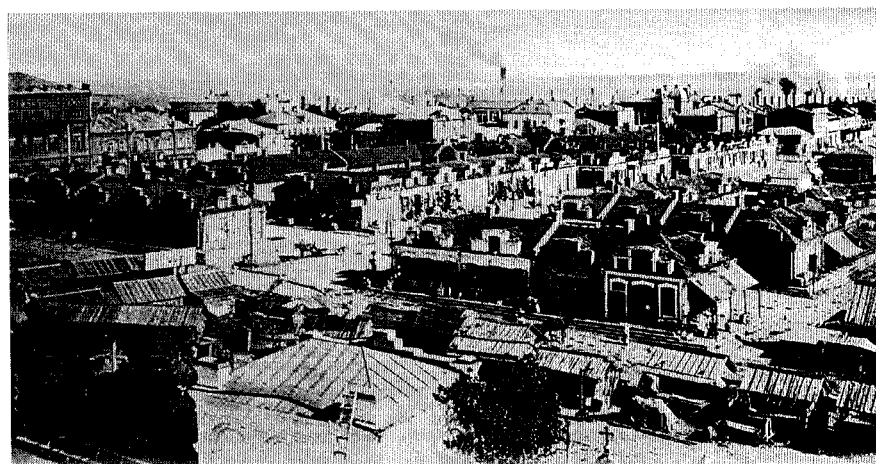
Село Кирилівка на Київщині. 1901 р.

Будівництво залізниці у др. пол. XIX ст.
в Полтавській губернії

Ново-Щербинівський рудник. Бахмутський повіт
Катеринославської губ. Поч. XX ст.

Юзівка.
Jousofka.

Сер. I. № 8. Видище з Кремера в Юзівку.

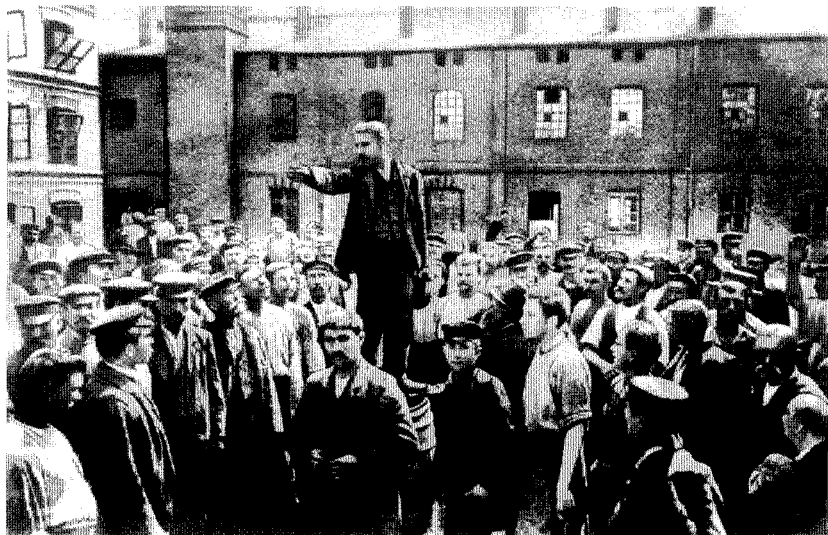
Юзівка. Поч. XX ст.

Вивантажування коксу з ковша на металургійному заводі в Юзівці

Старий спосіб відкатки вугілля на Донбасі. Поч. XX ст.

Мітинг на Брянському заводі у Катеринославі. 1905 р.

Демонстрація львів'ян на захист убитого студента Адама Коцка. 1910 р.

Біля пам'ятника царю Олександру II у Києві. 1908 р.

Кінна поліція біля Університету св. Володимира
під час студентських демонстрацій. 1910 р.

Борислав поч. XX ст.

М. Садовський серед галицьких акторів. Львів, 1906 р.

Іван Франко у лічниці легіону
Українських січових стрільців. Львів, 1916 р.

Січові стрільці
обстрілюють літак
з бойової позиції.
Тернопільщина, 1916 р.

вая машина” С.А.Подолінського, “Мужицька правда”, “Грамота”, “Истории одного французького крестьянина”, “Артели рабочих” Л.М.Милорадовича, “Народные чтения в Соляном городке” (одна з назв “Хитрой механики”), “Французская революция”, “Емелька Пугачев”, статут “Південноросійського союзу” та інші.

Окрім пропагандистської, “Союз” займався практичною діяльністю організації акцій протесту пролетарів. Представники об’єднання керували двома страйками на заводі Белліно-Фендеріх, а наприкінці року – страйком на заводі Гульє-Блоншара.

Крім того, одеський “Союз” використовував кошти, зібрані у касу (за неї відповідав С.Лушин), для допомоги робітникам, що втратили роботу. Внески членів гуртка сягали 1 крб. сріблом, і таким чином кілька десятків безробітних дістали підтримку в скрутний для них час.

У “Південноросійському союзі” об’єднувалося близько 200 членів. Однак відсутність конспірації дозволила поліції швидко вистежити й того ж 1875 р. ліквідувати товариство. Проте досвід, здобутий робітниками в ході організації та діяльності “Союзу”, був використаний у наступній боротьбі проти визиску капіталу і політичної реакції²⁰.

Колишні члени “Союзу” протягом тривалого часу після його ліквідації займалися пропагандистською роботою на підприємствах. Наприклад, жандармське управління Одеси провело дізнання робітників компасної майстерні заводу Російського товариства пароплавства й торгівлі, запідозрених у революційних зв’язках з членами “Південноросійського союзу” К.Луковкіним та М.Наддачиним.

Поліція приділяла увагу не лише діяльності нелегальних гуртків і організацій, а й сходкам, в яких брали участь робітники. Так, 18 жовтня 1876 р. начальник жандармського управління Одеси полковник Кноп видав розпорядження про вжиття поліцмейстером заходів для припинення робітничих сходок у місті та на його околицях. Як правило, вони відбувалися у скверах, парках або за містом, куди втаємничені збиралися в неділю. Тут читалися, пояснювалися, роздавалися брошури, газети, книги, заборонені урядом. Оскільки сходки скликалися представниками народницьких, а пізніше ліворадикальних соціалістичних гуртків, робітники мали змогу ознайомитися з їх програмними гаслами і положеннями, методами революційної боротьби.

На сходках ідеї революційного народництва й соціалістів потрапляли у робітниче середовище та популяризувалися їх учасниками в трудящих масах. Однак головне, що виносили звідти робітники, — це переконання у тому, що лише організовані виступи проти урядової політики і підприємців можуть принести покращення їх становища. Запорукою успіху мало бути створення широких, масових об'єднань пролетаріату, головним завданням яких стане соціально-економічний захист людини праці.

Київські робітники вступали до гуртка, що був відгалуженням “Всеросійської соціально-революційної організації” (О.Хоржевська, М.Воронов, Г.Олександров та інші), гуртків І.Савченка, В.Дебагорія-Мокрієвича, одеські пролетарі — до гуртка С.Ліона.

Кінець 70-х — початок 80-х рр. ознаменувався переходом частини народників до тактики політичного терору. Разом з тим і народовольці й чорнопредільці продовжували пропаганду серед робітників. Арештований поліцією народник В.В.Світич на допиті розповів, що він пояснював останнім зміст забороненої літератури, вживаних алегорій на прикладі опосередкованих податків. Його розповіді падали на придатний ґрунт, оскільки слухачами були сезонні робітники, що мали земельні наділи та сплачували різноманітні податки.

Під час так званого “процесу 193-х” над учасниками революційного руху з'ясувалися подробиці діяльності М.О.Жебуньова серед робітників Одеси та Євпаторії, що викликало їх виступ проти власників підприємств П.Александрова і Ф.Семенова, робітників залізничних майстерень та вовномийні купця В.Алексеева. Народовольці стали ініціаторами організації робітничих гуртків у Херсоні. Їх члени знайомилися зі станом справ у державі, політичною літературою, робітничим питанням, а потім вербували інших пролетарів у нові гуртки. Всі останні підтримували між собою зв'язки, а через делегатів зносилися з представниками “Південноросійського робітничого союзу”, партії “Народна воля”. Одним з гуртків керував механік залізничного училища.

Пропагандою й розповсюдженням “шкідливої” літератури займався серед робітничого люду Сімферополя студент Новоросійського університету С.Диковський, а серед робітників Городищенського цукрозаводу на Черкащині — студент Київського університету Л.Семиренко. Народники активно пропагували свої ідеї в середовищі робітників київського “Арсеналу” та заліз-

ничників. Там же агітували представники різних груп соціалістичного напрямку. У липні 1879 р. київський військово-окружний суд розглянув справу арсенальця І.Зубрицького. Рано втративши батьків, він навчався в Летичівському повітовому училищі й з 14 років працював у слюсарних майстернях. Шляхом самоосвіти він сформувався як особистість з виразною громадською позицією. На суді він так пояснював свої погляди: його мета полягає в тому, щоб покращити становище робітників. Для цього слід організувати “асоціації для робітників”, причому уряд повинен фінансувати їх, а коли вони зміцніють, зможуть повернути витрачені на їх влаштування кошти. Крім того, Зубрицький вважав, що одним з важливих засобів досягнення мети є шкільна освіта робітництва, яка допоможе йому усвідомити своє становище і виробити відповідні заходи щодо його покращення. Він також дорікав, що у школах не вивчають такі книги, як “Исторические письма” Миртова (псевдо ідеолога революційного народництва П.Л.Лаврова), “Положение рабочего класса” В.В.Берві-Флеровського (вченого-економіста та громадського діяча), в яких розкриваються механізми дії капіталістичного господарювання й експлуатації. Популяризація ідеї визволення пролетаріату від гніту коштувала І.Ф.Зубрицькому робочого місця і свободи. Проте діяльність гуртків, до одного з яких він належав, продовжувалася. Це свідчило про зростаючу класову свідомість найманих робітників, їх прагнення до згуртованих, координованих дій.

У 1880 р. в Києві виник нелегальний гурток народницького напрямку “Південноросійський робітничий союз”. Програма, складена колишніми членами “Чорного переділу” Є.М.Ковальською та М.П.Щедріним, передбачала здійснення трудящими докорінного соціального, “економічного перевороту”, внаслідок якого земля, фабрики, заводи, стануть загальнонародною власністю й перейдуть у користування робітничих і селянських асоціацій. У програмі соціальні вимоги домінували над політичними. Водночас її автори не зуміли виокремити специфічні завдання робітничого класу, хоча серед засобів боротьби на перше місце висувався “фабричний”, а також політичний терор. Союз розгорнув пропагандистську діяльність в середовищі робітників-арсенальців та залізничників Києва.

Після арешту Є.М.Ковальської й М.П.Щедріна “Союз” очолили С.М.Богомолець, П.Й.Іванов, І.М.Кашинцов та

О.І.Преображенський. Вироблена ними нова програма ставила за мету “досягнення соціально-економічного перевороту, здійсненого народом”. Створивши підпільну друкарню, організатори гуртка випускали прокламації, що розповсюджувалися на підприємствах. Одна з них, датована 17 серпня 1880 р., адресувалася інспектору київського “Арсеналу”. Починалася вона переліком зловживань представників адміністрації, вказівкою на відсутність підстав для 12-годинного робочого дня, а завершувалася такими вимогами:

“1. Відмінити 2 робочих години, додані лише на час війни*.
2. Збільшити поштучну і поденну плату до попереднього розміру.

3. Дозволити при поверненні з роботи брати скалки, стружку й обрубки, як це було колись.

4. Обходитися з робітниками по-людськи.

5. Посилити звучання свистка та подавати його вранці за годину з чвертю до початку роботи, оскільки робітники квартирують на значній відстані від “Арсеналу”.

6. Впускати до майстерень відрядних майстрових, не примушуючи їх втрачати половину дня. Працюючому поденно визначити запізнення до 15 хвилин.

7. Видачу придатних інструментів і заміну зіпсованих новими здійснювати зі складу.

8. Поіменованих вище керівних осіб (помічника начальника “Арсеналу” полковника Коробкова, старших майстрів штабс-капітанів Корчагіна, Коновалова, надвірного радника Орлова й Данилова, завідувача слюсарної майстерні штабс-капітана Прохорова. – О.Р.) передати під суд за вчинені ними утиски робітників та вжити заходів.

9. Звільнити від служби молодших чергових Бугенка й Нечесу, які обшукують робітників при виході, лають і б'ють їх”.

“Союз” попереджав, що в разі невиконання викладених вимог у 14-денний термін він візьме справу правосуддя та покарання в свої руки.

Начальство “Арсеналу” досить серйозно поставилося до вимог, вміщених у прокламації, й зменшило робочий час на 2 години, усунуло Прохорова від видачі зарплати робітникам, збільшило

* Йдеться про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр.

час запізнь. Але це не задовольнило членів “Союзу”, і в прокламації від 24 жовтня до висунутих раніше було додано кілька нових вимог, зокрема збільшити поденну та поштучну розцінки, платити поденникам у кузні по 80 коп. на день з казенних коштів, а не із заробітку майстрових, штрафувати робітників тільки за крадіжки й тощо.

Зміст прокламацій та їх спрямування дозволяють стверджувати, що “Південноросійський робітничий союз” значною мірою виконував функції професійної спілки пролетарів “Арсеналу”. Однак за методами досягнення мети це була суто радикальна, народницька організація. У прокламації від 8 січня 1881 р. керівництво “Союзу” ще раз повторило погрозу про можливість фізичної розправи над помічником начальника “Арсеналу” Коробковим.

2 березня 1881 р. з’явилася прокламація з приводу страти народовольцями Олександра II із закликом приєднатися до вимог “Союзу”: запровадити фабричне законодавство, забезпечити свободу слова, сходок і робітничої преси, свободи спілок й асоціацій, припинити особисті казенні платежі та збільшити заробітну плату, зменшити робочий час, ввести безплатне навчання. В наступній прокламації (від 14 березня) зустрічаємо найбільш детальні вимоги у робітничому питанні, які набувають обрисів цілісної програми боротьби за соціальні й економічні права пролетаріату.

Вважаючи, що пасивно чекати пільг від держави – марна справа, “Південноросійський союз” через міністра внутрішніх справ Лоріс-Мелікова надіслав імператору свої вимоги:

- “1. Свобода сходок робітників для обговорення власних потреб.
2. Знищити податки на душу, брати податки тільки з прибутку.
3. Річний прибуток у 500 крб. вільний від податку, з кожної сотні прибутку понад 500 крб. утримувати 1 крб.
4. Замінити теперішню паспортну систему новою, щоб раз отримавши паспорт, де приписаний, можна було змінити його на тому місці, де робітник знаходиться.
5. Видання законів, які захищають робітників від сваволі господарів майстерень, фабрик і заводів:
 - а) поденна плата повинна бути не менше 1 крб. 50 коп., поштучна, місячна та річна прирівнюються до поденної;

б) під час дорожнечі поденна плата має бути не менша ніж 2 крб.;

в) число робочих годин не більше 8, для жінок – не більше 6;

г) на фабриках заборонити роботу дітей до 14 років;

д) на фабриках і в майстернях, де працює не менше 50 робітників, повинні бути обрані з їх середовища по кожному ремеслу не менше двох оцінювачів (середньої здібності й знань), які разом з майстром чи господарем призначають поштучну плату згідно з поденною. З таких розцінок скласти тариф для звичайного часу та часу дорожнечі.

6. Внаслідок безробіття зробити позику грошима на влаштування артільних майстерень і магазинів для складування й продажу виготовленої продукції.

7. В артільні магазини брати роботи бідних господарів-одинаків, платити їм ринкову ціну, утримуючи з 1 крб. 1 коп. для покриття витрат на утримання магазину.

8. Наділити землю робітників-немайстрових, до складу яких входять відставні та білетні солдати, міські мішани-бідняки й селяни, наплив яких збільшує убогість міських робітників.

9. Закон про старців. Придатні до роботи старці вступають до артільних майстерень, а непридатні – в особливі притулки за казенний рахунок.

10. Притулки для сиріт робітників і дітей потерпілих робітників, де вони могли б отримати освіту ремісничо-наукову.

11. Спорядити комісії для встановлення квартирної такси відповідно із заробітками.

12. Спорядити комісії для встановлення такси на харчові припаси й контролю їх доброякісності.

13. Безплатне навчання дітей робітничого класу ремеслам та наукам, придатним для життя.

14. Дозволити робітникам фабрик і майстерень влаштовувати каси для взаємної підтримки у скруті.

15. Для зменшення пияцтва й розпусти влаштувати безплатні читальні з газетами та книгами, доступними для робітників, дозволити недільні народні читання тим, хто захоче їх влаштувати.

16. Повернути засланих без суду робітників, які постраждали за інтереси своїх товаришів”.

Взявши на себе захист пролетаріату від сваволі підприємців, “Союз” оголосив “війну капіталістам-гнобителям”. Водночас

автори прокламації наголошували, що “вбивство й насильство відразливе нам так само, як і всім чесним людям; нас змусили вдатися до насильства”. Тому спочатку готові спробувати добитися своїх цілей мирним шляхом, якщо ж це не принесе успіху, вони застосують силу²¹. Терористичні засоби боротьби, притаманні революційним народникам, не могли дати очікуваних результатів. Навпаки, влада реагувала на такі погрози та практичні дії жорсткими репресивними заходами, а соціально-економічне становище пролетарських верств від цього не поліпшувалося.

Протягом січня-квітня 1881 р. жандарми розгромили “Південноросійський робітничий союз”. Більшість його членів у травні засуджено до різних термінів каторги. Хоча гуртку не вдалося створити філії в інших містах України, його діяльність мала значний резонанс: листівки-прокламації поширювалися у Харкові, Одесі, Кременчуці, Конотопі, Таганрозі, на залізничних станціях.

Каральні органи імперії намагалися встановити причини захоплення найманих працівників народницькими й соціалістичними ідеями. З висновку Київського військово-окружного суду про революційну пропаганду народників серед робітників м.Одеси, склад і діяльність робітничих гуртків видно, що більшість їх членів з пролетарського середовища вступали до них, очікуючи організації взаємодопомоги. Пізніше керівництво гуртків (переважно студенти, інтелігенція) залучали їх до політичної діяльності. Як правило, скарбниці гуртків поповнювалися з 5% заробітку робітників. Але ряд гуртків вдавався до експропріацій: наприклад Куртеев пропонував своєму гуртку пограбувати пошту, єврейський гурток Греча – фабриканта Ламбо, херсонський гурток – прикажчика купця Егіза. Ці засоби, притаманні ліворадикальним групам, орієнтували робітників у хиткому напрямі з виправдальним гаслом “грабуй награбоване” та відволікали їх від вироблення суто пролетарських форм боротьби з капіталом.

Народники стали популяризаторами соціалістичних ідей у робітничому середовищі. В січні 1884 р. харківська поліція виявила під час обшуку на квартирі О.О.Макаренка й П.Л.Забалуєва таку літературу: конспективний виклад головних положень “Капіталу” К.Маркса під назвою “Що таке заробітна плата та як вона визначається”, статтю Г.В.Плеханова “Соціалізм і політична боротьба”, “Маніфест Комуністичної партії” К.Маркса й Ф.Енгельса, “Статут Міжнародного товариства робітників”, брошуру

“Чого хочуть соціалісти”, рукопис “Програма дій гуртка робітників”, що містила також організаційний статут останнього.

Серед робітників Єлисаветграда народовольці поширювали праці М.Л.Михайлова “Ассоциации. Начерки практического применения принципа кооперации в Германии, Англии и во Франции”, “Пролетариат во Франции”, Наумова “Сила солому ломит”, “Сборник статей Чернышевского”, Флеровського “Положение рабочего класса в России”, Подолинського “Ремесла і фабрики на Україні”, Іванюкова “Лекції політичної економії”, а також брошури “Про багатство та бідність”, “Сущность социализма”, “Программа рабочих, членов партии “Народная воля”.

Робітничі гуртки революційно-народницького спрямування у Харкові надавали також великого значення піднесенню класової свідомості пролетарів й їх загальноосвітнього рівня. Відраховуючи 3% від зарплати, вони передплачували журнали “Русская мысль”, “Северный вестник”, газети “Неделя” і “Русские ведомости”, купували книги, самостійно видали брошуру В.Богораза “Борьба общественных сил в России”, працю В.Лібкнехта “В защиту правды”, матеріали “Варшавського процесу 29-ти” про суд над членами першої політичної організації польських робітників “Пролетариат”, який відбувся 1885 р. Крім того, освічені члени гуртків займалися з робітниками фізикою, арифметикою, географією та іншими предметами²².

У 1889 р. відомий громадський діяч Харкова Х.Д.Алчевська привезла з Парижа вітання французьких робітників, на яке харківські гуртківці відповіли листом.

Прагнучи вивести соціальний захист робітництва на якісно новий рівень, керівники харківських гуртків вирішили створити товариство взаємодопомоги, яке могло б після відповідної процедури легітимації діяти легально. Проект його статуту написали Кушнаренко, Перазич, Веденьєв та інші. Пізніше він став додатковим доказом проти гуртківців, яких заарештували у вересні. Через кілька років І.Веденьєв і М.Артамонов започаткували “Товариство взаємодопомоги тих, хто займається ремісничою справою”, до якого ввійшли кілька тисяч робітників. “Товариство” мало філії в Катеринославі та інших містах України, на власні кошти звело будинок робітників і відіграло помітну роль у розвитку робітничого руху.

Важливою формою соціального захисту пролетаріату стали каси взаємодопомоги. Спочатку вони виникали й діяли таємно, оскільки урядовці вбачали в них небезпеку для існуючого ладу. З часом каси взаємодопомоги стали створювати спільними зусиллями підприємці та робітники. 23 грудня 1881 р. у Харкові зареєстровано першу легальну “Допоміжну касу друкарів, літографів і службовців при літографіях та друкарнях”. Створена з ініціативи ліберально настроєних власників, каса об’єднала кваліфікованих, високооплачуваних набірників і друкарів, а також лікарів, адвокатів, купців, чиновників. Залежно від розміру внесків учасники поділялися на “постійних почесних членів”, “почесних” та “загальників”. Робітники вважалися “дійсними” членами каси, а представники низькооплачуваних спеціальностей (палітурники й ін.) не могли користуватися її послугами.

Каса створювалася з метою надання фінансової допомоги і безповоротних виплат на випадок смерті годувальника родинам та сиротам, а також медичної допомоги й пільгового придбання товарів. 1885 р. об’єднання набуло назви “Товариство взаємної допомоги набірників”. Залучивши до свого складу харківського губернатора, архієпископа і заможних купців, “Товариство” отримало значні кошти для соціальної підтримки нужденних членів.

У серпні 1883 р. в Харкові зареєстровано “Товариство взаємодопомоги прикажчиків”, створене зусиллями службовців середньої та вищої ланки, а також кількома власниками торговельних підприємств. Організація надавала матеріальну, медичну, юридичну допомогу бідним, хворим, пристарілим членам. У 1906 р. на базі товариства виникла профспілка прикажчиків, яка діяла до 1917 р. Обидва товариства підтримували зв’язки між собою, інформували одне одного про хід справ²³.

Каси і товариства взаємодопомоги надавали підтримку не лише своїм членам, а й іншим, кому вона була конче необхідна. Так, 9 вересня 1889 р. селянка Т.Г.Трукова звернулася з письмовою заявою до Ради “Товариства допомоги гірникам Півдня Росії”, в якій повідомлялося про смерть її 12 річного сина на шахті, де він працював коногоном. Керівництво об’єднання зі співчуттям поставилося до жінки, яка втратила не лише сина, а і будь-які засоби до існування.

Траплялися випадки, коли Рада “Товариства” відмовляла прохачам. Так, на клопотання шахтаря з 16-річним стажем

Корсунської копальні (м.Горлівка) Ф.Ярового, який отримав професійні хвороби і став непрацездатним, накладено резолюцію: "1. За обмеженості коштів гірничих робітників видачі допомоги хворим навряд чи можливі. 2. Залишено без наслідків".

З подібним формулюванням відмовлено у фінансовій підтримці родині О.Андрушенка, що загинув під час обвалу на Черкаському руднику й залишив стару матір, дружину і 6 неповнолітніх дітей без будь-яких засобів до існування. Черкаське волосне правління Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії надіслало до Ради "Товариства" спеціальне подання, однак брак коштів чи небажання керівництва подати допомогу залишили осиротілу родину без підтримки.

Інколи каси взаємодопомоги виникали з метою підтримки страйкарів. Саме таку мету переслідував слюсар А.Макарович, який у свої 25 років встиг попрацювати на підприємствах Парижа, Чикаго, Нью-Йорка, а повернувшись до Одеси, розповідав, що порівняно вищого життєвого рівня французькі та американські пролетарі домоглися шляхом страйків. Щоб не потерпати від голоду під час акцій протестів, він пропонував створити робітничу касу зі щотижневих 25-копійчаних внесків. Зібрані кошти зберігалися в ошадній касі. Однак оскільки все це робилося нелегально, робітники забрали свої внески, й каса самопомоги перестала існувати. Поліція ще до рішення судових інстанцій, які інкримінували Макаровичу утворення протизаконного товариства, заборонила йому надалі проживання в Одесі.

Кілька допомогивих інституцій займалися добродійністю. 1894 р. у Харкові з'явилося "Товариство взаємодопомоги осіб, що займаються письмовою працею" з благодійницькою орієнтацією. Однак воно працювало досить пасивно.

А от за задумом засновників "Товариства ремісничих робітників" воно мало активно діяти і допомагати трудящим. У статуті організації не було обов'язкового в такому разі пункту про попередній дозвіл державних органів на збори її членів: достатньо було сповістити про це владу. "Товариство" охоплювало робітників паровозобудівного заводу, залізничних майстерень та заводів Гельферіх-Саде, Мельгозе, Пільстремо, Бельгійського товариства, Трепке. На відміну від інших подібних об'єднань, "Товариство" було створене без участі підприємців. Очолив його технік-залізничник Ф.Кондратьєв, який мав досвід революційної

діяльності в Іваново-Вознесенську, за що був звідти висланий. На початку об'єднання обмежувалося видачею позичок у розмірі 10-25 крб., які слід було повернути. Внаслідок фінансових труднощів було вирішено залучити до його лав власників підприємств, губернатора, директорів заводу Гельферіх-Саде й паровозобудівного заводу П.Різоні.

До Російської імперії ідеї колективного захисту соціально-економічних прав трудящих імпортувалися із західних країн. Саме тому найшвидше вони поширювалися у портових містах. Робітники-мігранти і члени корабельних команд переймали досвід зарубіжних колег та переносили його на різне підгрунтя. Свою роль відігравали й зусилля міжнародних організацій. Поліція відстежувала ці прояви і вживала відповідних кроків. В одному з донесень начальнику жандармського управління Одеси від 8 січня 1898 р. повідомлялося: “У Департаменті поліції одержано дані, що англійські соціалісти, зацікавившись робітничим рухом в імперії, мають намір вжити ряд заходів з метою зав'язати зносини з російськими робітниками і залучити їх до участі у міжнародній федерації. З цією метою перекладено нині на російську мову “Статут Міжнародної Федерації корабельних, портових та річкових робітників”, який супроводжується передмовою, що містить у собі запрошення робітникам вступити до Федерації”. Однак поліція не могла перекрити всі канали, по яких література й інформація про організації пролетаріату за кордоном потрапляли в Україну. Наприклад, 16 вересня 1903 р. городовий затримав в одному з одеських трактирів селянина А.Милошенка, який мав при собі нелегально видану брошуру під назвою “Професійні спілки робітників”.

Щоб “підтягнути” широкі пролетарські маси до розуміння необхідності колективних дій, активісти вели інтенсивну просвітницьку діяльність. У 1897 р. в Харкові виник “Союз робітничих ремісників”, що складався з гуртків палітурників, слюсарів, шевців, ювелірів, заготівельників. Організатори його потурбувалися про те, щоб у бібліотеці поряд з дозволеною цензурою літературою були книги і брошури з політекономії, історії, європейського профспілкового руху. Показово, що члени “Союзу” категорично заперечували проти втручання представників інтелігенції в їх справи.

За структурою “Союз” був прообразом професійної спілки. Його керівний орган утворювався з представників цехів, до

обов'язків яких входили: спілкування з фабрично-заводською адміністрацією; отримання новин від цехових організацій ремісників та повідомлення про них; звітність перед вищим організаційним центром; збір внесків й інша поточна робота. Представники низових ланок, обрані ремісниками, утворювали “Союзу раду”, зі складу якої виділяли президію — вищий керівний орган.

Оформлення і легалізація товариств та кас взаємодопомоги здійснювалися через фабричних інспекторів. Отримуючи установчі документи від ініціаторів створення робітничих об'єднань, вони передавали їх на розгляд старших інспекторів губерній, а ті в свою чергу — окружним фабричним інспекторам. Так, у січні 1901 р. старший фабричний інспектор Катеринославської губернії адресував окружному фабричному інспектору Київського округу три примірники статутів кас взаємодопомоги робітників: 1) на рудниках і заводах акціонерного товариства Криворізьких залізних руд; 2) Харківського товариства взаємної допомоги осіб, що займаються ремісничою працею; 3) позичково-ощадної каси службовців у відділеннях Товариства “Друкарня С.П.Яковлева”. В березні того ж року старший фабричний інспектор Херсонської губернії подав на затвердження положення про ощадно-допомогову касу для службовців Російського товариства пароплавства й торгівлі; статут позичково-ощадної каси службовців правління тієї ж каси за 1899 р.; статuti ощадно-допомогової каси службовців та робітників заводу Р.Т.Ельворті; споживачів-майстрових і робітників — у Миколаєві, а в травні — статут позичково-допомогової ощаднокаси службовців Чорноморського механічного й шкіряного заводів у тому ж місті.

Далеко не всі такі починання діставали підтримку влади — надто вже педантичними та вимогливими були окружні фабричні інспектори, а також правоохоронні органи (політична поліція мала переконатися у відсутності будь-яких політичних, протидержавних мотивів у діяльності цих громадських інституцій). Наприклад, статuti лікарняних кас при котельному заводі Штейне і заводі сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде в Харкові вищою владою затверджені не були. Лише після втручання Харківського у фабричних справах “присутствія” цим організаціям дозволили розпочати роботу. Установчі ж документи передавалися на розгляд окружному фабричному інспектору Київського округу.

Передреволюційна ситуація характеризувалася загостренням суперечностей між працею й капіталом. Полагодження конфліктів між робітниками та адміністрацією вимагало продуманих, узгоджених, зважених дій. Тому цілком логічними були спроби висунути з пролетарського середовища найбільш досвідчених, авторитетних робітників, яких уповноважували від імені колективів вести переговори з керівниками чи власниками підприємств.

Для соціального захисту й боротьби за свої права працюючі використовували як легальні, так і нелегальні засоби. Діючи під вивісками визнаних владою товариств та кас взаємодопомоги, активісти робітничого руху закладали основи профспілкових форм роботи. У 1903 р. члени правління харківського “Товариства взаємної допомоги набірників” П.Юрасов, Л.Батурин, П.Григор'єв спробували спрямувати його діяльність у русло захисту прав трудящих. Проте консервативна частина робітників за підтримки власників друкарень не дозволили цього зробити. Тоді у вересні 1904 р. активісти провели таємні установчі збори й створили одну з перших нелегальних професійних спілок друкарів. У зборах брали участь близько 30 представників друкарень Дарре, Зільберга, Яковлева, Шепшелевича, які обрали організаційне бюро в складі набірників П.Юрасова, Г.Селюкова, А.Куликова, К.Коміра, друкарів М.Романеска, П.Чуйко, літографа М.Подпорядова, палітурника П.Григор'єва. Як керівний центр оргбюро діяло до розпуску спілки у 1906 р. Використовуючи приміщення друкарні газети “Харковский листок”, його члени залучали до спілки нових людей, надавали допомогу безробітним, брали участь у полагодженні конфліктів з власниками з приводу необґрунтованих звільнень чи розмірів зарплати.

В кінці 1903 р. уповноважені робітників Харківських залізничних майстерень створили ради цехових старост, що, по-суті, означало оформлення першої професійної спілки залізничників. До складу її правління ввійшли І.Торський (голова), А.Бібік, В.Матросов і Ф.Обухов.

Ідеї консолідації трудящих у боротьбі за свої права знайшли жвавий відгук у середовищі металістів. Щоправда, робітники харківських металообробних підприємств обережніше, ніж залізничники, брали участь у виступах та страйках і більше поклалися на угоди з адміністрацією заводів. Легальні форми роботи використовувало “Товариство взаємної допомоги ремісничих

трудящих”. На початок 1905 р. його членами стали 1200 чол., з яких понад 900 – робітники. На чолі об’єднання стояв Ф.А.Кондратьєв, який сповідував ідеї еволюційного реформізму, поступових кроків на шляху поліпшення становища працюючих. У планах “Товариства” значилися: організація майстерень для безробітних та навчання дітей членів об’єднання, створення бібліотеки, клубу, спорудження будинку для власних потреб на придбаній з цією метою земельній ділянці.

Мислячи масштабно й з розрахунком на перспективу, Кондратьєв висловив думку про клопотання перед Міністерством фінансів стосовно запровадження державного страхування від безробіття. Йому ж належала ідея скликання всеросійського з’їзду робітничих товариств взаємодопомоги. З цією метою на початку 1903 р. десяти товариствам було надіслано відповідні запрошення, хоча відгукнулися тільки два: тульське “Товариство взаємної допомоги ремісничих трудящих” і харківське “Товариство допомоги працюючих на тютюнових фабриках”. Повторна спроба скликання всеросійського з’їзду спілок взаємодопомоги в 1904 р. також закінчилася безрезультатно. Очевидно, дався взнаки спад протистояння між працею та капіталом у той час. Однак сама поява ідеї об’єднання існуючих професійних спілок і намагання скликати з цією метою всеросійський з’їзд засвідчували перехід до якісно нових форм та методів соціально-економічної самодіяльності трудящих. Поряд зі страйками вони перетворювалися на ефективний засіб протистояння капіталу й пошуку компромісних рішень. Та все ж характерною особливістю діяльності товариств взаємодопомоги стали обмеженість матеріальною допомогою членам, а також схильність до суто мирних, неконфліктних засобів полагодження будь-яких ускладнень, що виникали на виробництві.

4. Початок революції 1905 р. Зубатовські організації

Нерівномірний, стрибкоподібний розвиток капіталізму в Російській імперії обумовлював злети і падіння економічних показників. Небезпечний від перепадів світової ринкової кон’юнктури, господарський механізм періодично давав збої, які

особливо болісно відбивалися на становищі трудящих. Економічна криза на початку ХХ ст., зовнішньополітичні невдачі царизму, незбалансована внутрішня політика уряду викликали революційний сплеск 1905 р. Ланцюгова реакція антиурядової стихії швидко охопила всю територію велетенської імперії, всі соціальні верстви населення. Каталізатором революційних подій стали: масове зuboжіння трудящих, надзвичайно високий ступінь їх експлуатації за неспівмірно низької оплати праці, погані санітарно-гігієнічні побутові умови, байдужість власників фабрик та заводів до питань охорони й безпеки праці, свавілля адміністрації та підприємців.

Січнева трагедія у Петербурзі засвідчила розгубленість владної еліти, її неспроможність швидко й ефективно реагувати на вимоги часу. Не покладаючи сподівань на владу, трудящі маси активно включалися в боротьбу за свої політичні та економічні права. Виявляючи солідарність з тими, хто перший виступив проти царизму і став його жертвою, мешканці різних регіонів імперії водночас висували свої соціально-економічні вимоги. Робітники Миколаєва заявили, що пролетарська солідарність вимагає від них приєднатися до голосу протесту всієї Росії. На підтримку петербурзьких робітників виступили трудящі Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона й інших міст України. Серед гасел, з якими 13 січня вийшли на вулиці одеські робітники, була також вимога 8-годинного робочого дня. Під час мітингу 17 січня паровозобудівники Харкова зібрали гроші у фонд допомоги петербурзьким робітникам.

В середині січня маніфестації, мітинги, демонстрації, страйки відбувалися у всіх великих промислових центрах України. 12 січня почався страйк на Південноросійському машинобудівному заводі в Києві, учасники якого вимагали поліпшення санітарних умов праці, звільнення майстрів котельного та механічного цехів, а також припинення війни з Японією. Того ж дня зупинили роботу цехи акціонерного товариства Гретера і Криванека у Києві й Дніпровського заводу в Кам'янському. 19 січня розпочався страйк у Катеринославських головних паровозних майстернях. Того дня в місті страйки охопили 22 підприємства та близько 12 тис. осіб. Поширюючись на весь гірничопромисловий район, вони, однак, не переросли у загальний страйк, оскільки відбувалися в різний час.

Серед лютневих виступів найбільш помітними стали страйки у паровозовагонних майстернях, на заводі Гельферіх-Саде, Харківському паровозобудівному, де вони тривали з 5 до 17 лютого, а також на заводі Гартмана в Луганську і Миколаївському суднобудівному. Близько 2,5 тис. миколаївських корабелів рішуче вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати на 30-50%, скасування штрафів, усунення існуючого складу адміністрації, а також особистих свобод. Уповноважені передали ці вимоги директору заводу, а до отримання відповіді погодилися працювати. Коли стало відомо, що адміністрація підприємства не піде на поступки, страйк відновився і тривав до середини березня. Солідарність зі страйкуючими суднобудівниками виявили робітники інших підприємств. Робітники сусіднього Чорноморського заводу вирішили передати одноденний заробіток страйкарям²⁴.

Лютневі страйки й за кількістю учасників, і за тривалістю перевищували січневі. В березні страйкова хвиля стала спадати, хоча виступи продовжували носити впертий характер. Робітники заводів та шахт Юзівки умовою поновлення роботи висунули збільшення зарплати й скорочення робочого дня. У відповідь власники підприємств оголосили локаут, звільнивши з роботи близько 12 тис. робітників. Робітники залізничних майстерень Катеринослава передали керівництву вимоги, що стосувалися збільшення тарифів, усунення з цехів окремих майстрів, а також права страйкувати. Лише загроза закриття підприємства і безробіття прискорила припинення страйку й вихід його учасників на роботу.

В страйках першої чверті 1905 р. взяли участь близько 170 тис. робітників та службовців, всіх основних галузей індустрії²⁵. Вони засвідчили досить великий потенціал пролетаріату. Водночас виступам бракувало синхронності й узгодженості, внаслідок чого кожен трудовий колектив змушений був самотужки вирішувати свої локальні завдання. Проте навіть за тих умов на багатьох промислових підприємств капіталісти під тиском виступів пішли на поступки, скорочуючи робочий день, збільшуючи розцінки, здійснюючи кадрові ротації.

Домінуючими залишалися економічні вимоги, хоча дедалі частіше робітництво підтримувало і політичні гасла, спрямовані на демократизацію суспільства.

Новий сплеск активності припав на 1 травня 1905 р., коли у великих містах (Харкові, Катеринославі, Миколаєві) відбулися маніфестації, а також страйки, в яких взяли участь 50 тис. чол.²⁶

Високий рівень протистояння між працею та капіталом тривав і надалі. Протягом квітня-червня в Україні відбулося понад 200 страйків, у яких взяли участь 80 тис. осіб (близько 17% усіх страйкуючих у той період). І тільки в липні страйковий рух пішов на спад: у 60 страйках взяли участь близько 20 тис. робітників. У серпні зафіксовано 35 страйків та 5-6 тис. учасників – здебільшого робітників невеликих підприємств²⁷.

Масштаби соціальних потрясінь налякали правлячу верхівку, й вона вдалася до політичних і економічних поступок. Першою з них стала обіцянка скликати Державну думу – представницький орган, що мав символізувати демократизацію самодержавного режиму. Однак міністр внутрішніх справ Булігін відсував на узбіччя суспільного життя міський пролетаріат та селянську бідноту. Це робило практично неможливим відстоювання інтересів трудящих легальними засобами й спричинило хвилю протестів. Бойкот булігінської Думи проголосили робітники харківських заводів – паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Мельгозе і млинів, Катеринославської залізниці в Катеринославі, Олександрівська, Миколаєва та інших міст. Старший фабричний інспектор Полтавської губернії інформував керівництво, що “страйки мали демонстративний характер; вони продовжувались один день, причому робітники ніяких вимог фабрикантам не ставили. Страйки відбувалися одночасно з вуличними демонстраціями і мали значення протесту робітників з приводу недопущення до Державної думи виборних від робітників”²⁸.

Протягом липня-вересня страйкували близько 30 тис. осіб. Ці виступи продемонстрували прагнення пролетаріату активно втручатися у суспільне життя та використовувати для захисту своїх інтересів усі засоби, в тому числі й представницькі інституції.

Виступ залізничників Москви і Петербурга став початком загальноросійського страйку, який у радянській літературі називався “політичним”. Дійсно, значна частина демонстрацій та маніфестацій відбувалася під політичними гаслами: “Геть самодержавство!”, “Хай живе свобода!” тощо. Однак страйки залишалися основною формою економічної боротьби, хоча інколи набували і політичного забарвлення.

Страйк російських залізничників 5 жовтня підтримали робітники паровозних та вагонних майстерень Харкова, а через кілька днів усіх заводів міста. Мітинги й сходки супроводжувалися спорудженням барикад, сутичками робітничих дружин з військами та поліцією. До збройного спротиву армійським підрозділам вдалися пролетарі Катеринослава, 30 з яких загинули на вулицях міста. В класових боях полягло 9 одеських робітників, які билися з урядовими військами на барикадах. Однак репресії не зламали борців за свої права. Цар змушений був 17 жовтня видати маніфест, що декларував демократичні свободи й скликання Державної думи, якій надавалися законодавчі функції.

Проте навіть цей крок не міг спинити лавину народного гніву — виступи трудящих продовжувалися і в другій половині жовтня. У всеросійському страйку протягом того місяця взяли участь 120 тис. робітників України²⁹. У ході його деякі професійні об'єднання координували дії страйкарів, надавали їм організованого характеру. 10 жовтня начальник Київського охоронного відділення отримав таємне донесення, в якому наводився список членів Південно-Західного відділення Всеросійської спілки залізничників*, причетних до організації страйків на Московсько-Київській та Південно-Західній залізницях. Документ містив пропозицію про арешт ініціаторів “безпорядків”, попередження “народних мітингів, які збуджували населення й настроювали його проти існуючого ладу”³⁰.

У радянській історіографії спроби пошуку компромісу між працею і капіталом, здійснені з ініціативи жандармського полковника С.В.Зубатова, дістали однозначно негативні ідеологічні ярлики на зразок “поліцейського соціалізму” тощо. Зарубіжні історики — Л.Шапіро, Г.Глетчер, Д.Тредгольд, К.Тидмарш, Д.Шнейдерман та інші — вважали це явище позитивним і спрямованим на те, щоб підштовхнути самодержавство до трансформації курсу у соціальній сфері³¹. Д.Поспеловський застосував для цього феномену іншу дефініцію — “поліцейський тредю-

* Всеросійську спілку залізничників створено на установчому з'їзді, який відбувся нелегально в Москві у квітні 1905 р. В травні у Києві створено Південно-Західне відділення спілки. Комітет відділення почав роботу по створенню філій останньої на лінії Південно-Західної залізниці. Першим виникло Одеське відділення.

ніонізм”, стверджуючи, що за умов гнучкої лінії царського уряду щодо цих організацій вдалося б уникнути радикалізації суспільства і згубного впливу соціал-демократів на трудящих³².

На початку квітня 1898 р. московський обер-поліцмейстер Д.Ф.Трепов подав на ім'я генерал-губернатора Москви доповідну записку з аналізом стану справ у сфері праці, причин соціального напруження в імперії та пропозиціями щодо її пом'якшення. Автором інформації був С.В.Зубатов, який вважав, що спочатку потрібно “запровадити принцип законності в середовище фабрично-заводських відносин”, а вже потім вживати репресивних заходів щодо революціонерів³³. Влітку 1901 р. уряд передав фабрично-заводську інспекцію міністерству внутрішніх справ, сподіваючись, що жорстка позиція останнього примусить підприємців рахуватися з інтересами трудящих і сприятиме дотриманню законодавства про працю. Пропонуючи урядові й самодержавству зайняти надкласову позицію, Зубатов висував програму дій, спрямованих на баланс сил та рівновагу між буржуазією, апетити якої слід було урізати, і робітниками, яких мали “підгодувати”. Оскільки досягнення класового миру законодавчим шляхом відсувало реальні результати на невизначну перспективу, Зубатов рекомендував знайти у робітничому середовищі людей, які після відповідної підготовки зможуть повести за собою профспілки і широкі маси трудящого люду. Майбутніх провідників пролетарських верств забезпечували пільгами та грошовою винагородою. За це вони мусили створювати професійні товариства і каси взаємодопомоги, головними завданнями діяльності яких мали стати посередництво між власниками підприємств і трудівниками. До компетенції новостворених і трансформованих кас і товариств входили також узгодження розцінок, встановлення терміну найму, правил внутрішнього розпорядку тощо. Безпосереднє виконання цих функцій покладалося на “комітети”, що керували роботою товариств і мали створюватися на більшості, а, по можливості, на всіх підприємствах. Важливою ланкою діяльності об'єднань вважалася матеріальна взаємодопомога, що здійснювалася з фонду, створеного за рахунок внесків їх членів. Водночас це було запорукою міцності товариств, оскільки робітники боялися втратити те, у що вони вклали свої трудові гроші.

Квінтесенція зубатовської концепції викладена у його записці на адресу міністра внутрішніх справ (14 березня 1902 р.), в якій він наголошував: “Розбивши робітничу масу на клітки у формі різного роду товариств і заволодівши волею робітників, що стоять на чолі цих установ, державна влада позбавляє такою організацією робітничу масу її стихійної сили і робить її здатною до послідовної і планомірної діяльності, що стоїть вже за межами будь-яких побоювань”³⁴.

Якщо говорити про ідейно-політичний зміст пропозицій Зубатова, то вони цілком спрямовувалися проти радикальних сил, революційних елементів і водночас на зміцнення існуючого ладу. Вивести робітничий рух з політичної в суто економічну площину – таким було завдання зубатовських організацій.

Початок акції, спроектованої поліцейським полковником, припадає на літо 1900 р., коли його “учні” стали пропагувати серед відвідувачів робітничої недільної школи при заводі Ліста в Москві ідеї еволюційного реформізму і культурно-освітнього поступу пролетаріату. До речі, в основу статутного документа першого зубатовського легального об’єднання – “Московського товариства взаємодопомоги у механічному виробництві” (1901 р.) було покладено статут “Харківського товариства взаємної допомоги зайнятих ремісничою працею”, що офіційно діяв з 1898 р.³⁵

В кінці 1901 р. міністр внутрішніх справ Д.С.Сипягін доповів імператору пропозиції щодо створення в робітничому середовищі “стійких і консервативних елементів, які б виявилися підпорою існуючому ладу” свідомо, на основі узгодження власних інтересів з економічними інтересами держави. Цар схвалив такий підхід, після чого експеримент вирішено продовжити у Санкт-Петербурзі, а в разі успіху – поширити його на периферію імперії³⁶.

На території України концентровані зусилля зубатовців позначені серединою 1902 р. Серед факторів, що вплинули на їх прискорення, стали аграрні виступи селян Полтавської й Харківської губерній навесні 1902 р.

Одним з послідовних провідників ідеї примирення праці й капіталу став градоначальник Одеси П.П.Шувалов, який особисто затвердив кілька угод між робітниками і власниками підприємств про тривалість робочого дня і розмір зарплати. Підґрунтя для організацій зубатовського зразка створив артільний рух, що

розгорнувся в Україні з 1900 р. На кінець 1901 р. у Києві діяло 15 артілей, в Одесі – 32³⁷.

Крім того, поширення та втілення в життя проєкту Зубатова супроводжувалося експлуатацією національних почуттів єврейського пролетаріату. Московська “охоронка” розробила програму і створила умови для виникнення “Єврейської незалежної робітничої партії” (ЄНРП). Зубатов планував відвернути таким чином єврейський пролетаріат від політики, вирвати їх з-під впливу революціонерів. Один з лідерів ЄНРП Г.Шаєвич ішов далі, прагнучи “сіонізувати робітничу масу”. Центром, з якого координувалася діяльність по утворенню низових клітин ЄНРП став Мінськ. Саме тут в середині 1902 р. відбувся I “всеросійський з’їзд сіоністських організацій, у якому брали участь і “незалежники”³⁸.

Влітку 1902 р. емісари ЄНРП з Мінська прибули до Одеси. Тут за фінансової підтримки сіоністів вони розгорнули активну організаційну діяльність. Перші спілки – малярів, модисток, шевців і коробочників – були нечисленими. У 1903 р. Г.Шаєвич, за дорученням поліції створює “Спілку машинобудівних і механічних робітників”, “Спілку матросів та кочегарів”, пізніше – спілки пекарів, деревообробників, паяльщиків, робітників консервних фабрик, токарів. У квітні 1903 р. в Одесі налічувалося 2 тис., а в липні – 3 тис. членів зубатовських організацій³⁹. На чолі одеських спілок стояли ради, представники яких входили до складу “робітничого комітету”, що керував діяльністю зубатовців, видавав літературу, проводив лекції, використовуючи для цього 10% грошових рахунків рад”⁴⁰. У статутних документах спілок декларувався соціальний імператив у їх діяльності, орієнтація на захист інтересів трударів від експлуататорів.

В інших регіонах України вплив ЄНРП у пролетарському середовищі був менш відчутним. У Харкові вони з 1901 р. налагодили зв’язки з “Товариством взаємної допомоги зайнятих ремісничою справою”, яке мало філіали в Миколаєві та Катеринославі. Сповідуючи тактику конформізму та співпраці з властями, “Товариство” було близьким до зубатовського ідеалу і зосереджувало увагу в основному на матеріальній взаємодопомозі робітників⁴¹. Аналогічними принципами керувалися ініціатори створення “Товариства взаємодопомоги робітників тютюнових

фабрик”, що почало свою діяльність у березні 1902 р.⁴² Ще одна прозубатовська організація – “Ліга економічного захисту найманих робітників” восени 1902 р. виникла на паровозобудівному заводі Харкова⁴³. Її лідери також прагнули відвернути робітництво від політичної боротьби і спрямувати діяльність об’єднання в культурно-освітнє русло і на матеріальну взаємодопомогу. Прагнення представників влади створити “кишенькові” спілки далеко не завжди збігалося з реаліями життя. А вони були такими, що примушували вдаватися до рішучих дій навіть членів “незалежних” спілок. І хоча це були не масштабні виступи, все ж вони свідчили про волю робітників до захисту своїх інтересів. У грудні 1902 р. відбувся страйк у майстернях по виготовленню ящиків, на початку лютого 1903 р. – в майстерні по виробництву ліжок Рейдера, у березні – на мідноливарній та арматурній фабриці Прива, у квітні – робітників консервних підприємств, пекарів, паяльщиків, а також зайнятих на чавуноливарному заводі Рестеля. В останньому випадку “незалежники” виявилися некерованими, хоча урядовці й поліція доклали всіх зусиль, щоб примирити конфліктуючі сторони. Більше того, страйкарі вдалися до побиття штрейкбрехерів, за що всі були звільнені з роботи. Після цього одеським “незалежникам” заборонили проводити страйки, а в червні 1903 р. урядом було припинено діяльність ЄНРП. Посуті це означало завершення спроби зубатовських організацій поставити під контроль робітничий рух в Одесі⁴⁴.

В інших регіонах України вплив зубатовців у пролетарському середовищі був ще менш відчутним. У Харкові вони з 1901 р. налагодили зв’язки з “Товариством взаємної допомоги зайнятих ремісничою справою”, до якого в 1904 р. входило 1 200 чол. і яке мало філіали у Миколаєві і Катеринославі. Сповідуючи тактику конформізму та співпраці з властями, “Товариство” було близьким до зубатовського ідеалу і зосереджувало увагу, в основному на матеріальній взаємодопомозі робітників⁴⁵. Аналогічними принципами керувалися ініціатори створення “Товариства взаємодопомоги робітників тютюнових фабрик”, що розпочало діяльність у березні 1902 р.⁴⁶ Ще одна прозубатовська організація – “Ліга економічного захисту найманих робітників” восени 1902 р. виникла на паровозобудівному заводі Харкова⁴⁷. Її лідери також прагнули відвернути робітництво від політичної боротьби і спрямувати

діяльність об'єднання в культурно-освітнє русло і на взаємодопомогу. Спроби емісарів одеських незалежників створити власні організації в Харкові завершилися безрезультатно.

Для “легалізації” робітничого руху в Києві Зубатов застосував дещо іншу тактику, розпочавши з арештів ліворадикальних елементів. Втіленням ідей Зубатова в Києві займалися члени ЄНРП Волін та Вільбушевич, секретар петербурзького зубатовського товариства Маєвський, а також спеціально надісланий до міста начальник охоронного відділення О.Свиридович. Ідеї “еконізму”, класової співпраці пропагувалися в періодичній пресі та численній літературі, що спеціально завозилася і розповсюджувалася серед київських робітників. Незважаючи на всі зусилля, адептам зубатовського юніонізму вдалося організувати всього кілька груп своїх прихильників.

1 жовтня 1902 р. у Катеринославі засновано “Товариство взаємної допомоги працівників пера і друку”, яке складалося з кількох сотень членів. Як і до харківського “Товариства”, до нього не мали права вступати чорнороби. Натомість серед почесних членів перебували поліційні та урядові чини. В статуті об'єднання наголошувалося на законслухняності правління та регулярному інформуванні поліції про всі його справи⁴⁸. Це не була суто зубатовська організація, однак за характером і спрямованістю вона тяжіла до спілок такого типу.

У Миколаєві прагнення взяти робітничий рух під контроль спонукало адміністрацію заводу “Наваль” і фабрично-заводського інспектора В.Рюміна підкинути працівникам підприємства ідею створення “Комітету по влаштуванню корисних занять” на чолі з директором. Орієнтуючись на організацію культурного дозвілля робітників, “Комітет” створив театральну, господарську та інші комісії, до яких у вільний час залучалися працівники підприємства⁴⁹. За вказівкою “згори”, влітку 1901 р. на Чорноморському суднобудівному заводі було створено “Миколаївське зібрання техніків і майстрів”, яке займалося організацією корисного дозвілля своїх членів та взаємодопомоги. Певний час “раду старійшин” зібрання очолював прихильник Зубатова В.Рюмін⁵⁰.

Адміністрація заводу “Наваль” у вересні 1902 р. заснувала ощадно-позичкову і взаємодопоміжну касу для всіх зайнятих на виробництві, причому її справами керували збори уповноважених на чолі з директором заводу.

Прагнучи уникнути заворушень, адміністрація заводу сільсько-господарських машин Р. і Т.Ельворті в Єлисаветграді надавала посилену увагу питанням благоустрою робітників, поліпшенню їх житлових і матеріально-побутових умов. У січні 1900 р. тут було організовано касу взаємодопомоги, послугами якої користувалися 460 осіб. Однак її діяльність фабрично-заводська інспекція визнала неефективною⁵¹. Невдачею завершилися також спроби одеських “незалежників” сформувати власну спілку в Єлисаветграді.

Таким чином, зусилля Зубатова і його послідовників особливого успіху в Україні не мали. За оцінкою О.Ф.Овсієнка у 1903 р. до зубатовських і споріднених з ними об'єднань входили від 6 до 8 тис. осіб⁵². Якщо мати на увазі загальну кількість промислових робітників на підприємствах України — 372 тис. осіб. (на 1904 р.), — це мізерна частка. Водночас за наведеними цифрами проступають реалії того часу, які характеризувалися, з одного боку, недостатньою структурованістю робітничого руху та його організацій, з другого, — непослідовними, половинчатими діями правлячої верхівки у сфері праці, а з третього, — жорсткою позицією капіталістів, які не бажали поступатися більш значною часткою надприбутків на користь соціальних програм, підвищення зарплати, поліпшення умов праці тощо.

Така ситуація створила підґрунтя для успішного поширення у пролетарському середовищі ідей, пов'язаних з застосуванням сили, його радикалізації, кризи соціальних відносин і, зрештою, підриву основ монархічної державності. Аморфність форм організації трудящих, що впроваджувалися “згори”, відсутність традицій тред-юніонізму дозволила більшовикам привернути на свій бік найбільш активну частину робітництва і люмпен-пролетаріату, що стали придатним середовищем для революційної пропаганди.

5. Утворення перших професійних організацій. Профспілкове законодавство

Революційні події 1905 р. викликали до життя нові форми громадської самодіяльності пролетаріату. Такими стали ради робітничих депутатів, які виконували функції владних органів під час страйків та інших виступів. Однак вони не могли підмінити собою професійні спілки, які щоденно займалися захистом інтересів працюючих.

Глибокий конфлікт між владою й народом, працею і капіталом не лише загрожував правлячому режимові, а й далі погіршував економічну ситуацію у країні. Страйки та локаути спричинили різкий спад виробництва, погіршення ринкової кон'юнктури й матеріального становища працюючих. Життя підказувало, що в даній ситуації не можна обмежуватися лише протестними формами боротьби, а слід шукати шляхи до компромісу, взаєморозуміння, узгодження корпоративних та класових інтересів великих суспільних груп. Коли у власників підприємств і робітників з'являлося стійке усвідомлення необхідності нових підходів до розв'язання суперечностей, вони успішно долали будь-які перешкоди.

1 лютого 1905 р. вперше в Україні було укладено колективний договір на правовій основі між правлінням Російського паровозобудівного й механічного товариства та директором Харківського паровозобудівного заводу, з одного боку, й групою уповноважених від робітників, — з іншого. Угоді передували страйк і вибори комісії робітників, яка розпочала переговори з керівництвом підприємства. Згідно з договором вона дістала право розбирати конфлікти між працюючими та адміністрацією, з'ясовувати причини звільнення робітників, наглядати за правильністю надходження й витрат штрафних відрахувань, брати участь у розгляді питань про зміни розцінок підрядних робіт, а також за необхідності вести переговори з директором заводу. Текст документа визначав порядок виборів уповноважених до складу комісії, їх права та обов'язки⁵³. 11 лютого подібну угоду підписали власники харківських друкарень та їх трудові колективи. На такий самий крок зважилися власники та адміністрація заводу Гельферіх-Саде, що сіли за стіл переговорів з уповноваженими від робітників у серпні 1906 р. Тексти колективних договорів містили зобов'язання щодо тривалості дня і відпусток, норм виробітку, штрафів, заробітної плати, охорони праці, санітарно-гігієнічних умов на виробництві.

Поява перших колективних договорів свідчила, по-перше, про недоліки в необхідній нормативній базі, яка б регулювала сферу праці, а то і її відсутність, а, по-друге, про здатність робітників брати активну участь у виробленні нових умов найму, формулювати та закріплювати їх у відповідних юридичних документах.

Досвід боротьби пролетаріату проти експлуатації, за свої соціальні права в кінці XIX — на початку XX ст. став однією з

головних передумов масового профспілкового руху. Політичні партії (загальноросійські й українські) не могли стати органами повсякденної боротьби за інтереси пролетаріату навіть тоді, коли це відбивалося в їх назві (наприклад, РСДРП) чи програмних положеннях. Маючи вузьку соціальну базу, політичні партії лівої орієнтації об'єднували незначну частину робітників і малопомітно впливали на основні пролетарські маси. До того ж ліворадикальні, революційні засоби, які вони використовували у протистоянні з царським режимом і капіталом, відлякували багатьох робітників від їх акцій. Тому профспілки почали виникати і діяти не завдяки тим же більшовикам чи народникам, як про це твердила література радянської доби, а швидше супроти, як альтернатива безкомпромісній конфронтації й непримиренності.

Прагнучи залучити пролетарські верстви як політичну силу до сфери свого впливу, політичні партії соціалістичного спрямування включали до своїх програм цілі соціально-економічні блоки, що мали привабити до них нових членів. Так, РСДРП мала одну з найбільш радикальних програм, у якій декларувалися не лише загальнодемократичні свободи, а і перетворення пролетаріату на провідну силу суспільства – гегемона. В резолюції про професійний рух II з'їзду РСДРП (1903 р.) наголошувалося, що завданням партії у цій галузі є “керівництво повсякденною боротьбою робітників за поліпшення умов праці й агітація за усунення всіх тих перешкод, які ставляться професійному рухові законодавством російського самодержавства, словом – об'єднання розрізнених зібрань окремих груп робітників у єдину організовану боротьбу робітничого класу”⁵⁴. До цього рішення долучалася резолюція з'їзду про фабричних старост, у якій членам РСДРП рекомендувалося брати участь в їх виборах, щоб домогтися революційного складу останніх.

Українська народна партія (1902 р.) вважалася “партією українського міського й сільського пролетаріату” і виступала за 8-годинний робочий день, скорочення останнього на шкідливих виробництвах та зменшення його для підлітків 16-18 років; заборону праці дітей за наймом; охоронні заходи щодо працюючих вагітних жінок. УНП виробила ряд пропозицій, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов і безпеки праці, впровадження пенсійного забезпечення по інвалідності, створення незалежного від робітників та підприємців інспекторату.

Керівництво партії домагалось, щоб зробити дані вимоги “основними державними законами охорони праці”⁵⁵.

Українська демократична партія (1905 р.) відстоювала “введення детально розробленого законодавства для забезпечення нормального становища пролетаріату, як сільськогосподарського, так і промислового й з метою гарантії його від експлуатації встановити тривалість робочого дня, засоби до збереження здоров’я робітників у зв’язку з їх статтю та віком, забезпечити їх від інвалідності, винагороди працюючим за всякі втрати, заподіяні їм під час роботи на підприємстві тощо”⁵⁶.

Українська радикальна партія (1905 р.) висунула гасла подолання нерівності в правах на засоби виробництва, ліквідації умов для експлуатації; встановлення 8-годинного робочого дня дорослих і 6-годинного – для підлітків 14-18 років; заборони дитячої праці, понаднормових робіт, обмеження нічної й жіночої праці (зокрема вагітних жінок); надання допологових та післяпологових відпусток; повного відшкодування роботодавцем втрати працездатності чи каліцтва на виробництві; безплатної медичної допомоги від власників підприємств на випадок хвороби; соціального страхування від старості й нещасних випадків; незалежного контролю фабричної інспекції за санітарно-гігієнічними умовами праці; юридичної відповідальності підприємців за недотримання законів про охорону праці⁵⁷.

Однак, незважаючи на досить детально вироблені положення, які торкалися соціального захисту трудящих, вони залишалися у чисто декларативній площині, оскільки не підкріплювалися дійовими механізмами для їх реалізації. Для повсякденної, кропіткої роботи по розв’язанню поточних проблем і суперечностей, які виникали між найманими працівниками й підприємцями, потрібні були інші, неполітичні інституції корпоративного характеру – тобто професійні спілки.

Організаційні елементи профспілок формувалися в ході діяльності виборних заводських комісій, делегатських або депутатських зборів, комісій уповноважених тощо. Діючи на підставі закону про фабричних старост, вони у роки революції зі згоди властей і підприємців поступово розширювали коло своїх повноважень. На поступки в даному питанні пішли також цілі об’єднання капіталістів. На нараді представників гірничопромисловців Півдня Росії (Харків, лютий 1905 р.) було визнано

право робітників на скликання зборів для обговорення виробничих питань та висування виборних, які зможуть відстоювати права працюючих перед адміністрацією. Вони уклали угоди з дирекцією підприємств, а місцева влада затверджувала їх.

В ході лютогового страйку на заводі Гартмана у Луганську адміністрація змушена була погодитися на існування депутатських зборів. Тоді ж на підставі угоди з дирекцією розпочали діяльність делегатські збори Брянського металургійного заводу в Катеринославі. Порядок виборів делегатів від робітників, їх повноваження, функції заводських зборів депутатів викладалися у “Правилах про старост чи депутатів суднобудівного, механічного й ливарного заводів у Миколаєві”, вироблених і затверджених керівництвом підприємств та представниками трудових колективів 24 березня 1905 р. Протягом лютого-квітня 1905 р. представницькі органи робітників виникли на Південноросійському машинобудівному заводі у Києві, арматурному в Миколаєві, металургійних підприємствах Юзівки й Кам’янського, залізничних майстернях Києва, Катеринослава, Харкова, Олександрівська. До осені того року налічувалося близько 30 заводських комісій, делегатських і депутатських зборів.

Організація професійних спілок була справою новою і складною. Інерція мислення, пасивність, страх перед можливим звільненням, безробіттям та репресіями сповільнювали процес формування об’єднань і зростання кількості їх членів. Ще у березні 1905 р. установчі збори уповноважених від робітників Жилівського рудника Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії заснували спілку й обрали її правління. Однак лави останньої зростали повільно, а спроби організувати страйк зривалися консервативною частиною службовців. Лише в серпні спілчани зуміли переконати колег у необхідності більш рішучих дій. Страйк швидко придушили, а після арешту його ініціаторів спілка припинила існування.

Влітку виникла низка професійних спілок на середніх та дрібних підприємствах і в ремісничих майстернях: у Києві — взуттєвих заготівельників, Харкові — друкарів, слюсарів, робітників механічних майстерень, будівельників, шевців, тютюнників, прикажчиків, Одесі — машинобудівників, друкарів, булочників, кравців, портових робітників та моряків Чорноморського торговельного флоту (“Морська реєстрація”). Включившись у

страйкову боротьбу, професійні об'єднання домагалися поступок від власників підприємств. Після двотижневого страйку в травні 1905 р. київська спілка взуттєвих заготівельників домоглася підвищення зарплати на 10%, відміни понаднормових робіт, запровадження у майстернях правил внутрішнього розпорядку. Страйк робітників тютюнової фабрики в Кременчуці, який відбувся під керівництвом професійної спілки, завершився підвищенням їх зарплати на 25%.

Провідні позиції в профспілковому русі продовжували займати залізничники. У Харкові виникла Південноросійська професійна залізнична спілка. В червні 1905 р. започатковано нелегальну спілку робітників і службовців Катерининської залізниці. Посланці з України взяли участь у II з'їзді Всеросійської залізничної спілки, що відбувся в Москві у липні 1905 р. Політичні суперечності довкола питання про "нейтральність", "позапартійність" профоб'єднань розкололи ВЗС. Південноросійська спілка вийшла з неї й пішла за більшовиками.

Вересень 1905 р. позначений спробою створити всеросійське об'єднання профспілок. На нараді у Харкові обрано перший в імперії міжспілковий керівний орган – Центральне бюро професійних спілок (ЦБПС), який контактував з відповідними об'єднаннями Петербурга, Москви, інших міст з метою скликання їх з'їзду чи конференції.

З 24 вересня до 7 жовтня 14 делегатів профспілок Петербурга, Харкова, Катеринослава, Нижнього Новгорода та Сормова на нелегальних нарадах у Москві обговорювали питання професійного руху. Ці наради увійшли в історію під назвою I Всеросійської конференції профспілок. Дискусії точилися в основному довкола партійних впливів на них. Більшовики опонували меншовикам, есерам і кадетам у питанні про незалежність професійних об'єднань, звинувачуючи їх у тому, що вони спрямовують діяльність останніх на тред-юніоністську орієнтацію. Скеровуючи спілки на активну боротьбу проти капіталу, конференція рекомендувала створювати обласні та районні центральні бюро профспілок і ухвалила рішення про скликання в грудні 1905 р. у Москві Всеросійського з'їзду спілок з метою створення єдиного центру й вироблення програми дій на майбутнє.

Такими були перші кроки на шляху консолідації професійних спілок та створення їх єдиної стратегії.

Скориставшись проголошеною Маніфестом 17 жовтня свободою, трудові колективи почали активно створювати професійні об'єднання, хоча офіційного дозволу і відповідної нормативної бази на це ще не існувало. На початку листопада збори київських токарів, столярів, різьбярів ухвалили рішення про створення профспілки. Її завдання вбачалося не лише в захисті економічних потреб, а й у тому, щоб здійснювати "найширшу освіту робітничого класу та виховання його для свідомого громадського життя і відстоювання його політичних інтересів"⁵⁸. Майже одночасно виникла професійна спілка пекарів Києва, до якої увійшли близько 250 чол. Спілка друкарів міста об'єднала не менше 600 робітників. А всього в той період почало діяти 18 спілок, які орієнтувалися на поліпшення економічного становища своїх членів та встановлення для них 8-годинного робочого дня.

Активно діяли й ті профспілки, що були створені раніше. Так, спілка Жиленського рудника (Слов'яносербський повіт) спробувала організувати страйк у жовтні 1905 р. В той час у її лавах налічувалося 343 члени (з 6 тис. робітників). 2000 осіб. об'єднувала спілка, що з'явилася на заводі Адміралтейства в Миколаєві. У Катеринославі профспілковий рух активізувався вже в листопаді, коли виникли спілки друкарів, пекарів, кондитерів, залізничників, слюсарів, трамвайників, водопровідників.

Всього в Україні до кінця 1905 р. налічувалося 107 професійних спілок: 30 – в Одесі, 18 – Києві, 13 – Харкові, 11 – Катеринославі, 8 – Миколаєві, 27 – у Полтаві⁵⁹.

Профспілки створювалися і функціонували як органи соціально-економічного захисту трудящих. Спроби ліворадикальних партій надати їм політичного спрямування помітних успіхів не мали. Звинувачуючи меншовиків, есерів, єврейські та українські помірковані кола, в тому, що вони прагнуть перевести спілки з класових позицій на ґрунт тред-юніонізму, більшовики намагалися втягнути професійні об'єднання у політичні акції, зокрема, грудневе збройне повстання. Це їм не вдалося, й спілчани більшості міст України не взялися до зброї, обмежившись акціями солідарності та страйками.

Влада створювала перешкоди для організації професійних об'єднань у галузях, що визначали життєдіяльність державного механізму. 14 грудня 1905 р. міністр шляхів сполучення Немешаєв видав наказ, в якому начальнику Південно-Західних залізниць

пропонувалося “у найрішучішій формі оголосити всім службовцям про заборону їм брати участь в організації пенсійних кас, а також в інших організаціях, недозволених у встановленому порядку. Всі ці організації по своїй суті несумісні з устроєм залізничної служби, а тому службовці, що прилучаються до такого роду організацій, підлягають звільненню від служби”. Наступного дня з’явився службовий наказ № 234 “Про заборону службовцям Південно-Західних залізниць брати участь у виборних організаціях, недозволених у встановленому порядку”⁶⁰.

У даний період з’являються перші центри, які координували діяльність професійних спілок. Солідом за Всеросійською спілкою залізничників у листопаді 1905 р. було сформовано Всеросійську профспілку поштово-телеграфних службовців, до якої ввійшли відділення в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі. Після Харкова міські центральні бюро професійних спілок (ЦБПС) виникли у Києві, Катеринославі й Одесі. Поява великих галузевих і територіальних об’єднань стала важливою ланкою в розвитку профспілкового руху України.

Революційні події 1905 р. підштовхнули уряд до нормативного регулювання взаємин між працею та капіталом. Після Маніфесту 17 жовтня почалася робота над підготовкою профспілкового законодавства. З метою вироблення єдиної позиції у ставленні до проекту відповідного закону 24-28 лютого 1906 р. в Москві було скликано II Всеросійську конференцію профспілок, у якій взяли участь делегати з Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси. За партійним складом це були більшовики, меншовики, есери й безпартійні. Більшовики спробували нав’язати учасникам конференції думку про те, що профспілкове законодавство царського уряду спрямоване на розкол пролетаріату і гальмування революційних подій. Закликаючи до боротьби за скликання Установчих зборів та утворення демократичної республіки, більшовики наполягали на створенні нелегальних спілок, не рахуючись з нормами законодавства. Меншовики обстоювали не лише явочний, а й легальний порядок формування професійних об’єднань. Їх позиція виявилася більш конструктивною. Вона лягла в основу ухваленої революції.

У рішеннях конференції наголошувалося, що спілки не повинні обмежуватися функціями кас взаємодопомоги, а мають “бути бойовою організацією для боротьби проти капіталістів”.

Вказувалося на необхідність впорядкування їх фінансів, створення страйкових фондів, а також формування єдиних територіальних і всеросійських галузевих об'єднань. Делегати конференції обрали Організаційну комісію для підготовки й скликання Всеросійського з'їзду профспілок та контактів з професійними спілками на всій території імперії й Західної Європи.

4 березня 1906 р. було введено “Тимчасові правила про професійні товариства, які засновуються для осіб у торговельних і промислових підприємствах чи для власників цих підприємств”, які мали діяти до прийняття загального закону про спілки й товариства. Прагнучи поставити останні під контроль держави, уряд забороняв їм ставити політичні завдання.

“Тимчасовими правилами” спілкам надавалося право шукати засоби полагодження непорозумінь, що виникали на ґрунті договорів про найм за допомогою угоди чи третейського розгляду. Функції спілок зводилися до виплат грошової допомоги своїм членам, організації кас взаємодопомоги, бібліотек, професійних шкіл. Натомість вони не мали права нагромаджувати страйкові фонди та влаштовувати страйки.

В таких стратегічно важливих для функціонування державного організму галузях, як залізниця, пошта і телеграф, державна служба, сільське господарство, заборонялося створювати профспілки. Ця заборона накладалася також на об'єднання їх у масштабах міста, губернії, області, країни.

“Правилами” передбачалося виконання процедури в ході реєстрації й відкриття професійних товариств. Заяву разом зі статутом спілки слід було подавати до губернського “присутствія” за два тижні до її відкриття. Якщо діяльність об'єднань визнавалася такою, що “загрожує громадському спокою та безпеці”, вони підлягали ліквідації. До ст. 124 Кримінального кодексу 1903 р. вносилося доповнення, згідно з яким передбачалося покарання (до 3 місяців арешту) за недотримання викладених в указі від 4 березня положень. У цій статті спеціально обумовлювалися каральні заходи для тих товариств і спілок, які в своїй діяльності керувалися політичними гаслами. На цій підставі чиновники відмовляли у реєстрації багатьом об'єднанням. Публічні збори їх мали проводитися з відома, а то й за присутності поліції. Про всі свої акції товариства та спілки повинні були повідомляти владним структурам.

Попри всі обмеження “Тимчасові правила” стали першим юридичним актом, що закріплював за найманими працівниками право на створення професійних спілок. Про рівень “Правил” свідчить те, що вони були внесені до “Зводу законів Російської імперії за 1906 рік”. Згідно цього документу, профспілки дістали статус юридичної особи і могли набувати й відчужувати майно, утворювати капітали, укладати угоди, подавати позови та виступати відповідачами в суді. Всі справи, що торкалися професійних спілок, розглядалися у першому департаменті Урядового сенату після заключення обер-прокурора більшістю голосів сенаторів.

В законі чітко окреслювалася сфера компетенції профспілок. Головним напрямом їх діяльності визначалися економічні інтереси найманих працівників і зокрема: усунення непорозумінь, що виникали на ґрунті договірних умов між працедавцями та найманими робітниками, за допомогою угод чи третейських суддів; з’ясування розмірів заробітної плати в різних галузях промисловості й торгівлі; надавання грошової допомоги своїм членам; організація похоронних допомогівих кас. Закон дозволяв їм відкривати власні бібліотеки, надавати юридичну допомогу своїм членам, а також сприяти останнім у пошуку робочих місць.

В документі викладалися принципи організації спілок. У професійні товариства могли вступати ті, хто працював на промислових чи торгівельних підприємствах (казенних і приватних) та займався однорідними чи пов’язаними за характером видами робіт, тобто вони організовувалися на професійно-цехових засадах⁶¹.

Поява цього закону засвідчувала той факт, що клас найманих працівників відчув себе здатним організовано й легітимно відстоювати свої інтереси. З цими реаліями змушені були рахуватися не тільки підприємці, а й держава. Безумовно, це був крок уперед на шляху регулювання взаємин між працею та капіталом. Організовані працівники дістали певні юридичні гарантії, а також дійові важелі впливу на власників підприємств. Це істотно обмежувало можливості для зловживань, надзорської експлуатації, невмотивованих звільнень. Переміщення сфери праці в правове поле, окреслене “Правилами”, зменшувало потенціал соціального напруження й створювало умови для звільнення значних прошарків трудящих з-під впливу ліворадикальних партій. Водночас закон стимулював легальні форми самоорганізації найманих працівників, сприяв розвитку профспілкового будівництва.

6. Класове протистояння у 1906–1907 рр.

Легалізація професійних спілок активізувала роботу по створенню профспілкових осередків на підприємствах різних галузей виробництва. Серед перших легальних спілок в Україні було професійне об'єднання типолітографських робітників Харкова, офіційно зареєстроване 20 березня 1906 р. Травнем даваний початок діяльності Харківського товариства електротехніків і Катеринославської спілки робітників борошномельних та круподерних млинів. У червні зареєстровано 6 легальних профспілок у Катеринославі. Використовуючи можливість легалізації, в середині 1906 р. вийшла з підпілля одеська спілка робітників машинобудівної промисловості, яка до вересня мала у своєму складі близько 3 000 членів. На той період припадає й формування спілки робітників по дереву в Одесі, що до кінця року об'єднувала 1 674 члени⁶².

Найбільше було невеликих спілок, які створювалися на цехових засадах: об'єднання вантажників, слюсарів, покрівельників, деревообробників, борошномелів, малярів, шевців, модисток, булочників, квіткарів, друкарів, робітників тютюнової промисловості, фотографів, парикмахерів, конторників, кравців тощо. Водночас з'явилися й великі спілки. Влітку 1906 р. перша з них виникла на Брянському заводі у Катеринославі. Ініціативна комісія виробила проект статуту спілки, яким передбачалося об'єднання металістів Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Однак чиновники в ході реєстрації спілки обмежили сферу її діяльності лише Катеринославською губернією. Підготовча робота лягла на плечі тимчасового бюро засновників та уповноважених по запису робітників у члени спілки. Наприкінці липня загальні збори, в яких взяли участь майже 1 тис. чол., обрали її правління і ревізійну комісію. В серпні було створено відділення спілки металістів у Нижньодніпровську, а ще пізніше – в Олександрівську.

Влітку й восени 1906 р. відбувалося оформлення спілок металістів Петровського заводу в Єнакієвому, Донецько-Юрїївського заводу в Алчевську, Дніпровського заводу у Кам'янському, залізороного та сталеливарного заводу у Дружківці. 1 жовтня зареєструвалася профспілка машинобудівників заводу Гартмана. Восени пройшли офіційну реєстрацію професійні організації машинобудівників Одеси, металістів Бердянська, Мелітополя,

Великого Токмака, Товариства по реєстрації спілок металургів та машинобудівників Горловки, Краматорська, Маріуполя, Юзівки. Проте внаслідок опору іноземних власників цих підприємств чиновники не санкціонували їх оформлення.

Загалом практика блокування реєстрації потужних професійних об'єднань у провідних галузях важкої індустрії стала звичайним явищем. Влада воліла мати справу з невеликими, керованими спілками, все ще вбачаючи у великих громадських організаціях загрозу існуючому ладу. Так, харківський губернатор тільки на початку 1900 р. відмовив у реєстрації 26 спілкам. Восени того ж року в губернії було закрито 53 профспілки й не зареєстровано 104 товариства. Протягом року з приводу антидержавної діяльності арештовано 193 члени правлінь професійних об'єднань, 79 з них вислані у віддалені регіони імперії⁶³. “Охоронка” працювала на повну потужність і влітку 1906 р., коли вже діяли “Тимчасові правила”. Серед звинувачень на адресу тих, хто “закликав до ліквідації існуючого устрою”, були й такі, що стосувалися участі участі у профспілковому русі. У звинувачувальному акті Київської судової палати від 14 серпня 1906 р. у провину М.Гетеру ставилося те, що він, окрім іншого, займався в м. Фастові влаштуванням професійних спілок робітників”⁶⁴. Отже, на місцях продовжувала діяти інерція сприйняття закликів до організації й консолідації пролетаріату як таких, що спрямовані проти влади.

Незважаючи на перепони чиновників, професійний рух набував розвитку. До кінця 1906 р. в 37 населених пунктах Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської губерній та Північної Таврії діяло понад 160 легальних спілок робітників і службовців. Найбільш інтенсивно процес об'єднання найманих працівників відбувався у Катеринославській губернії – 45 зареєстрованих спілок та Херсонській губернії – 72 спілки (69 – в Одесі)⁶⁵. Нерівномірність територіального розміщення професійних об'єднань на території України пов'язана з різною щільністю розташування промислових підприємств, зокрема, важкої індустрії, регіональними особливостями, національним складом пролетаріату у різних губерніях, ступенем самосвідомості окремих груп і галузевих загонів робітництва. Ставлення до профспілок з боку губернської влади також наклало відбиток на характер становлення професійних спілок. У свою чергу влада не могла не рахуватися з інтересами підприємців, зокрема

іноземних капіталістів, які не бажали поступатися, коли мова заходила про долю тих, хто своєю тяжкою працею приносив їм казкові прибутки. Стримуючим фактором залишався репресивно-каральний апарат самодержавства. Налякана революційним вибухом правляча еліта прагнула опанувати становище за допомогою сили й покарань інакомислячих та опозиціонерів. Саме до таких деякі високі бюрократи відносили активістів профспілкового руху, які часто були членами радикальних політичних партій і мали імплантувати в робітниче середовище політичні вимоги й гасла.

Спад революції не позначився на темпах творення професійних спілок. Як і раніше, основний кількісний приріст давали дрібні (до 150 членів) та середні товариства (200–300 членів). Поряд з ними міцніли великі професійні організації. В 1907 р. спілка металістів Катеринослава об'єднувала 2 тис. членів, Кам'янського – 1 тис., Алчевська – 2 тис., спілка машинобудівників Луганська – 2 137, Одеси – 3 тис., спілка друкарів Києва – 1,1 тис. членів⁶⁶.

Провідними об'єднаннями залишалися спілки металістів і машинобудівників, які традиційно вважалися найбільш активною й класово свідомою частиною пролетаріату. Меншою за чисельністю була група спілок, до якої входили представники інших галузей індустрії. Середню та дрібну промисловість у професійному русі представляли досить помітні спілки друкарів, деревообробників, харчовиків, швейників, працівників торговельно-промислових підприємств. У середині 1907 р. в Україні налічувалося близько 230 легальних професійних спілок⁶⁷.

У 1907 р. з новою силою виявилася тенденція до формування регіональних і галузевих профцентрів. Ще в 1906 р. 9 проф-організацій Харківсько-Миколаївської залізниці, що об'єднували 700 членів, створили виконавчий комітет на чолі з М.Карпенком. Виконавчий орган проводив шляхові з'їзди, де обговорювалися економічні й політичні питання, відправляв на місця директивні листи, інструкції та літературу. У 1907 р. на спільному з'їзді Харківсько-Миколаївської й Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць обрано виконком Південних залізниць. Він координував роботу профорганізацій, до яких входило близько 1 тис. членів. Усього ж на Південних залізницях діяло понад 20 профспілок, в яких налічувалося 1 700 членів (половину з них становили робітники)⁶⁸.

В грудні 1906 р. у Дружківці відбулася нелегальна міжгалузєва конференція професійних спілок Донбасу і Придніпров'я, в якій взяли участь представники спілок металістів, машинобудівників, гірників, прикажчиків та кравців. Після гострих дебатів між більшовиками й меншовиками з приводу організаційних форм і спрямування діяльності профспілок було обрано Центральне бюро профспілок Донбасу.

Робилися також спроби об'єднання професійних спілок у масштабах України. Ініціатором скликання крайової конференції профспілок виступив Катеринославський комітет РСДРП. Передбачалося залучити до участі в ній спілчан Катеринославської, Харківської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Таврійської губерній та Донської області. Арешт членів комітету не дозволив реалізувати цей задум, однак вже сама поява ідеї свідчила про розгортання профспілкового руху в Україні. Його активісти брали участь у формуванні всеросійських галузєвих профспілкових об'єднань. 1906 р. делегати ряду товариств взяли участь у Всеросійських конференціях і з'їздах спілок швейників, залізничників, 1907 р. – з'їздах друкарів, архітектурно-будівельних робітників, техніків.

Жорстка позиція властей щодо спроб політизації професійних організацій не дозволила зареєструватися значній кількості спілок. Лише за 5 місяців 1907 р. харківський губернатор відмовив 26 спілкам у реєстрації пояснюючи це їх неблагонадійності. Київському губернатору було подано 17 заяв від існуючих професійних товариств. Однак статuti цих спілок довгий час не реєструвалися, а багатьом з них взагалі цього було не дозволено. Київській спілці металістів відмовили у реєстрації за те, що в статuti її містився вираз про те, що її “членам забороняється займати місця страйкуючих”. Спілка булочників та кондитерів не була офіційно визнана з тієї причини, що вона допомагала поліпшення становища трудящих шляхом економічної боротьби, виступала за соціальне страхування, мала наміри ввійти в зносини з іншими спілками з метою організації страйків і виготовлення листівок. Аналогічні претензії стали приводом для відмови у реєстрації київській спілці деревообробників, причому як недолік останньої вказувалося на те, що її статут передбачав можливість запрошувати на свої засідання позаспілкових робітників з правом дорадчого голосу⁶⁹.

Незареєстровані профспілки діяли нелегально. На початку 1907 р. урядовцям було відомо про діяльність 27 нелегальних спілок⁷⁰. Фактично ж їх було значно більше. В кінці 1907 р. таких об'єднань налічувалося понад 60, з них 12 – у Миколаєві й 13 – на Волині. Оскільки влада забороняла створювати професійні товариства на залізницях, у цій галузі також виникали нелегальні осередки. 1700 робітників Південно-Західної, Харківсько-Миколаївської, Курсько-Харківсько-Севастопольської, Катеринославської та інших залізниць об'єднували 20 нелегальних професійних осередків⁷¹.

Про складність легалізації спілок згідно з “Тимчасовими правилами” писало правління одеської профспілки слюсарів: “На початку наша спілка споживала плоди 4-го березня, тепер же доводиться мати справу з його тлумачами. І якщо закон 4-го березня гіркий для робітників, то тричі гірше йому від його тлумачів”⁷².

Незважаючи на всі перешкоди, профспілковий рух в Україні поступово ставав реальним чинником суспільного життя. До кінця 1907 р. (за неповними офіційними даними) в Україні діяла 281 легальна спілка. Для багатьох тисяч найманих працівників це була єдина можливість відчутти себе не на околиці життя. Внаслідок сильної протидії власників підприємств, адміністрації та державних чиновників робітники далеко не скрізь могли реалізувати своє право на утворення профспілки. Досить часто за бажання стати членом спілки робітники ризикували залишитися за воротами заводу, фабрики чи майстерні. Але і там, де все ж вдавалося створювати професійні товариства, вони охоплювали незначний прошарок трудящих: так гірники, консолідовані в спілки, становили близько 1% зайнятих у галузі. Профспілковим органам у більшості випадків було складно налагоджувати зв'язки з робітниками на підприємствах – поліція й адміністрація пильно стежила за тим, аби зовнішній вплив на працюючих був щонайменший. З міркувань державної безпеки переслідувалося формування галузевих, міжгалузевих і територіальних профспілкових об'єднань. Влада заохочувала виключно цехові засади в творенні професійних осередків, оскільки їх можна було тримати під контролем.

Протягом 1905–1907 рр. відбувалося складання основних форм профспілкового будівництва. Загальні й делегатські збори стали вищими керівними органами спілок. На них обиралися

правління, обговорювалися їх звіти, затверджувалися кошториси видатків і надходжень, розглядалися різноманітні соціальні та економічні питання, умови праці на виробництві тощо. Збори давали можливість залучити широкі маси трудящих до свідомого громадського життя і самодіяльності. Повідомляючи про збори спілки друкарів, кореспондент однієї з київських газет писав: "Засідання тривало близько 6 годин... Ті, хто зібрався, весь час уважно і серйозно займалися справою. Помітна була також рідкісна на подібних зборах солідарність: деякі пропозиції були прийняті й затверджені майже одностайно, так, наприклад, пропозиція мати у правлінні платного секретаря; затверджено інструкцію про надання допомоги безробітним..."⁷³. Крім того, прийнято рішення створити депутатські збори та обрано індивідуальним закритим голосуванням правління спілки. Збори київської спілки робітників по металу 25 березня 1907 р. обговорювало питання про мету і завдання професійного товариства, викладені у доповіді, про організацію відділення спілки у Південно-Західному краї, утворення акції робітників-електротехніків, випуску друкованого органу, виборів керівних органів спілки. Склад правління запропонували делегатські збори, а загальні збори мали проголосувати за кожну кандидатуру. Незгодний з тією чи іншою кандидатурою міг викреслити її прізвище у видрукованому списку і внести інше⁷⁴. Застосування демократичних засад в ході виборів керівних органів профспілки забезпечувало їх авторитет серед рядових членів та сприяння в роботі.

Більшість загальних зборів мали не формальний, а напружений робочий характер. Серед обговорюваних питань часто були ті, що торкалися виховання у членів спілок почуття обов'язку та відповідальності перед своєю організацією і товариствами, сплати членських внесків, відвідування зборів виконання рішень зборів та правлінь; активній участі в заходах спілок тощо.

У період між зборами виконавчі та керівні функції спілок здійснювали правління. Оскільки великі спілки займалися різноманітними справами, при них створювалися декілька комісій: правові, медичні, культурно-освітні, бібліотечні, клубні й ін. Наприклад, при правлінні спілки металістів заводу Гартмана діяла слідча, розціночна комісії, примирна камера, опіка над лікарем, довідкове бюро. За допомогою комісій до активу спілки залучено понад 30 чол., які допомагали правлінню розслідувати

конфлікти між адміністрацією і робітниками, розробляли розцінки та контролювали їх дотримання, вишукували можливості й кошти для допомоги безробітним. Спілка металістів Брянського заводу мала юридичну, бібліотечну, медичну комісії, довідкове бюро⁷⁵.

Велике значення для консолідації та підвищення свідомості найманих працівників мала поява профспілкової преси. Протягом 1906–1907 рр. профспілки Катеринослава видавали журнал “Вестник труда”, Одеси – “Южный профессиональный листок”, “Рабочее дело”, “Союз”, Харкова – газети “Труд” і “Союз”. Інколи видання власного друкованого органу ставало нагальною життєвою необхідністю спілки. Так, члени київської спілки булочників працювали на дрібному виробництві в різних куточках міста. Щоб підтримувати постійний зв'язок з ними, правління вирішило видавати власний друкований орган. Це було виправдане рішення ще й з огляду на те, що київська спілка булочників об'єднувала також працівників цієї галузі всього Південно-Західного краю. Профспілкова преса інформувала найманих працівників не лише про спілковий рух, а і про політичні та економічні події у Російській імперії й за її межами. Це був дійовий засіб згуртування трударів, підвищення їх загально-освітнього рівня.

Розгортання профспілкового руху в період революції супроводжувалося боротьбою політичних партій за вплив у спілках. Особливу активність виявляли більшовики, які вбачали в професійних об'єднаннях можливості для легальної роботи у широких масах робітництва. Організаційний ресурс профспілок дозволяв тим політичним силам, які матимуть на них вплив, розраховувати на розширення соціальної бази і поширення своїх програмних положень. Через професійні об'єднання більшовики намагалися залучити до антиурядових, революційних виступів пролетарські верстви. За дорученням партії члени РСДРП ініціювали створення ряду спілок. Так, спілку залізничників Південно-Західної залізниці організовано завдяки зусиллям О.Г.Шліхтера, Г.М.Крижанівського, Л.М.Скорнякова⁷⁶. Велику роль у створенні та діяльності спілок залізничників Одеси відіграли І.А.Авдєєв, Ф.І.Голубков, П.П.Мизикевич⁷⁷.

Опонуючи більшовикам, меншовики висунули тезу про “нейтральність” профспілок. Більшовики вважали, що цехова практика побудови спілок, їх ізоляція від партійних впливів

породжує у робітничому русі замкнутість і пасивність, зменшує політичний потенціал пролетаріату, в якому вони вбачали “могильника капіталізму”.

Один з перших радянських дослідників історії профспілкового руху С.Айнзафт вважав, що у період 1905–1907 рр. більшовики й меншовики мали схожі погляди на профспілки, відстоюючи їх безпартійність⁷⁸.

Радянські історики, апологетизуючи роль більшовиків та їх партії в робітничому русі, твердили, що між ними і меншовиками існували суттєві розбіжності у тлумаченні цього питання. Більшовики вважали, що безпартійність профспілок – це їх організаційна самостійність стосовно партій. Разом з тим вони розглядали профспілки як класові організації, що мають об'єднувати широкі верстви пролетаріату, авангардом та передовим загоном якого є марксистська партія⁷⁹. Насправді за більшовицькою риторикою стояло прагнення підпорядкувати профспілки й спрямувати їх на досягнення власних політичних завдань.

Більшовицька партія створювала свої фракції в спілках, які мали відігравати роль форпостів у процесі оволодіння професійними об'єднаннями. Більшовицькі фракції, що вперше з'явилися в кількох професійних товариствах Одеси, служили опорою у пропаганді марксистських ідей. Водночас фракції виконували функції нейтралізації впливів інших політичних партій.

На конференції кравців Катеринослава, скликаній з ініціативи меншовиків, було прийнято рішення, за яким право вступати до спілки надавалося і тим кравцям, що наймали робочу силу. Більшовики вважали, що це негативно впливає на класовий характер професійних об'єднань, гальмує їх зростання і роботу.

Послідовну та непримиренну боротьбу більшовики вели також проти есерів. Вбачаючи в профспілках зародки бойових, пролетарських дружин, есери, на думку більшовиків, своїми авантюрними діями шкодили революційній справі. На Петровському заводі есери поширювали думку про те, що професійні спілки – це товариство по збиранню коштів для придбання зброї. Це дійсно відлякувало багатьох робітників, які небезпідставно побоювалися поліцейних санкцій⁸⁰. Виступаючи проти легалізації профспілок, есери намагалися перевести їх діяльність у підпілля й надати змовницького характеру.

Свої ідейні та програмні положення соціалісти-революціонери втілювали у життя, причому вони не гребували крайніми засобами, включаючи терористичні акти. Влада реагувала на подібні ексцеси миттєво і безжально, й відлуння каральних заходів зачіпало також профспілки. Наприклад, після замаху есерів на директора Дружківського заводу було розпущено осередок спілки металістів на цьому підприємстві⁸¹. Наслідком вчиненого анархістами вбивства директора Південноросійського товариства друкарської справи в Одесі стало закриття профспілки друкарів⁸².

Вдаючись до терору, есери та інші ліворадикальні сили втрачали популярність у пролетарському середовищі й об'єктивно сприяли посиленню позицій поміркованих меншовиків і навіть більшовиків.

Та все ж соціалісти-революціонери мали вплив у цілому ряді професійних об'єднань, зокрема спілках ремісників, службовців, залізничників та ін. Особливо міцними виявилися їх позиції у Всеросійській залізничній спілці, якій вони намагалися нав'язати "політико-професійну платформу". Під цією платформою вони розуміли певні політичні установки, обов'язкові для всіх членів даної професійної організації. Так, головною вимогою для майбутніх членів спілки висувалося визнання ідей Установчих зборів. За таких умов до професійного об'єднання залізничників вступали переважно службовці, адміністративні працівники, яких приваблювала можливість легальної реалізації демократичних вимог. Далекі від політики робітники залишалися поза межами спілки. В лютому 1907 р. відбулася нарада вузлових залізничних організацій РСДРП з різних міст імперії, у тому числі з Києва, Катеринослава, Харкова, на якій статутні вимоги Всеросійської залізничної спілки зазнали критики⁸³.

Предметом гострої полеміки стала практика творення професійних організацій за національною ознакою. Російські, українські, єврейські профспілки піддавалися критиці за їх "національне спрямування", ізоляціонізм, розмежування найманих працівників за національною приналежністю. Особливо різко виступали проти національних спілок російські більшовики, що сповідували ідеї інтернаціоналізму й згуртування пролетарів усіх націй і народностей.

Таким чином, революція 1905 р. спричинила деякі поступки з боку царизму, перші кроки на шляху до демократичних свобод, чим скористалася свідомо й активна частина трудящих. Перетво-

рення профспілкового руху зі спорадичного у масовий відбивало загальні тенденції в суспільстві, а також прагнення найманих працівників шляхом самодіяльності й виразної громадської позиції засвідчити наявність волі та спроможності на якісно новому рівні відстоювати власні соціальні права.

Незважаючи на всі спроби політизації профспілкового руху, він усе ж залишався в межах економічних і соціальних питань. У період 1906–1907 рр. професійні спілки знаходилися на ранній стадії свого розвитку й багато в чому нагадували перші каси та товариства взаємодопомоги ХІХ – початку ХХ ст. Так, статут професійного об'єднання “Київська спілка робітників по металу”, ухвалений загальними зборами 2 липня 1906 р., фактично нагадував статут каси взаємодопомоги. З 58 параграфів документа 29 присвячувалися компетенції, виборам і функціонуванню загальних зборів та правління, 2 – членству у товаристві, а решта – коштам каси, ревізії її справ, порядку видачі позик, розподілу прибутків і витрат. Про інші форми роботи спілки в основоположному документі не йшлося. Тому від звичайної каси взаємодопомоги він відрізнявся хіба-що назвою. Оскільки більшість аналогічних об'єднань мала подібні статuti, немає підстав говорити про те, що у роки першої російської революції профспілки стали школою політичного виховання й класової боротьби для пролетаріату. Не слід забувати, що органи правопорядку та спецслужби пильно контролювали діяльність усіх громадських об'єднань, у тому числі й професійних, і відразу припиняли діяльність тих, які виходили за межі дозволеного “Тимчасовими правилами”.

Проте утримати спілки в “прокрустовому ложі” урядового законодавства було неможливо. Найбільш рішучі керівники та члени професійних організацій явочним порядком розширювали межі їх компетенції й втручалися у вирішення тих питань, які ставило життя. Якщо легальні профспілки в статутах стримано визначали серед своїх завдань “захист економічних і правових інтересів своїх членів”, то нелегальні йшли далі та нерідко висували страйк як головний засіб боротьби за права трудящих. Навіть загроза перед неминучим покаранням не змогла зупинити організаторів 22-денного загального страйку робітників борошномельних і крупорушних млинів у серпні 1906 р. Результатом виступу стало запровадження 8-годинного робочого дня, організація примирної камери, забезпечення оплачуваної 2-тижневої

відпустки, грошова допомога на випадок хвороби. Завдяки організованому спілкою друкарів страйку в багатьох друкарнях Катеринослава було введено 8-годинний робочий день, на 20-30% підвищено зарплату, припинено понаднормові роботи. Під впливом цього виступу визнано членів спілки машинобудівників та шевців — на 9-годинний, а друкарі, хіміки, робітники тютюнової, пробочної, шкіряної й інших галузей одержали підвищення заробітної плати на 10-40%. Окремі об'єднання отримали право брати участь у регулюванні внутрішнього розпорядку на виробництві⁸⁴.

Роль професійної спілки в боротьбі трудящих за свої права продемонстрував страйк корабельних команд і портових робітників Одеси в травні-червні 1906 р. Профспілка “Морська реєстрація” керувала діяльністю страйкового комітету, який висунув ряд вимог. Адміністрація порту й Чорноморського торгового пароплавства спочатку погодилася на те, “щоб спілка контролювала прийом та звільнення з роботи, взяла на облік безробітних моряків і встановила черговість у прийомі нових працівників на роботу”. А через 5 місяців, у листопаді 1906 р., вона заборонила діяльність “Реєстрації”, що після цього перейшла на нелегальне становище й організувала загальний страйк, в якому взяли участь близько 3 тис. осіб. Страйкарів матеріально підтримали спілки та трудові колективи інших підприємств міста. У той час есери й анархісти вдалися до економічного терору, висаджуючи в повітря та підпалюючи судна. У відповідь влада заарештувала членів страйкового комітету і силою припинила страйк.

За допомогою страйкарів домогалися працевлаштування безробітних одеська спілка робітників слюсарного виробництва, київська спілка металістів й інші.

1907 р. ознаменувався тривалим і впертим страйком робітників Дружківського металургійного заводу. Приводом для виступу стало звільнення 400 робітників різних професій. Адміністрація та влада вдалися до силового тиску на страйкарів, за 20 днів було розраховано 1 694 чол., арештовано поліцією кілька активістів, яких звинувачували в революційній діяльності. У лютому до Дружківки стягнуто близько 200 військових, і губернатор просив надіслати ще 2 роти солдатів та ескадрон кавалерії, хоча робітники поводитися спокійно й не давали підстав для застосування зброї. Об'єктом переслідувань стали профспілкові активісти. Поліція повідомляла, що “страйком керує дружківська професійна спілка

в особі свого правління, що назвало себе страйковим комітетом”. Голова спілки “Коробов, він же виборщик від робітників (до II Державної думи – О.Р.), вчора заарештований, розшукуються і підлягають арешту виборщики Шевченко й Фачеев, обидва – члени правління спілки”⁸⁵. Катеринославський губернатор призупинив діяльність дружківської профспілки, але робітники та спілки інших підприємств продовжували підтримувати страйкарів. Трудові колективи Петровського заводу зібрали й передали страйкуючим 984 крб., Новоросійського товариства – 565 крб. Гартманівці також підтримали виступ, вимагаючи прибрати з підприємства ненависних адміністраторів і не звільняти 840 чол., у тому числі майже весь профспілковий актив⁸⁶.

Понад 60 підприємств Одеси охопили страйки в 1907 р. Більше двох місяців тривав страйк на фабриці жерстяних коробок, який закінчився успішно: звільнених робітників поновили, власник погодився на участь виборних від робітників у прийомі та звільненні працівників⁸⁷.

Коли товариство власників швейних закладів оголосило локаут, одеська швейна спілка організувала страйк у всіх 72 майстернях верхнього жіночого одягу. Локаут було зірвано, але й профспілку рішенням генерал-губернатора закрили⁸⁸.

Вже в 1906–1907 рр. підприємці почали наступ на завоювання трудящих у революційних подіях 1905 р. Так, власники київських друкарень стали змінювати деякі параграфи “правил внутрішнього розпорядку” і запроваджувати нові, що погіршувало становище працівників. В окремих друкарнях повернулися до порядків, що панували тут до липневого страйку 1903 р. У 20-ти поліграфічних закладах, підпорядкованих фабричній інспекції, не лише скасували 8-годинний робочий день, встановлений у жовтні 1905 р., а й збільшили його до того, який існував улітку 1903 р. За даними фабричної інспекції від 30 серпня 1906 р., в 9 друкарнях (293 робітники) тривалість робочого дня становила 10 год., тобто 60 год. на тиждень, ще в 11 (838 робітників) – 9 год., тобто 54 год. на тиждень. Коли працівники друкарні Яковлева оголосили 28 лютого 1907 р. страйк, адміністрація попередила їх про звільнення. Згодом, наймаючи нових робітників, власники друкарні поставили їх у ще гірші умови. Вимоги робітників зустрічали організований опір власників, які створили власну спілку та діяли узгоджено⁸⁹.

Падіння попиту на друкарську продукцію, зменшення обсягів виробництва на поліграфічних підприємствах, загальна економічна криза створювали додаткові труднощі для працюючих і знижували їх життєвий рівень.

Страйки були не єдиною формою боротьби за права трудящих та повсякденної роботи професійних організацій. Спілки використовували нагромаджені кошти для матеріальної допомоги своїм членам, хворим і безробітним. Під час локаутів 1906–1907 рр. профспілка металістів Катеринослава створила бюро, яке збирало кошти й видавало грошову допомогу та продуктові пайки безробітним. У робітничому районі Чечелівці діяли безплатні їдальні, організовані за сприяння спілки. Таку ж роботу проводили професійні об'єднання машинобудівників, хіміків, шкіряників Одеси, спілка прикажчиків Харкова. Фонди допомоги безробітним у великих промислових містах були централізованими, оскільки багато спілок не мали навіть мінімальних засобів для цього. Загальний план витрат затверджувався на засіданні центрального бюро спільно з представниками всіх спілок. Кошти з фонду відпускалися на оплату обідів і помешкань для ночівлі безробітних та бездомних. Наприклад, київські профспілки утримували їдальні на 140 осіб, а також щоденно видавали 60–70 безробітним гроші на обіді⁹⁰.

За рахунок профспілкових коштів робітникам надавалася медична і юридична допомога. Так, юрист повинен був 4 рази на місяць чергувати в приміщенні спілки, давати консультації та поради, складати різноманітні клопотання, виступати у судах по конфліктних справах. Медичною і юридичною допомогою користувалися ті спілчани, які додатково вносили до скарбнички 15 коп. А взагалі, система юридичного і медичного забезпечення в деталях обговорювалася на загальних зборах.

Професійні об'єднання займалися не тільки “хлібом насущним”, а приділяли також значну увагу й культурно-освітнім справам. Спілка металістів на заводі Гартмана збрала бібліотеку, читачами якої стали близько 1000 чол. Крім того, вона відкрила 2-класну школу для дітей та недільну загальноосвітню школу й вечірні курси для дорослих⁹¹. Власні книгозбірні мали професійні товариства металістів Брянського, Дружківського, Донецько-Юр'ївського заводів, спілки Одеси, Києва, Миколаєва, Харкова.

Не обмежуючись вирішенням суто економічних питань, професійні спілки брали участь у політичному житті країни. Побоюючись їх політизації, царизм різко негативно ставився до спроб втягнути професійні об'єднання у вир політичної боротьби. За участь у виборній кампанії до II Державної думи керівники і члени спілок Катеринослава, Одеси, Харкова зазнали переслідувань. Наприкінці 1906 р. з цієї причини було припинено діяльність 5 професійних товариств. Всіляко перешкоджав проведенню передвиборних зборів робітників Донбасу тимчасовий генерал-губернатор Південного гірничозаводського району. Причина такого його ставлення у тому, що під час підготовки до виборів активізувалися ліворадикальні партії, які намагалися знайти підтримку організованої в спілки частини пролетаріату.

Оцінюючи економічні здобутки найманих працівників у період 1905—1907 рр., перш за все, слід відзначити підвищення заробітної плати на багатьох підприємствах. Якщо в 1905 р., за даними фабричних інспекторів, середній заробіток фабрично-заводських робітників становив 205 крб., то у наступному році — 231 крб., а в 1907 р. — 241 крб. Відбулося також значне скорочення кількості та розміру штрафів: у 1904 р. в 9 губерніях зафіксовано 77 516 випадків штрафування (сума стягнень — 29 129 крб.), у 1905 р. — 48 648 випадків (16 181 крб.). Тенденція до скорочення штрафних санкцій виявилася стійкою й у наступні два роки, що дає підстави говорити про обмеження сваволі адміністрації підприємств⁹².

Помітним завоюванням трудящих стало скорочення тривалості робочого часу. З червня 1906 р. на металообробних підприємствах, типолітографіях, великих заводах Катеринослава встановлено 10-годинний робочий день, на текстильних фабриках та млинах він зменшився з 13 до 11,5 год.⁹³ На київських машинобудівних заводах робочий день скоротився з 12,5 год. в 1905 р. до 10 год. у 1906 р., тютюнових фабриках — з 12 до 9-11,5 год., винокурнях — з 13-15 год. до 10 год.⁹⁴ На початку 1905 р. робітники Харківщини працювали в середньому по 10 год. на добу, а влітку 1906 р. на заводі тютюнових гільз — 9,5 год., на чавуноливарних, залізорудних, машинобудівних, вагоноремонтних, суднобудівних підприємствах — 9 год. Робітники багатьох цукроварень, а також друкарень Полтави та Миколаєва за допомогою страйків домоглися 8-годинного робочого дня⁹⁵.

Рішучість й організованість трудящих дозволили здійснити успішний наступ на капітал, домогтися поступок з боку адміністрації підприємств і влади. В одній з партійних газет підводилися підсумки того періоду: “Це була епоха найбільших завоювань, досягнутих катеринославськими робітниками. Повсюдне скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати, скасування понадурочних робіт, колективний договір й у хлібопекарів — навіть право штрафувати хазяїв на 100 крб. за порушення цього договору, поліпшення гігієнічних умов праці тощо склало цілу епоху в робітничому житті міста. Лекції та реферати, бібліотеки й читальні задовольняли культурно-освітні запити робітників. Бюро для відшукування заробітку, реєстрація безробітних, медична та юридична допомога, матеріальна допомога й дешеві їдальні служили задоволенню матеріальних потреб робітничого населення”⁹⁶.

І все ж ситуація була далекою від ідеальної. В 1907 р. більшість виступів робітників на захист своїх інтересів закінчувалася не на їх користь. У цілому по імперії лише 16,2% страйків завершилися задоволенням вимог працюючих, 26,1% — компромісними рішеннями, 57,6% поразкою страйкарів⁹⁷. Уже в 1906—1907 рр. підприємці прагнули взяти реванш та нівелювати завоювання трудящих. Державні органи, жорстко обмежуючи професійні об’єднання економічною сферою, карали їх за будь-яку спробу політичної діяльності. То ж у цілому успіхи, досягнуті в боротьбі за інтереси найманих працівників, можуть вражати лише з огляду на те принизливе становище, в якому вони перебували до початку революції. Наступний період показав, що ані влада, ані капітал не збиралися здавати свої позиції.

7. Робітничий рух у 1907—1910 рр.

Економічний застій, що тривав з 1907 до 1910 р., насамперед позначився на становищі найманих робітників. Статистичні показники провідних галузей важкої індустрії свідчили про зниження видобутку вугілля (з 1 114,9 млн пудів у 1908 р. до 1 018,8 млн пудів у 1910 р.), залізної руди в Криворізькому басейні (з 228,8 млн пудів у 1907 р. до 204,3 млн пудів у 1909 р.), марганцевої руди в Нікопольському районі (з 16,4 млн пудів у 1907 р. до 4 млн пудів у 1909 р.). Кризові явища спостерігалися в металообробній, машинобудівній та інших галузях промисловості⁹⁸.

Реагуючи на зміну економічної кон'юнктури, капіталісти намагалися амортизувати наслідки спаду за рахунок інтенсифікації виробничого процесу, зменшення розцінок, звільнення робітників. Деякі великі заводи (Нікополь-Маріупольський, Миколаївський суднобудівний та ін.). У 1908 р. на Харківському паровозобудівному заводі закрили два цехи, а 450 робітників звільнили⁹⁹. В 1907 р. з Брянського заводу у Катеринославі звільнили 500 осіб. У той час не мали роботи 8 000 осіб в Одесі, 10 000 осіб у Миколаєві. Після масових звільнень 1908–1909 рр. у Київській губернії налічувалося близько 20 тис. безробітних, Катеринославській – майже 15 тис., Полтавській – 8 тис., Подільській – 4 тис.¹⁰⁰

Наявність великої резервної армії праці дозволяла власникам підприємств підвищувати норми виробітку й знижувати розцінки. В 1908 р. на багатьох заводах і фабриках останні впали на 20–30%. На київському заводі Гретера та Криванека розцінки знижені на 20%, у майстернях Південно-Західної залізниці – на 5–50%, на Харківському паровозобудівному заводі – на 5–30% (а наступного року – ще на 10–15%)¹⁰¹.

Внаслідок падіння розцінок істотно зменшилися заробітки найманих працівників. У 1906 р. середньорічний заробіток шахтаря становив 327 крб., а наступні два роки – 266–272 крб. Середньорічна заробітна плата у Волинській губернії зменшилася зі 175 крб. у 1907 р. до 134 крб. у 1908 р., Подільській – зі 108 крб. до 104 крб. (і до 98 крб. у 1909 р.), Полтавській – зі 177 крб. до 160 крб. у 1910 р., Харківській – з 207 крб. до 177 крб. у 1909 р.

Натомість стали зростати штрафи. Їх динаміку ілюструють наступні дані. В 1904 р. кількість випадків штрафування становила 77 516 (на суму 29 203 крб.), у 1905 – 41 886 (12 393 крб.), 1906 – з 1190 (11 098 крб.), у 1910 – 63 741 (25 294 крб.). В 1906 р. на кожні 100 крб. зарплати припадало 9,6 коп. штрафів, 1907 р. – 10,1 коп., 1908 р. – 13,9 коп., 1909 р. – 14,8 коп.¹⁰²

Прагнучи зменшити витрати на зарплату, підприємці наймали дедалі більшу кількість жінок та підлітків. Звичним явищем знову стали понаднормові роботи, що оплачувалися як звичайні. У 1909–1910 рр. на одного робітника металообробної промисловості Харківської губернії припадало 103 понаднормові години на місяць, на джутових фабриках – 187, керамічних – 199, цукрових заводах – 216, цукрафінадних – 243¹⁰³.

Одним з найбільш нагальних залишалося питання охорони праці. Якщо у 1904 р. на підприємствах, що підлягали наглядові фабричної інспекції, по всій Російській імперії зареєстровано 69 697 нещасних випадків, то в 1911 р. — 86 745¹⁰⁴.

Житлово-побутові умови більшості найманих працівників були незадовільними. Обстеження жител шахтарів Донбасу катеринославським земством у 1910 р. показало, що 42,9% з них непридатні для персонального життя, 71% помешкань не мали стелі, близько 60% були надто холодними¹⁰⁵. 3/4 робітників Києва жили в напіввогких підвалах. У 1913 р. 61% робітників київських хлібопекарень мешкали в подібних приміщеннях, 26% — спали на ящиках¹⁰⁶. Неприятливі умови для роботи й відпочинку ставали причиною хвороб, передчасного старіння, інвалідності.

Самодержавний режим і підприємці повели наступ не тільки на соціально-економічні права трудящих, а й проти їх громадських організацій.

Події 3 червня 1907 р. стали рубіжним для всіх суспільних сил, але для найманих працівників мали особливо негативне відлуння. Наступ на права трудящих знайшов вияв у зменшенні представництва від пролетарських верств (вони могли делегувати до Думи тільки 2 представників від Катеринославщини та Харківщини), а також тиску на всі організації, що захищали інтереси трудового люду. На початку червня почалися арешти членів ліворадикальних партій і тих, кого підозрювали у співпраці з ними. 27 липня департамент поліції надіслав на місця спеціальний циркуляр, в якому вказувалося на необхідність посилити репресії проти професійних об'єднань. У Житомирі восени 1907 р. призупинено діяльність спілки друкарів, заснованої 1903 р. й зареєстрованої в березні 1907 р. Протягом 1907–1910 рр. припинили роботу 7 з 9 професійних товариств Єлисаветграда, і лише прикажчики та машинобудівники мали легальні спілки¹⁰⁷. З 80 професійних організацій Катеринославської губернії, які діяли у період революції (в тому числі й нелегальних), до 1910 р. залишилося 4, у Києві — з 13 — тільки 2, в Харкові до 1911 р. — всього 7¹⁰⁸. Миколаївський градоначальник не допустив існування жодного профоб'єднання. У Харківській губернії протягом 1908 р. зареєстровано тільки одну спілку оркестрових музикантів¹⁰⁹, а з колишніх професійних товариств ознаки життя подавали спілки залізничників, палітурників, друкарів, прикажчиків

і шевців. За даними фабричного інспектора Херсонської губернії, там, а головним чином в Одесі, відмовлено у реєстрації 48 професійним організаціям та закрито — 74¹¹⁰. Газета “Соціал-демократ” з цього приводу повідомляла: “Серйозна криза в усіх сферах робітничого руху... Про професійні спілки майже позабули. Спочатку робився ряд спроб легалізації спілок, але закінчилися вони нічим. Існуючі до останнього часу кілька спілок були закриті. В міському районі збереглося кілька нелегальних професійних груп. У заводських, починаючи з 1906–1907 рр., не було легалізовано жодної спілки”¹¹¹. Одеський градоначальник Толмачов, відомий своєю чорносотенською позицією, встановив повсякденний контроль за діяльністю профоб’єднань, що залишилися, й карав їх за найменші спроби виявити активність. Фабричний інспектор Херсонської губернії наголошував, що професійні товариства переслідувалися за те, що виступали організаторами страйків і в 1906–1907 рр. набули такої сили, що “накладали штрафи на власників закладів, які порушували, на думку товариств, інтереси робітників, бойкотували не лише господарів, а й своїх товаришів, що посміли “ослухатися їх”¹¹².

Чиновники вишукували найменший привід, аби призупинити діяльність професійних організацій. Так, у липні 1907 р. після обшуку приміщення київської профспілки друкарів присутні її члени були заарештовані, а сама вона закрити. Заборона спілки офіційно мотивувалася “відхиленням у своїх діях від статуту, що загрожувало державному і громадському спокою”. Лише після п’ятиразових перероблень статуту організацію в кінці липня 1908 р. знову було легалізовано. Але у жовтні того ж року її знову розпустили¹¹³.

Занепокоєна впливом ліворадикальних сил царська охоронка здійснювала масові обшуки та арешти. Оскільки соціал-демократи, есери, представники інших партій часто діяли під дахом професійних об’єднань, репресивні заходи охоплювали і спілчан. 20 квітня 1908 р. поліція викрила й арештувала учасників партійної сходки більшовиків у приміщенні “одеської спілки хлібо-кондитерського цеху”. В конфіскованому у них рукопису містився заклик до пекарів “приєднатися для відстоювання свободи до лав пролетаріату, що бореться”¹¹⁴. У травні того ж року в Луганську взято під арешт 39 активних членів більшовицької організації та працівників профспілки машинобудівників. У Катеринославі лише

протягом року затримано і вислано близько 150 членів металістів¹¹⁵. Під час засідання чергового пленуму Центрального бюро київських профспілок, “на якому обговорювалися питання медичної й правової допомоги спілчанам, поліція арештувала членів ЦБ та 16 представників різних професійних організацій. Після 3-місячного перебування у в’язниці значну частину їх відправили на заслання¹¹⁶”

За час з 1906 до 1910 рр., за вказівкою урядовців різного рангу, розпущено близько 500 професійних об’єднань і ще 600 відмовлено у реєстрації¹¹⁷. В Україні до кінця 1909 р. кількість легальних спілок скоротилася до 61¹¹⁸, а кількість членів у них — з 246 тис. до 13 тис. чол. Частина професійних організацій перейшла в підпілля. На початку 1908 р., за неповними даними департаменту поліції, налічувалося 95 нелегальних профспілок, частина з яких перебувала в Україні¹¹⁹.

Намагаючись відвернути трудящих від організованої економічної й політичної боротьби, режим заохочував створення різноманітних артілей, організацій по благоустрою селищ, ощадно-позичкових кас, філантропічних товариств та об’єднань. У Харківській губернії в 1908 р. зареєстровано 22 таких товариства, тоді як 1906 р. — лише 10¹²⁰. Особливе сприяння надавалося діяльності шовіністичних організацій на кшталт “Славянського общественного собрания союза русского народа”, “Харьковского общества русских людей” тощо. Прагнучи розколоти трудящих за національною ознакою, державна бюрократія дозволяла відкривати національні й націонал-шовіністичні об’єднання. Так, у спілці металістів Єлисаветграда перебувало багато чорносотенців. 1910 р. в ній виявляли активність робітники, що водночас належали до “Союза русского народа”. Схожа ситуація склалася також у київській спілці друкарів, де на противагу національним російським професійним товариствам діяли єврейські¹²¹.

В період політичної реакції активісти спілкового руху не припиняли докладати зусиль у справі консолідації трудящих на професійній основі. В кінці 1907 р. залізничники Києва створили вузлове бюро спілки робітників та службовців Південно-Західної залізниці. Оскільки осередки, що діяли у попередній період, були зруйновані, доводилося все починати практично з нуля. Невдовзі залізничникам вдалося обладнати власну друкарню, в якій друкувалися листівки й газета “Залізничний пролетар”, та

відродити спілку, діяльністю якої цікавилися їх колеги з Києва, Одеси, Конотопа¹²². На Південній залізниці керівники Харківської залізничної спілки виступили проти системи професійно-політичних організацій, які свого часу були створені під впливом есеро-кадетських елементів. Перебудовуючи роботу спілки, залізничники прагнули перетворити її на звичайне профоб'єднання.

Профспілковий рух і надалі проходив під знаком боротьби різних політичних сил за вплив на нього. Навіть всередині РСДРП(б) не було єдності в питанні про взаємини з професійними об'єднаннями. Так звані “ліквідатори” виступали за легалізацію партії й переведення діяльності профспілок на рейки тред-юніонізму. “Одзовісти”, навпаки, обстоювали вихід з усіх легальних організацій, у тому числі профспілок, та перехід до виключно підпільних форм боротьби. Однак переважаюча частина партії націлювала більшовиків на місцях активно брати участь у роботі легальних спілок, а там, де існує заборона на їх діяльність створювати нелегальні.

Особливо активно в цьому напрямі діяли одеські більшовики. 1909–1910 рр. Одеський комітет РСДРП(б) взяв участь у формуванні профспілкових осередків, створюючи в них соціал-демократичні групи. Спілка друкарів організувала випуск власного друкованого органу – “Одесского печатника”, а більшовики (її члени) – листівки і навіть газети. Ця ж організація таємно видала й розповсюдила газету “Робочий листок” (№ 3-4).

Соціал-демократичні групи домагалися легалізації спілки моряків (“Регистрации”), взявши участь в організації страйку з цього приводу. У листопаді 1911 р., “Регистрация” була офіційно визнана державними органами. До 1912 р. членами спілки стали команди 84 суден¹²³.

Під впливом партійних осередків профспілки використовували думську трибуну для захисту інтересів трудящих. Центральні бюро київських та одеських професійних об'єднань ухвалили рішення про участь у виборах до III, а пізніше й IV Державної думи і надсилали депутатом від соціал-демократичної партії матеріали, в яких містилися дані про становище найманих працівників. Ці матеріали стали підставою для запитів соціал-демократичної фракції, зокрема про причини катастрофи на Риковських рудниках, коли загинули 300 гірників, та щодо переслідування профспілок.

Активно боролися за вплив у професійних організаціях представники інших партій. Бундівці розкололи спілки шевців, друкарів, працівників інших професій в Одесі, де паралельно діяли осередки, створені за національною ознакою. На окремі профспілки Бахмута, Дружківки, Єлисаветграда, Кам'янського, Луганська, Маріуполя, Проскурова, Чернігова мав вплив “Бунд”, Житомира й Чернігова – “Спілка”, Єлисаветграда – чорносотенці, Кам'янського і Луганська – “ліквідатори”. Серйозними опонентами “твердих” ленінців виступали меншовики, які контролювали діяльність багатьох спілок у всіх промислових центрах України.

До літа 1910 р. в 20 населених пунктах України залишалася 41 легальна спілка, що об'єднувала близько 5 тис. працюючих. За роки політичної реакції влада припинила діяльність 80 % спілок. З тих, що залишилися, половину становили виробничі й цехові спілки робітників, іншу половину – об'єднання прикажчиків, бухгалтерів і конторників. Окрім легальних професійних осередків у Катеринославі, Києві й Одесі існували нелегальні¹²⁴.

В повсякденній роботі профспілки зосереджували увагу на розв'язанні питань, пов'язаних з покращенням матеріально-побутового становища трудящих, наданням їм юридичної й медичної допомоги. Водночас навіть у той складний період останні не відмовлялися від найбільш ефективної форми захисту своїх інтересів – страйків. Протягом 1908–1910 рр. у Київській губернії відбулося 8 страйків, Херсонській – 38¹²⁵. У цілому ж страйковий рух ішов на спад, що ілюструють статистичні показники: в 1905 р. у страйках взяли участь 500 тис. робітників і службовців, 1906 р. – 92 тис., 1907 р. – 55 тис., 1908 р. – 21 тис. 1909 р. – 10 тис., 1910 р. – 92,5 тис.¹²⁶

Профспілки виявляли взаємну солідарність у боротьбі проти капіталу. Підприємці також демонстрували здатність до узгодження власних дій та консолідації. В ряді міст вони створили свої об'єднання, які дозволяли організовано протидіяти виступам найманих працівників. У роки реакції підприємці неодноразово оголошували локаути, повертаючи собі позиції, завойовані трудящими в ході страйків. Локаути були крайньою формою реагування власників підприємств на економічну ситуацію й робітничий рух і ставили останній у надзвичайно скрутне становище. Тому взаємна підтримка трудящих мала в таких випадках

особливе значення. Коли на Брянському заводі у Катеринославі було оголошено локаут, робітники підприємства отримали кошти, зібрані спілкою металістів у різних містах країни, в тому числі й у Петербурзі¹²⁷.

8. Піднесення пролетарського руху у 1910–1914 рр.

Початок другого десятиріччя ХХ ст. ознаменувався позитивними зрушеннями в економіці Російської імперії. Однак на становищі трудящих це практично не відбилося. Навпаки, прагнучи швидше подолати кризові явища, підприємці посилювали їх експлуатацію. Наймані працівники відповіли на це страйковою боротьбою. Вже 1911 р. в Україні зафіксовано 54 страйки, в яких взяли участь понад 15 тис. осіб.¹²⁸

У зв'язку з трагічними подіями 4 квітня 1912 р. на Ленських золотих копальнях відбувся різкий сплеск громадської активності трудящих у різних формах: маніфестаціях, страйках, зборах, а також – агітаційній роботі партій та інших об'єднань. Лише у квітні 1912 р. в Україні відбулося 152 страйки (32 тис. учасників) на знак протесту проти репресій урядових військ. Всього ж, у тому році проведено 349 страйків (у тому числі 239 політичних і змішаних), в яких взяли участь 132 тис. працюючих. Внаслідок цих виступів капітал втратив понад 746 тис. робочих людино-днів¹²⁹.

Активніше порівняно з попередніми роками діяли профспілки й страйкові комітети у День міжнародної солідарності трудящих – 1 травня. В той день 1912 р. не стали до роботи 600 металістів київського Південно-Російського машинобудівного заводу, розійшлися по домівках робітники кабельного та чавуноливарного заводів¹³⁰. У Миколаєві зупинилися 3 великі підприємства, а суднобудівники 1 травня розпочали двомісячний страйк. Чотириденний виступ робітників заводу Ельворті (Єлисаветрад) завершився успіхом: адміністрація звільнила майстра, яким був незадоволений колектив¹³¹. Першотравневі події не минули й Одесу, де не вийшли на роботу портовики і працівники заводу Гена¹³².

Пожвавлення боротьби трудящих за свої права дало новий імпульс профспілковому будівництву. Велася робота, спрямована

на відновлення колишніх, легалізацію незареєстрованих й офіційне оформлення нових професійних об'єднань. При цьому трудові колективи виявляли послідовність, настійливість, а часом і гнучкість, оскільки державна бюрократія все ще протидіяла розгортанню спілкового руху. Так, члени закритої в жовтні 1908 р. “Спілки робітників графічних мистецтв” переробили її статут і під новою назвою “Київське професійне товариство робітників типолітографських закладів” 1 березня 1909 р. подали його на затвердження. Статут зареєстровано у серпні того ж року, а дозволу на скликання загальних зборів правлінню довелося чекати аж до кінця лютого 1910 р.¹³³

В тому ж році активізували зусилля, спрямовані на організацію професійних об'єднань, трудящі Миколаєва, де до того влада взагалі накладала заборону на їх діяльність. На початку наступного року ініціативна група виробила проект статуту спілки металістів, а потім належним чином відбула процедуру реєстрації. Весною 1911 р. почали працювати комісії по виробленню статутів спілок металістів й інших спеціальностей. Після арештів більшовиків та членів інших партій цю роботу було поновлено у кінці року. На зборах металістів, зокрема обрано нову комісію, яка завершила справу і подала необхідні документи до губернського “в справах про товариства присутствія”. Подібну спробу відродити професійний осередок здійснили й робітники Дніпровського заводу у Кам'янському¹³⁴.

У 1911 р. в Харкові зареєстровано 8 професійних спілок, у тому числі працівників фабрики цукерок та шевців¹³⁵. У Катеринославі продовжувало діяти профоб'єднання торгово-промислових службовців, у Луганську — спілки металістів паровозобудівного заводу, в Костянтинівці — робітників скляного виробництва. Відродилися профорганізації металістів на Дніпровському й Жулинському заводах.

На Київщині у той час діяло 10 професійних об'єднань, в Одесі — 19, в Житомирі було створено 3 нових спілки¹³⁶.

Водночас влада шукала будь-який привід, аби закрити професійні об'єднання чи не реєструвати їх. Одеським робітникам “графічних мистецтв” чиновники відмовили у реєстрації спілки на тій підставі, що в статуті не було чітко визначено район її дії. Крім того, “губернське присутствіє” накладло заборону на організацію професійних осередків робітників та службовців

клеєварного заводу, розвізників і торговців гасом та фарбами. Спілку конторників і бухгалтерів було ліквідовано внаслідок того, що “товариство... допустило на курси бухгалтерії сторонніх осіб та зберігало заборонені книги в своїй бібліотеці”¹³⁷. З 10 київських профоб’єднань державна адміністрація розпустила 6, у тому числі металістів, друкарів, деревообробників¹³⁸. “Політична неблагонадійність” більшої частини харківських друкарів стала офіційним мотивом припинення діяльності їх професійної спілки¹³⁹. Влітку 1912 р. закрито профосередок робітників скляного виробництва в Костянтинівці.

Характер політичного режиму змушував організоване робітництво діяти підпільними методами. Нелегальні професійні осередки взуттєвників, заготівельників, шевців і мулярів виникли у Чернігові, гірників – на Жиловському руднику (Донбас). При цьому вони діяли не ізольовано, а обмінювалися літературою й досвідом роботи. На підтримку страйкуючих заготівельників їх колеги в інших містах зібрали у фонд допомоги 100 крб. Київських штрейкбрехерів спілчани зняли з робіт, оплатили їх проїзд з Чернігова та назад. Підприємці змушені були підвищити заготівельникам платню на 20%¹⁴⁰.

В 1913 р. чернігівські спілчани домоглися дозволу на відкриття “Клубу трудящих”, який використовувався для розповсюдження забороненої літератури та преси. Тоді ж залізничники Крюківських вагонних майстерень Кременчука під час сходки ухвалили рішення про створення професійного осередку. Однак відсутність зв’язку з іншими транспортними спілками не дозволила йому вийти за рамки каси взаємодопомоги¹⁴¹.

Профспілкові об’єднання використовували всі наявні можливості для агітації й пропаганди серед трудящих досвіду “класової боротьби” інших регіонів країни і зарубіжжя. Наприклад, у “Науково-художньому клубі”, який належав київській спілці торговельних службовців, проводилися збори різних партійних організацій, влаштовувалися лекції та диспути на злободенні теми. Дістаючи інформацію про те, що клуби чи бібліотеки займаються політичною діяльністю, поліція відразу порушувала клопотання про їх заборону, а причетних до “протидержавних” дій арештовувала. В 1912 р. з цих причин припинили роботу “Науково-художній клуб” і “Клуб трудящих м.Киева”. На 1075 рудників Юзівського гірничого району налічувалася всього одна бібліотека

профспілки прикажчиків, але й вона за розповсюдження робітничої газети була ліквідована жандармським управлінням”¹⁴².

Керуючись міркуваннями “державної безпеки”, спецслужби самодержавної Росії не зупинялися перед фізичним знищенням політичних опонентів. Дізнавшись, що на II Всеросійський форум фабричних лікарів (Москва, 14-22 квітня 1914 р.) делегатами обрані від спілки шевців М.Плугін та О.Гурін і від друкарів Ф.Семенов та Ф.Колобок, московська “охоронка” дала Харківському губернському жандармському управлінню “орієнтування” на “ліквідацію останнього... з метою недопущення на з’їзд, що має відбутися”¹⁴³.

Значну роль у піднесенні загальнокультурного рівня й корпоративної, класової свідомості трудящих відіграла преса. Окрім загальноросійських газет і журналів (“Звезда”, “Правда”, “Вопросы страхования”, “Работница”, “Металлист”, “Пролетарий иглы”, “Деревоотделочник”) серед робітників та службовців України розповсюджувалися місцеві видання: журнали “Гудок” (вийшло 2 номери в кінці 1910 – на початку 1911 р.) “Печатное слово”, “Жизнь фармацевта” (Київ), “Одесский печатник”, газети “Труд” (Єлисаветград), “Одесский курьер”.

Як і в попередні роки, трудящі вдавалися до страйку, як найбільш ефективного засобу протидії капіталу. У 1913 р. порівняно з 1900 р., товарні ціни зросли на 36,6%, а середньорічна зарплата робітників – лише на 27,5% (в Україні – на 20,7%)¹⁴⁴. Середня тривалість робочого дня у промисловості в той час становила 10 годин¹⁴⁵. Норма експлуатації робітників – понад 100% – була вищою, ніж у розвинених країнах. Кількість нещасних випадків у промисловості (без гірничозаводської) в українських губерніях зросла з 9 947 у 1910 р. до 16 727 в 1913 р.¹⁴⁶ Тяжкі умови праці та побуту штовхали пролетаріат на опір експлуатації й боротьбу за свої соціальні права. У 1913 р. в Україні відбулося 249 страйків, у тому числі 148 економічних та 9 змішаних, в яких взяли участь близько 77 тис. чол. Зі 157 страйків 81 (51,6%) закінчився перемогою робітників, 38 (24,2%) – поразкою, результати решти – невідомі. Капіталісти внаслідок зупинки виробництва втратили понад 404 тис. робочих днів¹⁴⁷. Перша половина 1914 р. позначена ще більшим піднесенням страйкового руху, який охопив 95 тис. трудящих. З 90 економічних страйків робітники виграли 37 (41%)¹⁴⁸. І лише з початком I світової війни він пішов на спад.

В розвитку профспілкового руху помітну роль відіграла страхова кампанія. Проект закону про страхування, що обговорювався у III Державній думі протягом 1911–1912 рр., мав на меті створити певні соціальні гарантії для найманих працівників. 23 червня 1912 р. закон набув чинності, дозволивши створювати лікарняні каси для забезпечення робітників на випадок їх хвороби й каліцтва. Однак страхування не передбачало забезпечення по інвалідності, старості та безробіттю, не поширювалося на сільськогосподарських робітників, службовців торгівельної мережі, залізничників, тимчасових і сезонних працівників, прислугу та в сукупності охоплювало не більше 10% пролетаріату імперії. Лікарняні каси дозволялося організовувати на підприємствах з кількістю працюючих не менше 200 чол., а там, де їх менше, створювалася спільна каса для кількох підприємств. Прав створювати каси взагалі позбавлялися підприємства з числом зайнятих на них менше 20 чол., а за відсутності механічного двигуна — менше 30 осіб. Контроль за діяльністю страхових органів передавався до рук підприємців: власники чи їх уповноважені, згідно із законом, були головами загальних зборів членів каси.

До складу цих зборів входили уповноважені від робітників (їх кількість не перевищувала 100 чол.) і представники власників, що мали 2/3 голосів усіх присутніх на зборах. У правлінні лікарняної каси працюючі мали на 1 голос більше, ніж підприємці. Фонд її формувався з внесків робітників (1–2% із зарплати) й власників (2,3% від суми внесків працюючих). Як правило, цих коштів не вистачало для покриття всіх необхідних витрат. Законодавством передбачалося видавати допомогу в розмірі від 1/4 до 1/2 зарплати неодруженим та від 1/2 заробітку — сімейним робітникам¹⁴⁹.

Ліві партії використовували лікарняні каси для легальних форм роботи. Знаючи про це, міністр внутрішніх справ Макаров у жовтні 1912 р. надіслав губернаторам циркулярного листа, в якому наголошував, що дані “заходи створюють міцні робітничі організації, у руках яких будуть зосереджені великі суми грошей, що в свою чергу пробудить у робітників усвідомлення власних професійних інтересів. Тому необхідно поставитися з особливою обережністю до практичної постановки справи здійснення цих заходів, щоб [лікарняні каси] не виявилися вогнищами революційної пропаганди”¹⁵⁰.

Наймані працівники з ентузіазмом сприйняли появу закону, що гарантував їм певний соціальний захист. Але на ділі все виявилось складнішим. Спроби трудящих вплинути на формування керівних органів кас і характер прийнятих ними рішень наштовхувався на рішучий опір підприємців та урядовців.

Київські друкарі, обговоривши основні положення закону 1912 р., ухвалили резолюцію такого змісту: “1) Вимагати, приєднуючись до вимог організованого пролетаріату Петербурга, організації загальноміської лікарняної каси; 2) Необхідно розповсюдити страхування не лише у разі хвороби, а й у разі інвалідності, материнства та ін. втрати працездатності; 3) Страховий внесок повинен бути створений за рахунок держави і підприємців; 4) Повне самоуправління робітників у лікарняній касі; 5) Запропонувати страховим комісіям виявити підприємства, що об’єднують менше 20 робітників, та підвести їх під дію страхового закону”¹⁵¹. Відмовившись від висунутої спілкою ідеї загальної норми для всіх робітників друкарень, власники розбили організацію на 4 лікарняні каси.

З метою ослаблення позиції трудящих у касах, влада заборонила скликати передвиборні збори робітників. Так, 12 травня 1913 р. поліція розпустила таке зібрання в Троїцькому народному будинку Києва, на яких друкарі мали обговорювати питання організації лікарняних кас. Підставою стала присутність на ньому представників інших професій, а також дискусія, що розгорнулася довкола статуту¹⁵². Металісти Донецько-Юр’ївського заводу надіслали депутату Держдуми Г.Петровському ухвалену ними резолюцію, в якій зокрема наголошувалося: “Протестуємо проти насильства, яке уряд вчиняє проти робітників при проведенні страхування у життя, й вимагаємо свободи зборів для з’ясування існуючих рис нового закону, для виборів уповноважених до лікарняних кас. Вимагаємо, щоб представники в присутствіє і раду обиралися самими робітниками, а не призначенням”¹⁵³.

Необхідність демократичних змін у процедурі виборів керівних органів кас була настільки очевидною, а тиск з боку професійних об’єднань та політичних партій таким сильним, що уряд у лютому 1914 р. змушений був піти на поступки. Він санкціонував передвиборні збори й збори виборщиків по виборах уповноважених до лікарняних кас. Більше того, поліції рекомендувалося вкрай обережно підходити до арешту осіб, що залучалися до

виборів, “аби не створювати серед робітників недовіри в ширості заклику уряду до участі їх у виборах”¹⁵⁴.

В деяких містах членство у касах будувалося за національною ознакою (існували єврейські, українські, російські каси). Це зменшувало фінансові можливості кас і здатність працівників чинити опір диктату підприємців. На знак протесту проти створення мононаціональних лікарняних кас друкарні Одеси опублікували у газеті “Одесский листок” відкритого листа, в якому зазначалося; “Ми, що нижче підписалися, робітники друкарні “Бр.Кульберг”, контингент яких становить 50 процентів християн, цим протестуємо проти введення національної ворожнечі деякими завідуючими великих друкарень у справі запровадження лікарняної каси для робітників усіх друкарень м.Одеси.

При цьому висловлюємо побажання, щоб усі друкарські робітники без різниці національності з’єдналися в одну спільну лікарняну касу для блага всіх робітників”¹⁵⁵.

Організовані й згуртовані робітники могли протистояти сваволі власників заводів, фабрик, майстерень. І хоча страхове законодавство істотно не поліпшило справу соціального захисту трудящих, кампанія утворення лікарняних кас стала ще одним кроком на шляху до консолідації найманих працівників, перевіркою їх організованості та рівня свідомості.

Крім того, там, де влада не дозволяла створення профспілок, лікарняні каси були єдиною формою легального об’єднання трудящих.

Суспільна активність останніх виявлялася і в інших справах. Професійні спілки виявили зацікавленість у створенні бірж праці, які могли б стати дійовим засобом боротьби з безробіттям. Друкарі Києва на своїх зборах 1 грудня 1913 р. ухвалили резолюцію, в якій позитивно оцінювалась ідея створення біржі праці й одночасно висловлювалося переконання, що її діяльність лише тоді відобразить інтереси робітництва, коли до управління нею будуть залучені профспілки¹⁵⁶.

Робітничі організації взяли участь у виробленні проекту біржі праці, але Дума загальмувала процес його обговорення. Біржа праці була створена вже в роки війни на кошти обласного військово-промислового комітету і земського союзу та мала сприяти підприємцям, які працювали на оборону, в отриманні робочих рук.

Як бачимо, у передвоєнний період сфера громадської самодіяльності найманих працівників суттєво розширилася. Царизм ішов на певні поступки лише під тиском організованих виступів трудящих. І хоча вони були досить обмеженими, все ж свідчили про зростаючий потенціал об'єднаних у робітничих організаціях найманих працівників.

9. Боротьба трудящих за свої права в період I світової війни

У добу Першої світової війни трудящі України вступили, маючи значний досвід класових боїв і розв'язання складних суперечностей між працею і капіталом. Поряд зі стихійними виступами все більшу роль відігравали організовані пролетарськими організаціями і партіями акції. Перед початком війни у 13 містах та селищах України налічувалося 34 легальні профспілки (близько 5 тис. членів) і 18 нелегальних: 5 у Катеринославі, 4 в Чернігові, 3 в Одесі, по 2 у Києві й Юзівці та по 1 у Харкові й Кременчуці. Профспілки України становили 29,4% всіх об'єднань Російської імперії та 6,6% їх членів¹⁵⁷.

Початок I світової війни різко змінив політичну і соціально-економічну ситуацію в країні. Найбільш негативно на становищі трудящих позначилася дорожнеча. Порівняно з 1913 р. ціни на житнє борошно в грудні 1914 р. зросли на 27%, у грудні 1915 р. – на 80,9%, відповідно на цукор – пісок на 7,4% – 44,9%, м'ясо – на 36,7%, в 1915 р. Реальна зарплата становила в гірників 76,5% її розміру у 1913 р.¹⁵⁸, в Києві скоротилася на 25,5% у 1915 р. і на 45,2% в 1916 р., порівняно з 1912 р.¹⁵⁹

Різко зросла тривалість робочого дня. На заводах та фабриках, що виконували військові замовлення, робітники працювали по 15-16 годин. 9 травня 1915 р. уряд затвердив положення про використання жіночої й дитячої праці на нічних і підземних роботах. Понадурочні роботи стали обов'язковими¹⁶⁰.

Адміністрація та власники підприємств знову відродили практику широких штрафних санкцій. На підприємствах Харківської губернії, що перебували під наглядом фабричної інспекції, у 1915 р. оштрафовано кожного другого, а в Катеринославській губернії – кожного третього робітника.

Важкі умови праці, відсутність належного рівня медичного обслуговування ставали причиною виробничого травматизму й хвороб. 1916 р. на Дніпровському металургійному заводі, де працювали 9283 робітники, лікарі заводської лікарні щодня приймали до 450-500 хворих. На Миколаївському суднобудівному заводі “Наваль” у січні 1915 р. 11 тис. робітників пропустили через хворобу 11 244 дні, в січні 1916 р. 13 тис. робітників — 23 019 днів¹⁶¹.

Мобілізація значної частини пролетарів на фронт дозволила зменшити резервну армію праці. Однак, отримуючи великі військові замовлення, підприємці всіляко прагнули збільшити інтенсивність і продуктивність праці. Капіталісти підтримували заходи уряду, спрямовані на мілітаризацію виробництва. Переведення робітників на казармене становище, прикріплення їх до певних підприємств позбавляло їх власників необхідності шукати засобів економічного заохочення працюючих і ставило перешкоди для соціальних конфліктів. Втім, масовий опір трудящих не дозволив здійснити плани тотальної мілітаризації праці. Частково остання запроваджувалася на казенних військових заводах і деяких приватних оборонних підприємствах, що перебували у прифронтовій смузі¹⁶².

В роки війни самодержавство повернулося до найбільш жорстких форм правління, включаючи репресії проти громадських та політичних організацій країни. Одним з об'єктів гонінь стали професійні об'єднання, які заважали перетворенню найманих працівників на безголосу й безправну масу. Правління київської спілки металістів у 1914 р. було заарештовано, більшість його членів рекрутовано до діючої армії. Припинили існування “Товариство самоосвіти” (1914 р.) і “Науково-художній клуб” (1915 р.). Часті мобілізації різко зменшували кількість членів профспілок, що інколи давало підстави для їх закриття. В Луганську протягом першого року війни чисельність членів спілки машинобудівників скоротилася більше ніж удвічі. Нечисленними стали професійні осередки деревообробників, шевців Києва, а спілка робітників-фарбувальників взагалі припинила існування. Кількість членів спілки київських друкарень на початку 1915 р. зменшилася порівняно з попереднім роком з 400 до 200, після оголошення мобілізації — до 158 осіб, а до кінця 1915 р. налічувалося всього

108 членів. У фінансовому плані вона ледве зводила кінці з кінцями: протягом 1915 р. на допомогу безробітним було виділено всього 8 крб. 16 коп. Попри важке становище та поліційні репресії спілка, що об'єднувала тільки 5% друкарів, у 1916 р. керувала всією економічною боротьбою робітників поліграфічного виробництва і порівняно успішно провела два страйки¹⁶³.

Інколи влада вдавалася до примусового розпуску професійних об'єднань. Так було в Харкові й Одесі, де офіційно закрили кілька спілок. У Катеринославі ліквідовано всі професійні осередки, крім спілок службовців і трамвайників та нелегальних спілок кравців і робітників механічної майстерні по виробництву взуття¹⁶⁴. Жодного профоб'єднання в роки війни, крім луганської спілки металістів та металістів Сулинського заводу, не залишилося у Донбасі.

Натомість почалося насаджування чорносотенних організацій типу “Собрания истинно русских людей”.

В роки війни статистика про чисельність професійних спілок не велася, хоча окремі відомості про вцілілі осередки у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, Луганську, Єлисаветграді, Бахмуті збереглися. Вони, зокрема, свідчать про плінність членів професійних організацій. У Київській спілці деревообробників на 1 січня 1915 р. перебувало 72 особи (протягом року вступив 201, а вибув 161 осіб)¹⁶⁵. На заводі Гартмана в Луганську на 1 січня 1914 р. зафіксовано 217 членів спілки, а на початку другого півріччя – 107¹⁶⁶. Наприкінці 1915 р. у спілці деревообробників Києва залишилося 63, типолітографічних і палітурних закладів – 106, булочників та кондиторів – 375, спілці по виготовленню одягу – 136 члени¹⁶⁷. Лави спілчан зменшувалися не лише через мобілізації, а й внаслідок арештів, заслань, звільнень тих, хто сміливо йшов на конфлікт з підприємцями і владою.

Після того як минув короткий період “ура-патріотичних” настроїв, що охопили майже всі (в тому числі й ліві) партії та громадські організації, виокремилися різні, часто протилежні позиції в ставленні до війни. Більшовики і контрольовані ними організації виступали проти імперіалістичної війни. Меншовики, бундівці, представники правих партій відстоювали гасло “оборонства”.

Щоб “прив'язати” робітничі верстви до власного політичного курсу, уряд всіляко заохочував їх участь у діяльності військово-

промислових комітетів (ВПК)*, які мали сконцентрувати зусилля на сприянні фронту, успішному виконанні воєнних замовлень.

Поряд з розв'язанням економічних завдань (постачання збройних сил, забезпечення промисловості паливом, робочою силою, металом, енергією тощо) представники капіталу ставили й свої корпоративні інтереси, прагнучи через ВПК допомогтися від уряду політичних поступок, лібералізації. При військово-промислових комітетах створювалися “робітничі групи”**, які часто використовувалися як легальна можливість для пропагандистських акцій різних партій, а також для постановки вимог з боку професійних об'єднань. Наприклад, до складу “робітничої групи” Київського обласного ВПК увійшли 10 осіб, які організувалися в окремий осередок з власним бюджетом та діловодством. Спеціальною постановою комітету групу було затверджено як самостійний відділ на чолі з П.Незлобіним (представник спілки друкарів).

На початку 1915 р. на пленарному засіданні комітету “робітнича група” оприлюднила свою декларацію, в якій наголошувалося, що “захист батьківщини не суперечить тактиці робітничого класу”, а “шлях до оборони пролягає через свободу”. На думку авторів документа, мобілізацію народних сил на захист країни може забезпечити здійснення таких політичних умов: “Свободи зборів і спілок, свободи слова й друку, недоторканості особи та житла, рівноправності всіх національностей, повної амністії з усіх політичних і релігійних справ, негайної відміни всіх надзвичайних станів, негайного скликання Державної думи для безперервної сесії тощо, а також зміни виборчого закону до Державної думи за принципом загального, прямого, рівного й таємного голосування”¹⁶⁸. Зрозуміло, що ці вимоги не могли знайти позитивного відгуку у влади та ще в умовах війни. “Робітнича група” була створена при Одеському обласному військово-промислому комітеті, але практичних кроків вона не зробила і вийшла з його складу. Зовсім не вдалося створити “робітничі групи” при Катеринославському й Харківському ВПК та багатьох місцевих військово-промислових комітетах. У ряді міст

* ВПК почали створювати з травня 1915 р.

** “Робітничі групи” мали сприяти підвищенню інтенсивності праці й “оборонським”, патріотичним настроям серед пролетарських верств.

ліворадикальним партіям вдалося організувати бойкот виборів до ВПК. Але в більшості військово-промислових комітетів робітники знаходилися під впливом “оборонців” і свідомо чи не свідомо підтримували загальну лінію на “війну до переможного кінця”. Так, у харківській спілці торговельних службовців панували патріотичні настрої, які вона намагалася нав’язати й іншим об’єднанням міста. З ініціативи останньої влітку 1915 р. було скликано загальні збори робітників Харкова, в яких взяли участь представники всіх професійних організацій міста. Обговоривши питання про участь робітників у “захисті вітчизни”, делегати отримали дві резолюції – за підтримку урядового курсу та проти продовження війни, але ухвалити жодну з них не дозволив помічник харківського поліцейстера, який закрити збори¹⁶⁹.

Незважаючи на военний стан, основним засобом боротьби за права трудящих залишилися страйки. Їх організація і проведення були пов’язані з великими труднощами й небезпекою, оскільки поліція стежила за активістами робітничого та революційного руху і вживала репресивних заходів щодо них.

Найпомітнішою подією першої половини 1915 р. стали виступи робітників сталеливарного заводу товариства “Уніон” у Макіївці й Петровського заводу в Єнакієвому. З тисячі макіївських металургів вимагали підвищення платні на 10-25%, а також півгодинної перерви на сніданок. Стягнувши поліцейські підрозділи, влада придушила страйк, а понад 100 страйкарів було відправлено на фронт. Єнакіївські металісти також висунули вимогу підвищення заробітної плати на 20-30%. Виявивши стійкість навіть після арештів організаторів страйку Я.Рябова, О.Фатова та І.Чайки, страйкарі допомоглися частковим поступком¹⁷⁰.

Весною 1916 р. спалахнув величезний страйк гірників Горлівсько-Щербинівського району. На нараді представників великих шахт було вирішено висунути єдині вимоги: підвищення заробітків на 50%, відміна штрафів, поліпшення умов праці. 45 тис. страйкарів дістали моральну і матеріальну підтримку від шахтарів з інших районів. Намагаючись придушити виступ силою, поліція й війська поранили двох та вбили чотирьох робітників. Однак усе ж підприємці змушені були піти на підвищення заробітної плати¹⁷¹.

Активізація боротьби проти капіталу сприяла поживленню діяльності професійних об’єднань, робітничих клубів тощо. У Києві організованими акціями заявили про себе спілки столярів,

кравців і друкарів. Остання організувала два страйки. Скликавши в червні 1916 р. представників усіх друкарень (у тому числі й не членів профспілки), спілчани закликали їх до початку страйку. Деякі власники пішли назустріч вимогам робітників, але адміністрація друкарень Яковлева, братів Каплунів та інших відмовилася підвищити платню на 75%, посилаючись на те, що виконуються наперед оплачені державні замовлення. Крім того, власники попередили, що коли робітники не стануть до роботи, на зміну їм прийдуть фахівці – військовополонені. І все ж наявність великої кількості термінових замовлень та посередництво фабричного інспектора дозволили укласти угоду, за якою друкарі отримували 25-процентні надбавки.

Успішно завершився й вересневий страйк. Власники друкарень погодилися на 20% надбавки тим, хто отримував 50 крб на місяць, 15% – для тих, хто одержував 75 крб, і 10% – для тих, чия місячна плата перевищувала 75 крб. Відповідно було збільшено розцінки відрядних робіт¹⁷².

Слід відзначити, що за весь час війни до лютневого перевороту червневі та вересневі виступи друкарів у Києві були одними з небагатьох, в яких роль їх організатора належала професійному об'єднанню.

В інших регіонах України профспілкові організації також ставали на чолі страйкової боротьби. Спілка металістів Сулинського заводу організувала переговори з адміністрацією, проводила збори робітників, надавала матеріальну допомогу страйкарям. Щоб придушити виступ останніх, влада спочатку ліквідувала професійний осередок¹⁷³.

Профспілка заводу Гартмана, в якій мали вплив більшовики, створила основний і запасний страйковий комітети, бойову дружину зі 100 осіб для охорони мітингів, зборів і керівництва страйком. У квітні 1916 р. вимоги, обговорені на робітничих зборах, про підвищення зарплати поденщикам на 75% та відрядникам – на 30-35%, передали дирекції. Але вона відмовилася їх задовольнити, мотивуючи це малою кількістю членів спілки, які нібито не відбивають інтересів усього колективу. Робітники відповіли масовим вступом до профорганізації, яка зросла до 100 осіб. Оскільки адміністрація погодилася лише на часткові поступки, спілка почала готувати страйк. Припинивши роботу 5 липня, трудящі вимагали 8-годинного робочого дня, запровадження

інституту заводських і цехових старост, підвищення платні на 25%, видачі робітникам шкідливих та гарячих цехів спецодягу, звільнення арештованих керівникам профспілки. На знак солідарності з паровозобудівниками виступили робітники патронного заводу й суконної фабрики. Лише за допомогою військових підрозділів страйк вдалося придушити. 78 його найактивніших учасників віддали у солдати, 15 піддано арешту. 21 липня 1916 р. профспілка робітників заводу Гартмана була офіційно заборонена. Проте все ж частину вимог страйкарів власники заводу задовольнили¹⁷⁴.

В липні-серпні 1916 р. відбулися великі страйки на Харківському паровозобудівному заводі, заводах ВЕК і Гельферіх-Саде. Протягом серпня-вересня у Харкові страйками було охоплено 12 тис. чол.

За час з жовтня 1915 р. до вересня 1916 р. в Україні зафіксовано 228 страйків, у яких взяли участь 203,7 тис. осіб. 179 страйків були економічними та 49 — політичними й змішаними. Однак порівняно з періодом серпня 1914 р. — вересня 1915 р. кількість переможних страйків зменшилася на 16%, що стало свідченням жорстокої позиції уряду і підприємців¹⁷⁵. Поряд з традиційними вимогами (підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, зменшення штрафних санкцій, скорочення тривалості робочого часу) наймані працівники висували нові вимоги: припинення імперіалістичної війни, демократизації суспільного устрою, гарантії політичних свобод. В умовах війни царизм не міг та й не бажав зробити такі давно назрілі кроки. Це до межі загострило ситуацію в суспільстві, пройнятого антагонізмами, і спричинило кризу влади, що логічно призвела до перевороту.

10. Діяльність профспілок і фабзавкомів між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р.

Війна все більше розхитувала хворобливий організм Російської імперії. Соціально-економічні наслідки світового військового конфлікту створювали підґрунття для невдоволення правлячою верхівкою, яке наростало у всіх верствах суспільства. Після важких невдач на фронті й величезних втрат діючої армії недовіра до уряду сягнула критичної позначки. В Україні з жовтня 1916 р.

до лютого 1917 р. відбулося 72 страйки (45,7 тис.учасників). 50 виступів (42 тис.чол.) припадають на січень-лютий 1917 р.¹⁷⁶.

Революційні події у Петрограді викликали піднесення і нові сподівання в робітничих масах. Ліквідація самодержавства дала поштовх різним формам самоорганізації та громадської самодіяльності. На робітничих зборах обговорювалися питання про фабричних старост, соціальне страхування, напрями професійного руху, законодавче забезпечення сфери праці. Особливу активність у той час проявляли партії лівого спектру. Вони ініціювали в ряді міст утворення організаційних комітетів по відновленню професійних спілок. Відсутність належного досвіду ускладнювала процес профспілкового будівництва, породжувала роздрібленість, різнобій, неузгодженість дій. В Одесі наприклад, на одному й тому ж виробництві діяло кілька профосередків. Так, портовики об'єднувалися у 7 спілок, торговельно-промислові службовці – у 12, робітники шкіряного виробництва – у 5. Одеські кравці мали окремі спілки чоловічих кравців, модисток, білошвейок, капелюшниць, панчішниць. Але цей період виявився нетривалим. В основу побудови професійних організацій лягли різні принципи: виробничі (металісти, друкарі, будівельники), цехові (електрики, ливарники, кочегари), змішаного типу (залізничники, конторські службовці), професійні спілки окремих підприємств (спілка заводу Гартмана в Луганську та ін.). Професійні об'єднання створювали робітники, службовці, інтелігенція (лікарі, інженери, вчителі). Все це сприяло бурхливому розвитку профспілкового руху. Однак найбільш численними й активними виявилися пролетарські спілки.

Напередодні лютневих подій у Києві виявляли активність 8 професійних спілок. У березні 1917 р. до них додалися новостворені профоб'єднання торговельних працівників, офіціантів, перукарів. Протягом березня-квітня інтенсивну організаційну роботу проводила спілка київських металістів, що об'єднала робітників 15 підприємств міста. 16 квітня її загальні збори обговорили доповідь про значення професійних організацій і звіт секретаря спілки про діяльність правління. Присутні затвердили касовий звіт останнього за 42 дні діяльності після ліквідації монархії, утворили статут й обрали правління та ревізійну комісію профоб'єднання¹⁷⁷.

Збори членів профорганізації також заслухали звіт про дореволюційний період її діяльності, а також скарбника. Було

прийнято рішення про формування активної спілки друкарів, констатовано необхідність скликання Всеросійської конференції працівників типографій і негайного запровадження 8-годинного робочого дня¹⁷⁸.

За кількісним складом домінували профоб'єднання металістів. У Харківській їх спілці налічувалося 5 тис. чол., Катеринославській — 6 тис. чол.¹⁷⁹, Луганське бюро об'єднувало 12 тис. членів¹⁸⁰.

Швидкими темпами зростали професійні організації Донецького басейну. 900 осіб стали членами спілки Констянтинівського заводу, 3 000 — Краматорського, 2 700 — на Софіївському руднику, 700 — на Горлівському руднику № 5. У травні 1917 р. профспілки Донецького регіону охоплювали понад 50% робітників, що працювали за наймом¹⁸¹.

Усього весною 1917 р. в Києві створено 20 спілок (38 тис. членів), Харкові — 30 спілок (35 тис. членів), Катеринославі — 25 спілок (15 тис. членів), Одесі — 40 спілок (35 тис. членів)¹⁸².

Вже влітку-восени 1917 р. дедалі рельєфніше виявлялася тенденція до створення керівних центрів професійними осередками, які здійснювалися по двох напрямках: злиття окремих спілок на одному підприємстві, а також створення районних професійних організацій. До кінця літа останні виникли в Юзівці, Макіївці, Єнакієвому, Кадіївці, Горлівці та інших містах Донбасу¹⁸³.

Харківська обласна спілка гірників, створена 3 жовтня 1917 р., охоплювала професійні осередки Донбасу й Криворіжжя. У жовтні ж сформовано обласні профоб'єднання металістів Донецького і Криворізького басейнів та хіміків¹⁸⁴.

З квітня почали відновлюватися і створюватися заново центральні бюро профспілок. У Харкові для підготовки статуту ЦК було скликано конференцію за участю представників 21 спілки міста. В Одесі підготовчу роботу по створенню центрального бюро профоб'єднань здійснювала організаційна комісія, що виробила проект статуту і скликала збори делегатів 35 спілок, які його затвердили. До складу ЦБ, згідно зі статутом, могли входити представники всіх політичних партій з правом дорадчого голосу та 2 представники від рад робітничих депутатів з правом вирішального голосу¹⁸⁵.

Після Лютневої революції вийшло з підпілля центральне бюро профспілок. У квітні відбулися збори уповноважених 10 спілок міста, на яких обговорено проект статуту бюро й вста-

новлено норму представництва у ЦБ: 1 чол. від спілки, що об'єднувала 25 членів, 2 делегати — від спілок чисельністю 250-1000 осіб, 3 — від спілок, в яких налічувалося 1-2 тис. членів; 4 — від 2 до 3 тис., 5 — від 3 до 5 тис. членів. 14 квітня центральне бюро розпочало практичну діяльність¹⁸⁶. Згодом були створені ЦБ у Катеринославі та Миколаєві.

Професійні осередки вели щоденну кропітку роботу, спрямовану на захист інтересів трудящих. Після лютневого перевороту підприємці також максимально використовували можливості для утворення власних об'єднань. Так, власники київських поліграфічних підприємств організували спілку, яка розгорнула агітацію проти 8-годинного робочого дня, недільного відпочинку, підвищення заробітної плати. У відповідь профорганізація працівників друкарської справи в категоричній формі висунула вимогу про негайне укладення колективного договору, підкріпивши її погрозою страйку. В результаті було створено узгоджувальну комісію, яка виробила тариф заробітної плати. Оскільки підприємці зайняли вичікувальну позицію, робітники, згідно з постановою правління профспілки, 10 травня припинили роботу майже у всіх друкарнях з кількістю понад 1000 працюючих, які підлягали фабричній інспекції. Це змусило власників піти на переговори. Узгоджувальна комісія працювала щодня по 6-7 год. на добу, й 16 травня колективний договір був підписаний. Укладена майже на всіх умовах найманих працівників угода все ж мала ряд недоліків: відсутність чіткого порядку прийому та звільнення робітників, необумовленість прав самоврядних органів на місцях (фабзавкомів), невизначеність заходів, спрямованих на поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці. Виявляючи зацікавленість перш за все питаннями заробітної плати, друкарі не надавали тоді вагомому значення правовим аспектам договору. Недоліки укладеної угоди вирішено було врахувати в ході вироблення наступного колективного договору¹⁸⁷.

Відразу після Лютневої революції профспілки ще не були масовими організаціями, якими вони стали влітку-восени 1917 р. Переважаюча їх частина будувалася на вузькоцехових засадах, об'єднувала незначну кількість трудящих і не могла розв'язати всіх завдань щодо їх соціального захисту. Це створило умови для виникнення іншої форми самоорганізації працюючих за наймом — фабрично-заводських комітетів (ФЗК). Вони обиралися робітниками

й службовцями підприємств або цехів, діяли за виробничим принципом та відбивали інтереси всього трудового колективу.

Спочатку фабзавкоми діяли паралельно з профспілками. Вони відігравали важливу роль у контролі над виробництвом, перш ніж перетворитися в первинні осередки професійних організацій на підприємствах.

У березні 1917 р. перші ФЗК виникли на паровозобудівному і патронному заводах Луганська, металургійному заводі в Юзівці, на рудниках та шахтах Єнакіївського, Кадіївського, Макіївського, Олександрівськ-Грушевського, Юзівського районах Донбасу.

Для ведення поточної роботи фабрично-заводські комітети обирали президії й секретаріати, систематично проводили збори, на яких обговорювалися всі проблеми робітничого життя. На великих підприємствах фабзавкоми створювали різноманітні комісії: конфліктні, розцінкові, по розподілу робіт серед особового складу підприємств, технічного й фінансового контролю, харчові, культурно-освітні. Наприклад, фабрично-заводський комітет київського “Арсеналу” керував діями конфліктної, ревізійної (адміністративної), харчової, фінансової, культурно-освітньої та розцінкової комісій¹⁸⁸. При ФЗК заводу ВЕК, окрім названих, діяла ще комісія культурно-масової роботи. В положенні про контрольну комісію відзначалося, що її метою є підняти рівень виробництва й організації нормального ведення робіт. У складі комісії перебували комерційна, матеріально-технічна секції, секції по обладнанню і центрального складу. Останні мали здійснювати контроль над замовленнями, витратами виробництва, постачанням, діловодством, бухгалтерією, а також вживати заходів щодо підвищення продуктивності праці, поліпшення умов роботи й т.п.¹⁸⁹

Фабзавкоми активно втручалися в усі сфери виробництва, намагаючися подолати господарську кризу та воєнну розруху. У кінці березня 1917 р. окружний інженер Павловського гірничого округу на запит Гірничого управління Півдня Росії повідомляв, що “фактично влада на рудниках знаходиться в даний час у руках робітників і службовців, які створили рудничі комітети”. Його луганський колега писав, що комітети на рудниках поставили завдання регулювати внутрішнє життя промислів та встановити зв'язки з сусідніми комітетами¹⁹⁰.

Вже з весни 1917 р. ФЗК почали обмежувати тривалість робочого часу. На харківських заводах ВЕК, “Герлях” і “Пульст”,

паровозному, фабриці “Жорж Борман” явочним порядком встановлено 8-годинний робочий день. Їх приклад наслідували багато шахт та заводів Донбасу, Катеринослава, Києва, Одеси, Херсона. На київському “Арсеналі” фабрично-заводський комітет вживав заходів, щоб перехід на 8-годинний робочий день супроводжувався збереженням заробітків у попередніх розмірах¹⁹¹.

Фабзавком харківського заводу Гельферіх-Саде в квітні 1917 р. ухвалив рішення про заборону накладати штрафи на робітників. Крім того, комітет стежив за збереженням рівня оплати праці після переходу з 9,5-годинного на 8-годинний робочий день, а також для чоловіків і жінок, зайнятих на відрядних роботах¹⁹².

Оскільки питання заробітної плати залишалося головним, фабрично-заводські комітети значну увагу приділяли виробленню нових тарифів. Конференція ФЗК Півдня спільно з представниками Рад встановила загальний для всіх категорій трудящих мінімум зарплат: 4 крб. — дорослим робітникам, 2 крб. 50 коп. — підліткам від 15 до 17 років. Прийнято було також рішення про виплату середнього заробітку в усіх випадках зупинення виробництва, що сталися не з вини працівників, запровадження 6-годинного робочого дня на шкідливому виробництві, утримання фабзавкомів за рахунок підприємств¹⁹³.

Обмежуючи свавілля власників, фабрично-заводські комітети регулювали процес звільнення й прийому робітників. ФЗК заводу ВЕК у червні 1917 р. ухвалив рішення, що не дозволяло адміністрації підприємств “скорочувати штати” без його санкції¹⁹⁴.

Питання про характер стосунків між фабзавкомами та профспілками стали предметом гострих дискусій. 21-28 червня 1917 р. в Петрограді відбулася III Всеросійська конференція професійних спілок, що ухвалила кілька важливих резолюцій, авторами яких були меншовики В.Гриневич, П.Колокольников і Д.Кольцов.

Сформульована ними концепція розвитку профспілкового руху зводилася до того, щоб, по-перше, професійні об'єднання повинні залишатися й після другої російської революції організаціями трудящих, яким належало перш за все захищати соціально-економічні інтереси своїх членів; по-друге, основною формою боротьби профспілок повинен залишатися страйк, який мав спиратися на міцний страйковий фонд та організованість трудящих, причому розв'язання суперечок з підприємцями й адміністрацією рекомендувалося домагатися в примирних камерах і

третейських судах; по-третє, профспілки повинні створюватися за виробничим принципом та на засадах демократичного централізму. Об'єднання спілок мало здійснюватися по двох напрямках: вертикальному, чи галузевому, з єдиним центром і горизонтальному, чи територіальному, за принципом федеративного влаштування. Єдиний централізований страйковий фонд повинен був гарантувати успіх на випадок страйкової кампанії¹⁹⁵.

Переважаючою кількістю голосів делегати прийняли резолюцію В.Гриневича "Про завдання профруху" й одногосно — резолюцію П.Колокольнікова "З організаційного питання"¹⁹⁶.

Гострі дискусії розгорнулися довкола питань про контроль над виробництвом та розподілом (доповідав більшовик В.Мілютін) і про взаємостосунки профспілок та фабзавкомів (доповідав більшовик М.Глебов-Авілов). Переважна частина делегатів відхилила радикальні пропозиції делегатів РСДРП(б) про перехід спілок від пасивного контролю за діяльністю адміністрації до організації господарського життя. Відповідні резолюції поміркованого характеру підготували меншовики. У конструктивному й спокійнішому руслі обговорювалися менш принципові питання "Профспілки та боротьба з безробіттям", "Культурно-освітня діяльність профспілок", "Профспілки і жіноча праця", "Професійна преса" й ін.¹⁹⁷

III Всеросійська конференція професійних спілок ухвалила перейменувати центральні бюро (ЦБ) та ради профспілок (РП), а також резолюцію про організацію та діяльність Всеросійської центральної ради профспілок. Керівні посади у тимчасовому складі ВЦРПС зайняли представники правого блоку¹⁹⁸.

Таким чином, III Всеросійська конференція сприяла організаційному оформленню профспілкового руху і надала йому нових імпульсів.

Кінець двовладдя (липень 1917 р.) ускладнив політичну ситуацію в країні. Нові умови диктували необхідність консолідації сил і формування дійових профорганізацій трудящих, які були здатні протистояти наступу капіталу.

З літа 1917 р. активізувалися зусилля по створенню вертикальних профспілкових структур — всеросійських галузевих об'єднань. У липні відбулися всеросійські з'їзди торговельно-промислових працівників та залізничників. Протягом 1917 р. в

цілому по країні сформувалися й вступили в контакт з ВЦРПС 23 обласних профспілкових організації, які охоплювали 711 тис. членів¹⁹⁹. Водночас розширювалася мережа горизонтальних структур (територіальних об'єднань), чисельність яких до жовтня 1917 р. сягнула 70²⁰⁰.

Там, де керівництво профспілками і фабрично-заводськими комітетами ставило понад усе інтереси трудящих, співпраця між ними давала позитивні результати. На червневій конференції спілок та фабзавкомів Харкова було прийнято інструкцію, в якій рекомендувалося вважати останні основними осередками професійних об'єднань на виробництві²⁰¹. У повному порозумінні працювали рада профспілок і Центральна рада ФЗК у Києві. В травні 1917 р., дізнавшись про підготовку союзом фабрикантів наради з приводу укладення колективного договору, учасники зборів представників фабрично-заводських комітетів ухвалили рішення: “З огляду на те, що нарада скликається без відома профспілки металістів – організації, що має право укладати колдоговір, – представники фабзавкомів не можуть брати участі у майбутній нараді... Всі питання, що виникають на економічному ґрунті, не можуть обговорюватися без відома профспілки”²⁰².

Липнева політична криза стала початком масового наступу капіталу на права трудящих. Зміцнілі організації підприємців займали дедалі жорсткішу позицію у питаннях про тарифи, скорочення виробництва й штатів, інтенсифікації праці. Їх підтримував Тимчасовий уряд, який 8 серпня 1917 р. дозволив нічні зміни для жінок і підлітків, мотивуючи рішення потребами воєнної економіки²⁰³.

Трудящі відповідали на це зміцненням профспілкових лав й організованими виступами. В другій половині 1917 р. спостерігається різке зростання кількості спілчан. Якщо у березні того ж року до спілки металістів Миколаєва вступило 246 чол., то в кінці липня тут налічувалося вже 12 614 членів²⁰⁴. 7884 робітники Кадіївського району з усіх 13 200 у серпні перебували в складі профорганізації. До вересня профспілки Катеринослава об'єднували 4 тис. трудящих, Києва – 80 тис., Одеси – 100 тис., Харкова – 150 тис. Профоб'єднання гірників Донбасу на 1 жовтня охоплювало понад 100 тис. осіб.²⁰⁵

Це була значна сила, з якою змушені були рахуватися капіталісти й уряд. Восени 1917 р. профорганізації повели енергійну

боротьбу за інтереси робітників. У вересні в Катеринославі скликано міську конференцію профспілок, фабзавкомів, представників полкових комітетів і політичних партій. Учасники зібрання організували страйковий комітет, якому доручалося в ультимативній формі вимагати від підприємців задоволення потреб найбільш потерпаючих робітників, а також субсидування заводських продовольчих організацій з метою зниження цін на харчі²⁰⁶. Свою позицію нав'язало власникам копалень профоб'єднання гірників Донбасу, яке примусило їх підвищити плату та поставило підвищення цін на продукти в залежність від її зростання.

З метою зменшення рівня безробіття Київське й Миколаївське центральні бюро профспілок вживали заходів до організації громадських робіт, безплатних їдалень і гуртожитків для безробітних²⁰⁷.

Фабрично-заводські комітети та профспілки ставали центрами керівництва страйковою боротьбою. У вересні 1917 р. призупинили роботу 25 тис. металістів з 15 підприємств Києва, які вимагали підвищення тарифних ставок. Профорганізація виробила проект колективного договору, який власники погодилися підписати на 10-й день страйку, ним встановлювався 8-годинний робочий день, а надурочні роботи допускалися лише за згодою ФЗК. Власники здійснювали прийом і звільнення найманої робочої сили, а спілки й фабзавкоми мали право контролю за діями адміністрації. З 7 серпня до 5 жовтня тривав страйк колективу Харківського паровозобудівного заводу. Матеріальну підтримку страйкарям надали профоб'єднання Луганська, Миколаєва, Царицина та інших міст. Досягнувши угоди лише про незначне підвищення зарплати, робітники змушені були стати до роботи. 13 тижнів продовжувався страйк харківських друкарів, які домоглися від власників підвищення зарплати для кваліфікованих робітників на 50%, некваліфікованих – на 70%, а також підписання колективного договору²⁰⁸.

Зрозумівши, що одним підвищенням заробітної плати матеріальне становище трудящих в умовах війни й розрухи поліпшити не вдасться, керівництво багатьох профспілок та ФЗК стало схилитися до контролю над виробництвом і розподілом продуктів. Особливо активно за впровадження робітничого контролю виступали більшовицькі фракції у спілках. З їх подачі відповідні

резолуції ухвалили загальні збори й конференції фабрично-заводських комітетів Харкова, Одеси, Катеринослава, Луганська, Миколаєва, Єлисаветграда, Краматорська, Києва. Перша обласна конференція металістів Донецького та Криворізького басейнів у жовтні 1917 р. висловилася за 8-годинний робочий день, запровадження робітничого контролю, укладання колективної угоди, розробку нового тарифу оплати праці²⁰⁹.

Восени на підприємствах України почали діяти контрольні ради (комісії), що підпорядковувалися центральним радам ФЗК. Зайнявши жорстку позицію, робітничі організації часто висували свої вимоги в ультимативній формі. Так, делегати катеринославської конференції фабзавкомів запропонували у вересні заводчикам протягом двох тижнів перейти на нові тарифні ставки, попередивши, що в разі невиконання даного рішення всі підприємства міста перейдуть під управління робітничих організацій²¹⁰. ФЗК і профспілки усували управляючих й адміністраторів, які вперто не бажали йти назустріч вимогам трудових колективів або готували локаути, як це було на харківських підприємствах “Герлях і Пульст”, ВЕК, Гельферіх-Саде, паровозобудівному.

17-22 жовтня 1917 р. у Петрограді відбулася Всеросійська конференція фабзавкомів, на якій обговорювалися доповіді на поточний момент (Л.Троцький), робітничий контроль (В.Милютін, Ю.Ларін), взаємини між ФЗК та профспілками (В.Шмідт) й ін. Перевага лівосоціалістичних партій на конференції наклала відповідний відбиток на характер ухвалених нею документів. Після цього рух за введення робітничого контролю став масовим, а фабзавкоми поступово переходили від регулювання заводських порядків до управління підприємствами²¹¹.

В Харкові ЦР ФЗК прийняла рішення про те, що всі заводи і фабрики, які закриваються підприємцями, переходитимуть у власність народу й розпорядження Ради робітничих та солдатських депутатів і відновлюватимуть роботу під контролем фабзавкомів та профспілок. Заводський комітет ВЕК взяв на себе постачання підприємства сировиною, паливом і матеріалами й домагався урядової субсидії, щоб не зупиняти виробництво²¹².

Однак зусиль робітничих організацій виявилось замало для того, щоб зупинити економічну кризу в країні, яка вела виснажливу

війну. Ситуація ускладнювалася неспроможністю центральної влади налагодити всі життєво важливі ділянки державного життя. Політичною кризою скористалися більшовики, які шляхом перевороту прийшли до влади. В історії профспілок розпочався новий етап.

¹ Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах. — К., 1967. — Т.І. — С. 104.

² Там само. — С. 133-138; Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. — Т.3. — С. 346-347.

³ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.І. — С. 149-152.

⁴ Труды XVIII съезда горнопромышленников Юга России. — Харьков, 1894. — Т.І. — С. 18.

⁵ Центральний державний історичний архів України. (Далі — ЦДІА України). — Ф. 1880. — Спр. 113. — Арк. 24, 25.

⁶ Киевлянин. — 1887. — 27 августа.

⁷ Русские ведомости. — 1888. — 30 августа.

⁸ Голос. — 1879. — 25 марта.

⁹ Там само. — 1875. — 15 марта.

¹⁰ Вперед. — 1875. — 20 мая.

¹¹ ЦДІА України. — Ф. 1890. — Спр. 7. — Арк. 38.

¹² Там само. — Ф. 1880. — Спр. 116. — Арк.17-26.

¹³ Рабочее движение в России в XIX веке. — М., 1950. — Т.ІІІ. — Ч. 1. — С. 387-389.

¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 1891. — Спр. 44, ч. 7. — Арк. 10.

¹⁵ Там само. — С. 498-500.

¹⁶ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.І. — С. 183.

¹⁷ Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. — Т.3. — С. 486.

¹⁸ Див.: Історія робітничого класу Української РСР. — Т.І. — С. 231.

¹⁹ Рабочее движение в России в XIX веке. — Т.ІІІ. — Ч. 1. — С. 17.

²⁰ Див.: Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины. (60-90-е годы XIX ст.) — К., 1963. — С. 283-292.

²¹ ЦДІА України. — Ф. 1880. — Спр. 118. — Арк. 75.

²² Там само. — Ф. 1889. — Спр. 57. — Арк. 11-13.

²³ Очерки истории профсоюзов Харьковщины. — Харьков, 1999. — С. 13-15.

²⁴ Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. — К. — Т. 1. — С. 280.

²⁵ Ф.Є.Лось. Революція 1905-1907 рр. на Україні. — К., 1955. — С. 132.

²⁶ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.І. — С. 283.

²⁷ Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. — Т.4. — С. 106.

²⁸ ЦДІА України. — Ф. 575. — Спр. 294. — Арк. 135.

²⁹ Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. — К., 1961. — С. 89.

- ³⁰ ЦДІАУ. — Ф. 442. — Оп. 855. — Спр. 397. — Ч. 1. — Арк. 1.
- ³¹ L.Schapiro. The Communist Party of the Soviet Union. — London 1960; K.Tidmarch. The Zubatov Klea // American Slavic and East European Review, 1960. — Vol XIX, p. 3; J. Shineiderman, Sergei Zubatov and Revolutionary Marxism; The Struggle of the Working Class in Tsarist. Russia. — № 4. 1976.
- ³² D.Pospelovsky. Russian police Uninism: Experience or Provocation? — London, 1971.
- ³³ И.Х.Озеров. Политика по рабочему вопросу в России за последние годы. — М., 1906. — С. 144-146.
- ³⁴ А.П.Корелин. Крах идеологии “полицейского социализма” в царской России // Исторические записки. — М., 1973. — № 92. — С. 121.
- ³⁵ О.Ф.Овсієнко. Крах зубатовщини На Україні. — К., 1987. — С. 32.
- ³⁶ А.Ф.Вовчик. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895-1904). — Львов, 1964. — С. 83.
- ³⁷ О.Ф.Овсієнко. Вказ. праця. — С. 42.
- ³⁸ Там само. — С. 49-50.
- ³⁹ Див. Е.Осипов. Рабочее профессиональное движение в Харькове. — Харьков, 1925.
- ⁴⁰ Там само. — С. 125-126.
- ⁴¹ А.Е.Немирова. Искровская организация Харькова. — Харьков, 1963. — С. 48, 49.
- ⁴² О.Ф.Овсієнко. Вказ. праця. — С. 46.
- ⁴³ Н.А.Бухбиндер. Новое о зубатовщине (по неизданным архивным документам) // Красная летопись. — 1922. — № 4. — С. 320.
- ⁴⁴ О.Ф.Овсієнко. Вказ. праця. — С. 49-50.
- ⁴⁵ Див.: Е.Осипов. Вказ. праця. — С. 48.
- ⁴⁶ Там само. — С. 125-126.
- ⁴⁷ А.Е.Немирова. Вказ. праця. — С. 48-49.
- ⁴⁸ А.И. Прийменко. Легальные организации Юга России в период империализма. — К.-Донецк, 1977. — С. 95.
- ⁴⁹ А.Ф.Вовчик. Вказ. праця. — С. 248.
- ⁵⁰ О.Ф.Овсієнко. Вказ. праця. — С. 58.
- ⁵¹ И.А.Дмитриев. Фабрично-заводская промышленность г.Елисаветграда в 1901 году. — Елисаветград, 1903. — С. 18.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 20.
- ⁵⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. 8-е. М., 1980. — Т.1. — С. 75. (Далі — “КПСС в резолюциях”).
- ⁵⁵ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. — Тернопіль, 1991. — С. 24.
- ⁵⁶ Там само. — С. 55.
- ⁵⁷ Там само. — С. 61-62.
- ⁵⁸ Киевское слово, 1905.
- ⁵⁹ И.Л.Стадник, М.Прохоренко. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1959. — С. 32.

- ⁶⁰ ЦДІА України. — Ф. 442. — Оп. 855. — Спр. 397. — Ч. 1. — Арк. 51.
- ⁶¹ В.И. Косач. Профсоюзы Санкт-Петербурга (1905-1930). — Санкт-Петербург, 2001. — С. 46-49.
- ⁶² И.Л.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 42.
- ⁶³ Очерки истории профсоюзов Харьковщины. — С. 23.
- ⁶⁴ ЦДІА України. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 1060. — Арк. 3 зв.
- ⁶⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 22.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. — С. 39.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Київський державний архів. — Ф. 1. — Спр. 24. — Арк. 108,109, 164.
- ⁷⁰ Архив истории труда в России. — 1921. — № 2. — С. 121.
- ⁷¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 39.
- ⁷² Освобождение труда. — Сборник. — Одесса, 1906. — С. 84.
- ⁷³ Киевская мысль, 1907. — 30 янв. № 14.
- ⁷⁴ Там само, 1906. — 23 марта. № 66.
- ⁷⁵ И.Л.Стадник, М.Прохоренко. Там само. — С. 47.
- ⁷⁶ П.В.Шостак. Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О.Г.Шліхтера). — К., 1958. — С. 8.
- ⁷⁷ З.Першина. Павел Мизикевич — партии рядовой. — Одесса, 1962. — С. 19.
- ⁷⁸ С.Айнзафт. Первые шаги профессионального движения в России. (1905-1907 гг.). — М., 1926. — С. 143
- ⁷⁹ Т.М.Гонтар. Керівництво більшовицьких організацій України розвитком профспілкового руху (1905-1907 рр.) // УІЖ. — 1980. — № 2. — С. 49-54.
- ⁸⁰ Ю.В.Овчинников. Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905-1907 гг. — В кн.: Ленин и местные партийные организации России. — Пермь, 1970. — С. 504.
- ⁸¹ ДАРФ. — Ф. 102. — Спр. 18. — Ч. 2. — Арк. 15-29.
- ⁸² Г.М.Гонтар. Вказ. праця. — С. 53.
- ⁸³ ЦДІА України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 60. — Арк. 181.
- ⁸⁴ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 43.
- ⁸⁵ Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сб. док. и материалов. — К., 1955. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 41.
- ⁸⁶ И.Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. — М., 1947. — С. 126.
- ⁸⁷ ЦДІА України. — Ф. 575. — 1906-1907 рр. — Спр. 509. — Арк. 84.
- ⁸⁸ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. — С. 16-17.
- ⁸⁹ Там само
- ⁹⁰ Л.Стадник, М.Прохоренко. Там само. — С. 48.
- ⁹¹ И.Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. — М., 1947. — С. 119.

- ⁹² Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 44.
- ⁹³ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 322, 323.
- ⁹⁴ “Звезда”. — 1911, 11 червня.
- ⁹⁵ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 324.
- ⁹⁶ Социал-демократ. 1910. — 16 (13) лютого.
- ⁹⁷ Робітничий рух на Україні в період імперіалізму. — К., 1961. — С. 106.
- ⁹⁸ М.Шраг, Р.Яновський. Промисловість УРСР. Статистично-економічний порадник, ДВУ — Харків, 1929. — С. 227, 235.
- ⁹⁹ Історія Харьковского паровозостроительного завода. 1895-1917.
- ¹⁰⁰ Ф.Є.Лось. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. — С. 114-115; Л.М.Клейнбот. История безработицы в России. — М., 1926. — С. 201.
- ¹⁰¹ ЦДІА України. — Ф. 304. — Спр. 357. — Арк. 212; Спр. 879. — Арк. 32. Спр. 502. — Арк. 94.
- ¹⁰² Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. — Спб., 1910. — С. XXVI; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. — СПб., 1912. — С. XX.
- ¹⁰³ Звезда. 1912. — 19 лютого.
- ¹⁰⁴ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 г. — С. XXX.
- ¹⁰⁵ Общественный врач. — 1914. — № 2. — С. 430-436.
- ¹⁰⁶ Правда труда. — 1913. — 4 вересня.
- ¹⁰⁷ Профспілки України і тенденції та перспективи політичної діяльності. — К., 2000. — Т.1. — С. 172.
- ¹⁰⁸ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 365.
- ¹⁰⁹ ЦДІА України. — Ф. 304. — 1908 р. — Спр. 385. — Арк. 93.
- ¹¹⁰ Там само. — Ф. 575. — 1900-1912 рр. — Спр. 189. — Арк. 200-347.
- ¹¹¹ Социал-демократ. — 1911. — 14 (1) вересня. — № 23.
- ¹¹² ЦДІА України. — Ф. 575. — 1906-1910 рр. — Спр. 189, 190. — Арк. 298.
- ¹¹³ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. — С. 47.
- ¹¹⁴ Материалы по истории профессионального движения СССР. — М., 1927. — Сб. 5. — С. 39.
- ¹¹⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 47.
- ¹¹⁶ 25 років профспілки Нарху на Київщині. — К., 1927. — С. 29-30.
- ¹¹⁷ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 364.
- ¹¹⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 47.
- ¹¹⁹ В.Святлоский. История профдвижения в России. — Л., 1924. — С. 19.
- ¹²⁰ ЦДІА України. — Ф. 304. — 1908 р. — Спр. 385. — Арк. 93, 94.
- ¹²¹ Там само.
- ¹²² А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 65.
- ¹²³ ЦДІА України. — Ф. 304. — 1908 р. — Спр. 406. — Арк. 8.

- ¹²⁴ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 399.
- ¹²⁵ ЦДІА України. — Ф. 575. — 1906-1910 рр. — Спр. 506, 509 (облікові картки страйків).
- ¹²⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 51, 52.
- ¹²⁷ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 395.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Там само. — С. 399.
- ¹³⁰ ЦДІА України. — Ф. 275. — Спр. 733. — Арк. 5.
- ¹³¹ Там само. — Ф. 575. — Спр. 189. — Арк. 464, 466.
- ¹³² Там само. — Ф. 386. — Спр. 1953. — Арк. 116.
- ¹³³ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 54.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ ЦДІА України. — Ф. 304. — Спр. 751. — Арк. 17, 18.
- ¹³⁶ А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 73.
- ¹³⁷ ЦДІА України. — Ф. 575 — Спр. 189. — Арк. 378, 389, 422, 432.
- ¹³⁸ Там само. — Ф. 574. — Спр. 1547. — Арк. 18.
- ¹³⁹ Там само. — Ф. 574. — Спр. 1547. — Арк. 18.
- ¹⁴⁰ Летопись революции. — 1926. — № 3-4. — С. 182-183.
- ¹⁴¹ Там само. — № 5. — С. 184.
- ¹⁴² Трудовая правда. 1914. — 30 мая. — № 2.
- ¹⁴³ ЦДІА України. — Ф. 304. — Спр. 851. — Арк. 9; Ф. 336. — Спр. 3607. — Арк. 54.
- ¹⁴⁴ Свод товарных цен на русских иностранных рынках за 1913 год; Своды отчетов фабричных инспекторов за 1900-1913 гг.
- ¹⁴⁵ С.Каплун. Охрана труда в Союзе ССР в цифрах. — Москва, 1928. — С. 5-6.
- ¹⁴⁶ История Украинской ССР. — Т. 5. — К., 1983. — С. 233.
- ¹⁴⁷ Історія робітничого класу Української РСР. — Т. 1. — С. 408.
- ¹⁴⁸ Там само. — С. 416.
- ¹⁴⁹ Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. — СБ. 1. Изд-во ВЦСПС “Украинский рабочий”. — С. 103.
- ¹⁵⁰ ЦДІА України. — Ф. 574. — Спр. 1348. — Арк. 58.
- ¹⁵¹ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. — С.55.
- ¹⁵² ЦДІА України. — Ф.275. — Спр. 1164. — Арк. 14,36.
- ¹⁵³ В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции. М, 1957. — С.80.
- ¹⁵⁴ ЦДІА України. — Ф.275. — Спр. 1164. — Арк. 57.
- ¹⁵⁵ Одесский листок. —1913. — 31 мая, № 127.
- ¹⁵⁶ Історія робітничого та професійного руху друкарні Київщини. — С. 54.
- ¹⁵⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — С. 55.
- ¹⁵⁸ Г.Д.Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — 234.

- ¹⁵⁹ А.А.Нестеренко. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX — и начале XX вв. — С. 293.
- ¹⁶⁰ О.К.Авербах. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1915 гг. — Т.П., Пч., 1915. — С. 255.
- ¹⁶¹ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 441.
- ¹⁶² История профсоюзов России. Этапы, события, люди. — М., 1999. — С. 57.
- ¹⁶³ Історія робітничого та профспілкового руху друкарів Київщини. — С. 61.
- ¹⁶⁴ Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб. 1 — С. 166.
- ¹⁶⁵ ЦДІА України. — Ф. 571. — Спр. 1833. — Арк. 5,11.
- ¹⁶⁶ Путь правды. — 1911. — 3 апреля, № 53.
- ¹⁶⁷ ЦДІА України. — Ф. 571. — Спр. 1894. — Арк. 12,14,16,29.
- ¹⁶⁸ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. — С. 60.
- ¹⁶⁹ ЦДІА України. — Ф. 304. — Спр. 1624. — Арк. 40-41.
- ¹⁷⁰ Там само. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 3117. — Арк. 286.
- ¹⁷¹ А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 96.
- ¹⁷² Історія робітників та професійного руху друкарів Київщини. — С. 63-65.
- ¹⁷³ А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 98.
- ¹⁷⁴ ЦДІА України. — Ф. 575. — Спр. 591. — Арк. 50-52.
- ¹⁷⁵ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 467.
- ¹⁷⁶ Історія робітничого класу Української РСР. — Т.1. — С. 467.
- ¹⁷⁷ Знамя труда. — 1917. — 22 марта. — № 5.
- ¹⁷⁸ Там само. — 1917. — 20 апреля. — № 23.
- ¹⁷⁹ Рабочее движение в 1917 году. — С. 84.
- ¹⁸⁰ Н.Первак. Жовтневі дні в Донбасі, Донецьк, 1957. — С. 8.
- ¹⁸¹ Там само.
- ¹⁸² А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 110.
- ¹⁸³ Летопись революций. — 1927. — № 3. — С. 236.
- ¹⁸⁴ Знамя труда. — 1917. — 5 июня. — № 86.
- ¹⁸⁵ Знамя труда. — 1917. — 6, 20 апреля. — № 14, 23.
- ¹⁸⁶ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. — С.66-68.
- ¹⁸⁷ Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини. — С.66-68.
- ¹⁸⁸ Знамя труда. — 1917. — 29 апреля. — № 31.
- ¹⁸⁹ Пролетарий. — Харьков. — 1917. — 31 мая. — № 55.
- ¹⁹⁰ ЦДІА України. — Ф. 896. — Спр. 5. — Арк. 40, 41.
- ¹⁹¹ Голос социал-демократа. — Киев. — 1917. — 26 марта. — №. 6.
- ¹⁹² Рабочий контроль и национализация промышленности на Украине. Сб. док. и материалов. К., 1957. — С. 77, 80
- ¹⁹³ А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 116.
- ¹⁹⁴ Пролетарий. — 1917. — 23 июня. № 7.
- ¹⁹⁵ История профсоюзов России. — С. 71.

- ¹⁹⁶ Третья всероссийская конференция профессиональных союзов: Стенографический отчет. — М., 1927. — С. 236.
- ¹⁹⁷ История профсоюзов России. — С. 71.
- ¹⁹⁸ Третья Всероссийская конференция профессиональных союзов. — С. 469.
- ¹⁹⁹ Первый съезд профессиональных союзов: Стенографический отчет. — М., 1918. — С. 346
- ²⁰⁰ История профсоюзов России. — С. 73.
- ²⁰¹ Пролетарий (Харьков). — 1917. — 8 июня. — № 62.
- ²⁰² Д.Шлюсберг, И.Шингарев. Профессиональное движение в Киеве в 1917 году. — Изд-во ВУСПС “Украинский рабочий”, 1928. — С. 13.
- ²⁰³ ЦДА України. — Ф. 574. — Спр. 1739. — Арк. 150, 153.
- ²⁰⁴ Трудова газета. — 1917. — 3 августа. — № 2493.
- ²⁰⁵ А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 124.
- ²⁰⁶ Там само. — С. 125.
- ²⁰⁷ Южная газета. — 1917. — 24 августа. — № 2388; Робітнича газета. — 1917. — 7 листопада. — № 178.
- ²⁰⁸ Донецкий пролетарий. — 1917. — 2, 5 ноября. — № 1, 4.
- ²⁰⁹ А.Стадник, М.Прохоренко. Вказ. праця. — С. 130.
- ²¹⁰ Известия Юга. — 1917. — 23 сентября (6 октября). — № 165.
- ²¹¹ История профсоюзов России. — С. 73.
- ²¹² Донецкий пролетарий. — 1917. — 23 ноября. — № 18; 8 ноября. — № 6.

РОЗДІЛ V

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти проблеми

На 2004 р. припадає 90-а річниця початку Першої світової війни. Ця подія вирішальним чином визначила основні тенденції світового поступу у ХХ ст. і завдяки цьому посіла гідне місце у зарубіжній історіографії. В радянській історичній науці пріоритетним вважалося вивчення процесів, які стали детермінуючими факторами ходу воєнних бойових дій, а також революції 1917 р. У той час, коли науковці держав – учасниць світового конфлікту – практично вичерпали пізнавальний потенціал пов'язаних з ним явищ, тема “Україна у I світовій війні” комплексно не вивчалася. Спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об'єктивного дослідження всіх її аспектів. Як не прикро, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про ту війну, яку витіснили в затінок революція та II світова війна. І все ж, очевидно, справа не тільки у меншій віддаленості двох останніх подій, а й у свідомому замовчуванні одних періодів історії та гіпертрофованій увазі до інших. Подолання такої ситуації диктується необхідністю формування повноцінної самосвідомості народу України, заповнення “білих плям” вітчизняної історії, відтворення її сторінок у всій діалектичній суперечливості й багатоманітності проявів останньої.

У зв'язку з цим Інститут історії України НАНУ починає готувати цілу низку наукових праць, присвячених цій війні, її

політичним, суспільним та ментальним наслідкам. Планується також і підготовка колективної монографії з даної проблематики.

Робоча назва такого проекту – “Велика війна 1914–1918 рр. і Україна”. Метою узагальнюючої праці є розкриття епохальної ролі I світової війни, її вплив на долю нашого народу й інших сусідніх народів. У зв’язку з цим слід зупинитися на характеристичі магістральних напрямів наукового пошуку. Однією зі стрижневих ліній стане відображення першої геополітичної катастрофи ХХ століття у сприйнятті її сучасників та безпосередніх учасників, визначення її місця у колективній пам’яті народів, захоплених виром війни, в тому числі українського. Вивчення соціальної історії дозволить простежити глибинні процеси, які відбувалися на українських етнічних територіях, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, спроектувати їх на пізніші події революційної доби й національного державотворення.

Серед головних завдань вчених – з’ясування місця України в геостратегічних планах учасників війни. У науковій літературі досить детально викладено теоретично-доктринальні погляди лідерів держав, у сфері інтересів яких перебувала Україна. Водночас цього не можна сказати про дипломатичні та розвідувально-агентурні зусилля учасників конфлікту, спрямовані на реалізацію своїх планів.

Напередодні війни європейська дипломатія розкладала заплутаний пасьянс, у якому серед козирних карт розігрувалася й українська. Та коли плани сторін відомі й детально проаналізовані, то методи (крім військово-політичних) їх реалізації залишаються недостатньо вивченими.

Війна, як відомо, є продовженням політики іншими, більш агресивними засобами. В роки I світової розвідка та контррозвідка відігравали колосальне значення (вони мали упередити заміри ворога та нейтралізувати їх, нав’язати йому “свою гру” тощо).

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. швидко зростало нагромадження суперечностей між Російською імперією та її майбутніми головними противниками (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною) у I світовій війні. Гострий характер взаємин між цими великими державами, котрі часто опинялися на порозі військового конфлікту (досить назвати хоча б кризи 1908, 1912, 1913 рр.), давав підстави керівникам військових відомств цих країн досить точно визначати як найвірогідніших

противників. При цьому територія України ставала потенційно головним театром воєнних дій між Росією та Німеччиною і Австро-Угорщиною. Тому і генеральні штаби майбутніх учасників збройного конфлікту докладали величезних зусиль для організації всебічного вивчення ситуації на українських землях і створення там розгалуженої і чисельної агентурної мережі.

Так, німецький і австрійський штаби разом з відповідними міністерськими відомствами готували масштабну акцію, спрямовану на відокремлення України від Російської імперії. За словами російського історика А.І.Уткина, вони з 1915 р. з метою “сепаратистської сецесії” вдалися до використання українського націоналізму, створивши “Лігу (Союз) визволення України” за фінансової підтримки Німеччини. Оскільки апеляція до національних почуттів українського населення не принесла очікуваних результатів, вирішено було перенести акценти на соціально-економічні питання, зокрема аграрне. Це не сподобалося австрійцям, які охололи до Ліги, і всю справу прибрали до рук німці. Агентурна робота велася через німецькі посольства в Константинополі й Бухаресті, звідки розвідники і резидентура направлялися в південноукраїнські порти. Крім того, почалося відокремлення військовополонених українців від російських та їх методична індокринація з метою перетворення їх на борців за визволення України від Росії. Відень також прагнув демонструвати свою спроможність брати участь у розв’язанні “українського питання”. Австрійський посол у Берліні Гогенлоє носився з проектом створення васальної української держави у складі Двоєдиної монархії. Свої плани щодо майбутнього західноукраїнських земель виношував і російський уряд. Західна Галичина за певних умов могла увійти до складу Польської держави, яка на правах автономії перебувала б у складі Російської імперії. За рахунок Східної Галичини та Північної Буковини Росія, за виразом Миколи II, мала “досягнути своїх природних меж – Карпат”.

Українські сили, що обстоювали право свого народу на власну державу, також використовували політичні, дипломатичні й агентурні можливості з метою пошуку союзників та співчуваючих їм. Стратегічним партнером багато які з українських діячів вважали Німеччину, і саме в цьому напрямі здійснювалися їх найбільш інтенсивні кроки.

В силу об'єктивних причин Україна в роки I світової війни стала полем битв найголовніших розвідок та контррозвідок світу (в т.ч. англійської, французької тощо). Тут широко застосовувалися різноманітні суспільні зв'язки, сіоністські та масонські канали інформації, місцеві русофільські елементи (з боку Росії) тощо.

Аналіз ефективності впливу на ті чи інші українські кола (проавстрійські, москвофільські) та результативності міжнародних зусиль українських державницьких сил, спрямованих на забезпечення зовнішньої підтримки своїх планів, має багатообіцяючий евристичний потенціал.

У безпосередньому зв'язку з даною проблематикою перебувають питання розвитку громадсько-політичного й національного руху в Україні у 1914–1918 рр., його радикальних форм та особливостей. Донині про українські політичні партії відомо переважно з програм і декларацій останніх, а зворотний зв'язок їх з масами, ступінь довіри до них населення, його здатність йти за цими партіями, активно обстоювати їх платформи детально не проаналізовані.

Предметом комплексного дослідження не став такий важливий вид джерел, як періодичні видання, що у той час були єдиним засобом масової інформації й тому відігравали істотну роль у формуванні громадської думки. По суті більш-менш детально досліджено лише історію більшовицької періодики. Відсутня класифікація періодичних видань того часу. Майже не висвітлено діяльність та соціально-політичну функцію вітчизняної журналістики. Ті скупі студії, які є на даний час, розглядають історію вітчизняної преси окремо від історії останньої. Практично не приділяється уваги науковій, військовій, сатиричній періодиці того часу, літературним альманахам, релігійній пресі. Те ж саме можна сказати й про політичну періодику. Адже в той період діяв цілий ряд політичних партій, спектр ідеології яких був надзвичайно широким. Кожна з них мала власний друкований орган, у якому й пропагувала свої погляди. Варто також звернути увагу на аналіз такого типу джерел, як листи до редакцій газет, які відбивали ставлення населення до різноманітних суспільно-політичних процесів того часу.

Нова якість самої війни знайшла свій вираз у глибинних змінах обличчя Європи, якими було ознаменовано її закінчення. Крах трьох імперій привів до утворення нового політичного

порядку. Піднесення Сполучених Штатів Америки на заході й утворення Радянського Союзу на сході визначили основні тенденції світового розвитку, хоча в окремих частинах Європи війна продовжувалась у вигляді революцій та громадянських воєн аж до початку двадцятих років.

Перша світова війна, у вир якої було втягнуто мільйони людей, у тому числі й українців, вимагала величезного напруження суспільних сил. Війна поставила перед її учасниками ряд гострих і винятково важливих проблем, яких не вдалося уникнути жодній з країн-учасниць. Проте найбільш потужно вони проявилися в Російській імперії, де питання соціально-економічного характеру тісно переплелися з політичними. Якщо перший рік війни, за висловом Михайла Грушевського, “вразив усіх винятково непередбачуваною впертістю, загостреністю боротьби і страшенною екстенсивною енергією, якою вона захоплювала різні сторони і прояви життя, то другий рік війни встиг принести вже найжорстокіші несподіванки усім... Українському суспільству дійсно не залишалось нічого, як, замкнувшись у своєму колі, “перераховувати рани”. Саме під таким кутом зору планується розглянути проблему соціально-економічного становища України в роки Першої світової війни, яка розпадається на декілька історичних періодів – доби самодержавства, Тимчасового уряду та Української Народної Республіки.

Соціально-економічні фактори разом з політичними, морально-психологічними тощо набували чи не найбільшого значення за своїм впливом на перебіг війни та її результати. Залучаючи широке коло архівних та інших джерел, слід розкрити взаємозалежність війни, економіки, соціальної сфери.

Важливо перш за все показати, як працювала економіка в умовах війни, особливо у світлі останніх тверджень новітніх російських істориків, які доводять, що і в промисловості, особливо у державному секторі, котрий за час війни значно розширився, і, в сільському господарстві, спостерігалися прогресивні зрушення в бік зростання обсягів виробництва. Насправді, картина була зовсім не такою відрадною. На фронті перебував 61% працездатних чоловіків із сільської місцевості. У 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн десятин порівняно з 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції відповідно – на 200 млн пудів. Війна найбільш відчутно вдарила по

малозабезпечених верствах села: на початок 1917 р. з 3980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали засівів, 1 млн 400 тис. – коней, 1 млн 142 тис. – корів. В Україні майнова диференціація набула найбільш гострих форм і великих розмірів.

Зовсім не беззмарною була ситуація в промисловості. Попри військові замовлення й підвищення підприємницької активності тут з'явилися тривожні симптоми. Порушення війною усталених внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків, диспропорції у товарному обміні, а також між воєнним і цивільним виробництвом (останнє забезпечувало повсякденні потреби пересічних людей), хронічні транспортні та фінансові проблеми – це далеко не повний перелік тих явищ, котрі набули системного характеру і з якими зіткнулося тогочасне суспільство. В них приховувалася небезпека не лише економічного, а й політичного краху імперії.

Лавиноподібне нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання його невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 до вересня 1915 рр. зафіксовано 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. пролетарів України, а за час з жовтня 1915 до вересня 1916 р. – 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. З серпня 1914 до грудня 1916 р. в Україні відбулося понад 160 селянських виступів. Зовсім не досліджено природу і характер останніх. Адже відомо, що селяни у прифронтовій зоні та й далеко від фронту вдавалися до невмотивованого насильства, пограбування землевласників. Це було свідченням слабкості влади, некерованості соціально-економічними процесами на місцях.

Загальну картину мають доповнити наукові розвідки, які допоможуть відтворити заходи уряду щодо подолання гострого дефіциту трудових ресурсів, використання праці жінок та дітей, вилучення матеріальних засобів у населення у формі реквізицій; показати справжню причину перебоїв з постачанням, а також наслідки запровадження примусових хлібних розверсток. У підсумковій праці знайдуть своє місце сюжети про долю біженців та жертв депортацій, дітей, інвалідів, благодійні акції громадських організацій, спрямовані на допомогу тим категоріям населення, які найбільше потерпали від воєнного лихоліття.

Цікаво було б простежити хід військових мобілізацій на українських теренах, особливості психології воїна-українця у

збройних силах воюючих сторін, міжнаціональні стосунки в арміях Росії й Австро-Угорщини, долю військовополонених українців. Величезна маса етнічних українців на фронті (4,5 млн, або 35% російської армії, понад 300 тис. — в австрійській) та в полоні дають підстави для типологізації соціально-психологічних явищ в діючій армії та відповідних узагальнень.

Вироблення синтетичного дослідницького інструментарію вимагає вивчення морально-психологічного стану населення в роки війни у всіх його проявах і мозаїчній динаміці. Необхідно детально, всебічно з'ясувати, як невдачі на фронті, непосильний тягар затяжної війни генерували й підживлювали загальне суспільне невдоволення, що, зрештою, спричинило повалення самодержавства і створення Української держави з успадкованими від нього військово-політичними та соціально-економічними проблемами.

У майбутній праці хотілося б більш ґрунтовно й об'єктивно показати діяльність російської окупаційної адміністрації на зайнятих територіях Австро-Угорської імперії за часів Великої війни 1914–1918 рр. На сьогодні можна стверджувати, що ця проблема розроблена недостатньо і фрагментарно. Це призвело до появи в історичній літературі значної кількості помилок і необґрунтованих припущень. Жодне існуюче дослідження не розкриває дану тему під кутом зору трьох цілком відмінних періодів в історії інститутів окупаційної влади в Галичині та на Буковині. До речі, і сама назва цих інституцій була неоднаковою, на що не зверталось уваги.

Перший період з кінця серпня 1914 до червня 1915 рр. (фактично ж до липня 1916р., бо центральні органи управління окупованими територіями після відступу російської армії були евакуйовані до Києва, де й продовжували функціонувати) пов'язаний з діяльністю “Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини”, на чолі якого стояв граф Г.О.Бобринський, що проводив політику, спрямовану на створення умов до швидкої інкорпорації Галичини та Буковини до складу Російської імперії за тісної співпраці (щоправда, захмареної частими непорозуміннями) з місцевими діячами та установами московфільської орієнтації.

З липня 1916 по лютий 1917 рр. — окупаційна влада діяла під назвою “Генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни” на чолі з Ф.Ф.Треповим, політика

якого відзначалася поміркованістю і зваженістю й була спрямована головним чином на забезпечення потреб фронту та армії.

Третій період з березня 1917 по серпень 1917 р. (фактично ж по квітень 1918 р., коли були розпущені евакуйовані до Києва центральні адміністративні органи) – це час діяльності створеного Тимчасовим урядом “Обласного комісаріату Галичини та Буковини” на чолі з Д.І.Дорошенком, який склав свої повноваження вже за часів існування незалежної Української держави.

Серед найбільш перспективних напрямів розробки даної проблеми є наступні:

- чітке визначення статусу, завдань та ієрархії інститутів окупаційної влади протягом всього періоду Великої війни, а також місць дислокації їхніх центральних органів;

- економічна, національна, культурно-освітня та віросповідна політика окупаційних органів влади;

- визначення особливостей політики окупаційної влади в кожний з трьох періодів;

- роль москвофільських інституцій та діячів у політиці окупаційної влади;

- взаємини двох українських таборів – москвофільського та українофільського – в окупаційний період;

- роль членів партії російських націоналістів у формуванні політики окупаційних органів влади;

- політика щодо політично неблагодійних верств населення, зокрема й представників українофільського напрямку;

- проблема біженців, примусових виселенців та заручників.

Джерельну базу наукового пошуку мають забезпечити документи ЦДІА України у Києві і зокрема фонди органів російської окупаційної влади, дослідження яких дозволить увести в науковий обіг новий матеріал; глибше осмислити й узагальнити процеси воєнної доби.

Важливого значення набувають регіональні дослідження, що дозволить наповнити новим змістом, цікавим фактологічним матеріалом фрагменти праці, присвячені фронтовим регіонам Галичини та Буковини, прифронтовим – Волині, Поділля. Далеко не все сказано про зв'язки еліти, культурне взаємозбагачення окремих регіонів України. Перші ластівки у вигляді дисертацій дають підстави сподіватися на плідні результати наукового пошуку в цьому напрямі.

Перша світова війна каталізувала всі суспільні процеси в Наддніпрянській і Західній Україні. Відтворити загальну мозаїчну картину всіх явищ воєнно-політичного, соціально-економічного, ідеологічного, етноконфесійного порядку – чим не завдання для істориків Львова і Києва, Ужгорода і Донецька, різних наукових центрів та шкіл?

2. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.)

Практично весь 300-річний період правління династії Романових позначений воєнними віхами. Імперія ніби жила від однієї війни до іншої. Останні десятиліття (починаючи з Кримської кампанії) царизм не мав помітних успіхів у розв'язанні зовнішньополітичних проблем військовими засобами. Російське суспільство напередодні Першої світової війни роздиралося суперечностями в усіх сферах громадсько-політичного, соціально-економічного й національно-культурного життя.

Процес реформування політичної системи імперії, розпочатий під час революції 1905–1907 рр., був далеким від свого завершення. Верховна влада в особі царя Миколи II та правлячої бюрократії не допускала навіть думки про створення повноправного народного представництва, перед яким уряд мав би відповідати. Внаслідок цього стосунки поміж владою і передовою громадськістю час від часу загострювалися. Визначальну роль в управлінні державою відігравало помісне дворянство, представники якого займали провідні посади в армії, поліції й усьому адміністративному апараті країни. Роль буржуазії у керівництві останньою була незначною.

На розвиток суспільно-політичного та економічного життя царської Росії негативно впливали історичні традиції. Формування капіталізму відбувалося в умовах слабкої конкуренції й владного втручання у цей процес. Суспільні суперечності в країні посилювалися переплетінням азіатських і європейських рис в її розвитку¹. Незважаючи на певні досягнення в модернізації економіки, Російська імперія продовжувала відставати від розвинених капіталістичних держав у виробництві продукції металургійної,

паливної, машинобудівної та хімічної промисловості. Понад 90% експорту країни становили сировина й продукти сільського господарства.² Недостатньо розвиненими залишалися шляхи сполучення, морський і річковий транспорт та портові споруди.

Напередодні війни царська імперія залишалася переважно селянською країною. 85% населення як Великоросії, так і України мешкало в сільській місцевості, 80% його займалося хліборобством. Реакційна частина дворянства, за оцінкою графа С.Ю.Вітте, який очолював послідовно кілька вищих державних установ імперії, продовжувала дивитися на селянина, як на щось “середнє поміж людиною й волем”.³ І тільки окремі представники імперської еліти вважали за корисне для держави зробити з останнього “персону”⁴, тобто зрівняти його у правовому відношенні з представниками інших соціальних станів.

Однак пробудження селянства від вікової сплячки залежало не від побажання правлячої верхівки, а визначалося важливими соціальними та економічними чинниками. На початку ХХ ст. в країні прискорився розвиток товарно-грошових відносин, що сприяло підвищенню ефективності й рівня агрокультури селянських господарств. У селянина зникав інстинкт раба, прокидалося почуття людської гідності. Не менше значення для розкріпачення психології останнього мало знайомство його з навколишнім світом. За повідомленням тогочасної преси, у селах Подільської та інших губерній “можна зустріти селян, які побували в Америці два рази”, щорічно “пересилаючи додому по 600 і 1000 крб.”⁵ Тисячі українських сільських трудівників часто відправлялися на заробітки до країн Центральної Європи. Протягом 1912 р. на сільсько-господарські роботи виїхали з імперії через європейський кордон 794 тис. осіб.⁶

Екстремальні умови I світової війни виявили всі “вузькі місця” й негаразди в економіці Росії в цілому та її аграрного сектора зокрема. Особливо відчутно це позначилося на соціальній сфері.

Війна відразу ж завдала тяжкого удару по бюджету селянської сім’ї. Радянська історіографія акцентувала увагу, в основному, на становищі міського населення, висвітлювала динаміку цін у той час на споживчому ринку. Інтереси селянства і задоволення їх матеріальних потреб не мали належного висвітлення в історичній літературі. З цієї та деяких інших причин залишилися

недостатньо вивченими зв'язки селянського господарства як з внутрішнім, так і зовнішнім ринками.

Найважливіше значення для бюджету селянської сім'ї в Україні мав збут хліба на ринку. Отримані за нього гроші були головним джерелом її купівельної спроможності, задоволення потреб членів сім'ї й господарства. Для підтвердження цієї думки наведемо у таблиці 1 дані щодо прибутку селянського господарства на Херсонщині.

Таблиця 1

Прибуток селянського господарства в Херсонському повіті⁷

Кількість землі на 1 господарство (дес.)	Прибуток від господарства у крб.	Прибуток від продажу хліба у крб.	Прибуток від продажу хліба в %
3,8	85	25	29
8,2	116	75	64
10,3	176	114	64
15,1	232	168	72
24,2	275	232	84
44,9	692	635	91

Наведені в таблиці дані були одержані внаслідок спеціального дослідження, проведеного В.Ф.Арнольдом у 1896—1899 рр. Вони засвідчують, що середній грошовий прибуток від реалізації зернових культур в залежності від кількості землі коливався для одного селянського господарства від 25 до 635 крб. щорічно. Найпоширенішим у південному регіоні України було господарство розміром у середньому близько 15 дес. земельної площі. Отже, більшість селянських сімей південних губерній ще наприкінці XIX ст. мала прибуток від продажу хліба на круг 168 крб. У господарствах заможних селян прибуток від його реалізації останнього становив від 232 до 635 крб., а в малоземельних — від 25 до 75 крб.

Напередодні Першої світової війни значно зросла врожайність хлібних культур, зміцніли зв'язки селянських господарств із зовнішніми ринками, а відповідно зросли й доходи від продажу хліба.

Українська земля у 1914 р., як і в попередні, дала щедрий урожай. Сільськогосподарські культури, навіть у північному регіоні, достигли рано. До 27 липня — дня “Палія” (святого великомученика і цілителя Пантелеймона) було закінчено збирання зернових. Ця обставина полегшила проведення наступних сільськогосподарських робіт, оскільки з 19 липня розпочалася масова мобілізація запасних і коней до армії.

Здавалося б, господарський потенціал і сприятлива кон'юнктура періоду мають мають позитивно позначатися на рівні сільськогосподарського виробництва. Проте війна зупинила цей процес. “Вона внесла значні зміни у весь устрій селянського господарства, — констатувала земська преса. — Якщо в даний час ще важко врахувати результати цих змін, то чимдалі, тим вони будуть помітнішими. Не про розвиток селянського господарства тепер доводиться думати населенню та земству, а про те, щоб підтримати його на попередньому рівні з можливо меншим втратами, рятуючи його від загибелі”⁸. На жаль, цей прогноз, висловлений ще на початку війни, повністю підтвердився.

До війни Україна була одним з найбільших у світі виробників і експортерів хліба й інших сільськогосподарських продуктів. Середньорічний збір чотирьох головних зернових культур (пшениці, жита, ячменю та вівса) в 1909–1913 рр. перевищив 1071 млн, а разом з просом, гречкою і кукурудзою становив близько 1170 млн пудів. При цьому частка найціннішої з них — пшениці — дорівнювала 412,6 млн, жита — 240 млн вівса — понад 147 млн ячменю — 272 млн пудів⁹. Україна, маючи великі хлібні надлишки, вивозила їх у губернії Привіслянського краю, північно-західні й деякі інші регіони Російської імперії. Середньорічний експорт тільки вищеназваних зернових культур становив у 1909–1911 рр. понад 284 млн пудів. З них до країн Західної, Центральної та Південної Європи і Близького Сходу відправлялося близько 173,4 млн¹⁰.

Для розуміння несприятливого становища, в якому опинилися українські виробники хліба з самого початку війни, наведемо дані загального експорту з Російської імперії чотирьох головних зернових культур та їх реалізації на внутрішньому ринку. За 1908–1912 рр. щорічний вивіз на зовнішні ринки пшениці дорівнював 236 млн пудів, жита — 37 млн, ячменю — 211 млн, вівса — 65 млн¹¹. Водночас на внутрішньому ринку царської

Росії споживання жита становило 40%, житнього борошна – 64%, пшениці – 15%, пшеничного борошна – 50%, вівса – 30%, ячменю – лише 2%. Решта хлібних продуктів задовольняла потреби селянських родин і господарств. Отже, експортними культурами були найперше пшениця й ячмінь, питома вага яких у балансі решти їх дорівнювала в Україні за п'ять передвоєнних років 64%. Щороку вони у великих обсягах відправлялися на зовнішні ринки, значною мірою задовольняючи потреби селян та поміщиків у грошах.

Одним з найбільших виробників зернових культур в Україні була Херсонська губернія. За 1908–1911 рр. вивіз хліба з неї становив на душу населення: жита – 3 пуди, пшениці – 13, ячменю – 17¹². В окремі роки питома вага ячмінного зерна, який відправлявся з Одеського порту, дорівнювала 55% всього хлібного експорту. У 1913 р. тільки через нього вивезено 35 млн пудів ячменю¹³. З українських губерній хліб відправлявся на зовнішні ринки також через Херсон, Миколаїв, Бердянськ та інші порти Чорного й Азовського морів. Близько 50 млн пудів його вивозилося залізницями щорічно до країн Центральної Європи через Подільську губернію. Річний експорт хліба з України оцінювався в 1913 р. у 235,3 млн крб.¹⁴, що становило майже половину вартості останнього з Російської імперії.

Немалі прибутки українському селянству приносили вивіз яєць та інших продуктів птахівництва. Вартість їх експорту, наприклад, з Подільської й Харківської губерній в окремі роки досягала 12 млн крб. Якщо взяти до уваги, що з України у значних обсягах вивозилися на зовнішні ринки також худоба, хміль, висівки, макуха, льон, коноплі та інші продукти сільського господарства, стане зрозуміло, яких величезних втрат зазнали селянські господарства в зв'язку з припиненням експорту після початку війни. Вони у декілька раз перевищували ті суми, які селяни могли заощадити після припинення продажу горілчаних напоїв й отримання казенних пайків.

Селянське господарство традиційно не відзначалося гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприянням посередників, різного роду спритних ділків, які зкуповували хліб за зниженими цінами і тим самим інколи зводили результати праці сільських трудівниками нанівець. З початком війни та припиненням вивозу гостро постала проблема збуту хліба й інших продовольчих

селянських продуктів, небувало посилилася їх конкуренція на внутрішньому ринку з поміщицькими¹⁵.

В той час найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала. Однак уповноважені Головного управління землеустрою і землеробства (ГУЗІЗ) віддавали частіше перевагу поміщицьким продуктам, які могли закуповувати великими партіями. До того ж військово інтендантство традиційно харчувало армію житнім хлібом, а кінське поголів'я – вівсом. Попит на пшеницю й ячмінь з його боку був незначним. За підрахунками фахівців, восени 1914 р. залишалося близько 200 млн пудів ячменю як “ринковий баласт”¹⁶. Наслідком цього стало небувале падіння цін на хліб на початку війни.

До війни ціни на зернові культури, наприклад, у Слово-сербському повіті Катеринославської губернії були такими: на пшеницю – 1,25 крб за пуд, жито – 0,85, ячмінь – 0,75, овес – 1,05 крб за пуд. У губерніях Привіслянського краю, які входили до складу Російської імперії, вони були ще вищими: на пшеницю – 1,60 крб, – жито – 1,25 крб, ячмінь – 1,00 крб, овес – 1,05 крб за пуд¹⁷. У серпні 1914 р., в зв'язку з припиненням експорту, ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слово-янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 крб за пуд¹⁸. В інших регіонах України становище хлібного ринку було ще несприятливішим для селян. У Київській, Волинській та Подільській губерніях пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 крб за пуд, а в деяких місцевостях остання на неї відповідно впала до 0,20 крб. Аналогічна тенденція спостерігалася й на м'ясному ринку¹⁹.

На жаль, роль держави у регулюванні продовольчого ринку виявилася на першому етапі війни нікчемною. ГУЗІЗ, на чолі якого стояв досвідчений і впливовий в урядових колах О.В.Кривошеїн, опікувався тільки тим, щоб забезпечити армію дешевим хлібом, заощадити кошти державної скарбниці. З цього приводу можна навести такий факт. Урядовий уповноважений із заготівлі продовольства для армії на Херсонщині С.Гербель та керівництво губернської земської управи визначили мінімальну ціну одного пуда ячменю у 0,75 крб. Проте Головне управління землеустрою і землеробства відповідно встановило максимум її 0,60 крб.

Враховуючи витрати на доставку і розвантаження, ячмінь купували в селян за ціною 57–58 коп. за пуд. Траплялися випадки,

коли останні, не маючи можливості реалізувати ячмінь, продавали його на місцевих ринках відповідно за 0,40-0,45 крб. Заготівля жита для армії здійснювалася за ціною 0,82 крб за пуд²⁰.

Невдовзі виявилася вся короткозорість цінової політики уряду на хлібному ринку. Представники заготівельних структур – банки, біржові спекулянти та залежні від них дрібні посередники – скуповували хліб за низькими цінами, але утримувалися від його реалізації. Ця тактика призвела до негативних наслідків. Через нестачу зернових культур на ринку ціни на них наприкінці 1914 р. стали різко підніматися, що викликало тривогу й незадоволення населення міст та робітничих регіонів. У складному становищі опинилися як виробники хліба, так і його споживачі. Зростання цін на нього потягло за собою підвищення їх на всі продовольчі товари. На третьому році війни міський споживач втратив на користь посередників 0,10 крб на кожному фунті пшеничного хліба²¹.

Бездіяльність уряду в справі регулювання хлібного ринку спричинила ще більше погіршення економічного становища селянських господарств. По-суті село було піддано пограбуванню такою мірою, що втрачали терпіння навіть заможні хлібороби. За наслідками сільськогосподарського сезону 1915 р. селяни Одеського повіту звернулися до уповноваженого із заготівлі хліба для армії із скаргою. “Ми послали своїх синів, – зазначалося у ній, – захищати батьківщину від навали ворогів, а сім’ї залишилися без робочих рук; грошей для найму робітників немає, господарства близькі до зруйнування... ми позбавлені можливості розраховуватися з робітниками, бо неможливо продати хліб навіть перекупникам, які відмовляються приймати його за півдарма”²².

У наведеному документі зверталася увага на відсутність робочих рук. Це стало найболючішим місцем для селянських господарств. До армії за роки війни було мобілізовано з Наддніпрянської України понад 4 млн чоловіків найпрацездатніших вікових груп. Результати перепису 1916 р. засвідчили, що сільське населення Російської імперії порівняно з 1913 р. скоротилося на 21%. Це стало наслідком не тільки масової мобілізації до армії, а й міграції селян до міст. Прямим підтвердженням цього є те, що чисельність жінок у селах за той же час зменшилася на 14%²³.

Питома вага взятих в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків в Україні дорівнювала: по Волинській

губернії – 49,9%, Катеринославській – 34,2%, Київській – 51,8%, Полтавській – 49,4%, Харківській – 49,1%, Чернігівській – 50,6%. Кількість мобілізованих на військову службу на одне селянське господарство у тих же губерніях становила: по Волинській – 0,6, Катеринославській – 0,5, Київській – 0,6, Полтавській – 0,7 Харківській – 0,7 Чернігівській – 0,7%²⁴.

В період війни різко погіршилося становище у тваринництві. Тільки за перші її півтора року поголів'я великої рогатої худоби в Україні скоротилося на 3 млн²⁵.

Через нестачу робочої сили, палива і сировини різко зменшилося виробництво сільськогосподарських машин та інвентаря. Їх імпорт у 1917 р. порівняно з довоєнним 1913 р. знизився до такого рівня: простих машин – до 9,8%, складних машин – до 48,4%, плугів – до 0,8%, сівалок – до 7,6%²⁶. В господарствах великих землевласників і селян скоротилася чисельність кінського поголів'я, що ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. До весни 1917 р. в армію було мобілізовано з українських губерній 500 тис. коней²⁷. Внаслідок цих та інших причин земельна площа у краї під сільськогосподарськими культурами скоротилася в 1916 р. відповідно до 1914 р. на 13,3%²⁸. Отже, макроекономічні показники у сільському господарстві України значно погіршилися.

Постійні мобілізації призвели до виснаження ринку праці в сільському господарстві, особливо у районах Південної України, де і до війни спостерігався дефіцит робочої сили. В найгіршому становищі опинилися сім'ї, які втратили єдиного дорослого чоловіка, найчастіше – господаря. Через відсутність чоловічої робочої сили виробниче життя у них уповільнювалося, розміри господарства скорочувалися, кількість худоби зменшувалася. Виробництво продуктів обмежувалося мінімумом, необхідним для прохарчування сім'ї.

В сприятливіших умовах знаходилися незначна частина родин, в котрих залишилися дорослі чоловіки. Вони не тільки обробляли свою землю, а й орендували її в інших землевласників. Маючи додаткові заробітки і прибутки, такі сім'ї збільшували чисельність робочої худоби й сільськогосподарських знарядь праці та робили свої господарства прибутковими. Але навіть вони не справляли на фахівців сільського господарства належного враження. “Ми не бачимо, – говорилося в одному з репортажів у пресі, –

нових господарських будівель, впровадження травопілля, використання добрив. Усе господарство в розширеному вигляді ведеться без урахування перспективи²⁹.

Що стосується зростання внесків у каси кредитних установ, то воно стало наслідком деяких обставин, які склалися в роки війни. Напередодні збройного конфлікту одні купували землю, інші орендували її або вели торговельні операції, зводили господарські будівлі. У зв'язку з мобілізаціями до армії чоловіків оборотність капіталу зменшувалася, а нерідко й зовсім припинялася. Частина домашньої худоби і сільськогосподарського інвентаря розпродувалася, а гроші вміщувалися в ощадні каси* до кращих часів³⁰. Як наслідок, за перший рік війни внески селян у кредитні товариства зросли в Російській імперії на 66,3 млн крб., або на 34,7%³¹. Проте найбіднішим сім'ям не тільки не було що розміщувати в ощадних установах, але вони не могли позбавитися навіть попередніх боргів. За повідомленням засобів масової інформації, грошового розміру пайка сім'ям солдаток ледве вистачало для виплати процентів з боргу від сум, взятих у кредитних установах ще до війни³².

Через нестачу робочої сили селяни не тільки відмовлялися від оренди землі, а й продавали свої наділи. За півтора року війни в царській Росії втратили землю близько 300 тис. селянських господарств. До цього їх спонукала фінансова скрута. Позики з боку держави на купівлю та оренду землі зменшилися протягом 1915 р. майже втричі. Кількість орних ділянок, придбаних селянами через Селянський земельний банк у другому півріччі 1915 р., становила лише 32% до відповідного періоду 1913 р.³³ В абсолютних цифрах динаміка перерозподілу земельної власності виглядала наступним чином. За 15 місяців війни Селянським банком продано 539 тис. дес. поміщицької землі, а за такий же період перед війною — 1287 тис. дес.³⁴ Водночас він різко скоротив придбання поміщицьких маєтків. У 1913 р. ним куплено 202 тис. дес. землі для перепродажу селянам, а в 1915 р. — лише 17,7 тис. дес.

* Доречно нагадати, що всі заощадження селян, як й інших суспільних верств Російської імперії, котрі загалом обчислювалися сумою в декілька млрд. крб., радянська держава не повернула їх власникам. Тим самим для всього населення було створено небезпечний прецедент. На жаль, дане питання до цього часу залишилося поза увагою.

Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втриє. І це при тому, що ціни на землю знизилися на 30–50%. У роки війни посилювався процес концентрації її в руках спекулянтів, розпилення селянських господарств. “Якби селяни, маючи потребу у землі, були багаті, — звертав увагу своїх читачів подільський часопис, — хіба б вони не скористалися можливістю купити землю, особливо тепер, коли вона в багатьох місцевостях подешевшала”³⁵.

Як згадувалося вище, нестача робочої сили була особливо гострою у районах південної України. В деяких місцевостях Херсонщини й Таврії значні площі орендної землі стали перетворюватися на “дике поле”. Навіть у повітах густозаселеної Полтавщини оренда земельних ділянок скоротилася на 20–47%³⁶. Загальне зменшення засіву ярових культур тут вдалося попередити тільки шляхом широкого використання праці жінок, підлітків та людей похилого віку³⁷. Завдяки цьому посівна площа скоротилася у Полтавській губернії лише на 1,2%³⁸.

“Меч війни” безжално зрізав кращі паростки, котрі проросли в економіці сільського господарства України напередодні її й сприяли розвитку товарно-грошових відносин, підвищенню рівня агрокультури і добробуту населення. Не маючи підтримки за кордоном у вигляді реальних коштів від експорту хліба та інших продуктів сільського господарства, вартість російського карбованця почала різко падати. Набирала темпу інфляція. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з 1914 р. до 1917 р. на 414%³⁹. За даними уряду Української Народної Республіки, восени 1917 року курс карбованця дорівнював 0,10 крб довоєнного часу⁴⁰. Знецінення його було прискорене дефіцитом товарів і предметів повсякденного вжитку. Їх питома вага на всеросійському ринку впала на третьому році війни з 69% до 51,1%, а співвідношення воєнної й мирної продукції машинобудівної промисловості становило у 1916 р. 78,3% до 21,7%. В розділі товарно-промислової продукції споживацькому ринку належало лише 29,1%, військовому відомству — 44,6%, громадським організаціям — 15,5%, урядовим установам — 10,8%⁴¹. Нестача промислових товарів масового попиту призвела до посилення спекуляції та небувалої дорожнечі. Водночас оптові ціни на біржах України на продовольчі товари виросли наприкінці 1915 р. у середньому на 56,6%⁴², а на зернові культури до літа 1916 р. — вдвічі⁴³. Однак ціни на

промислові товари зростали ще стрімкіше. Їх індекс на 1 січня 1917 р. порівняно з довоєнним періодом дорівнював щодо мідкаля – 400, ситцю – 480, плугів – 520, сірників – 700, заліза – 810, взуття – 905. Наведені дані засвідчують, що суть справи полягала не в тому, скільки карбованців і копійок одержить сільський господар за свої продукти, а в тому, скільки придбає за них виробів з металу, інструментів, а також солі, мануфактури, сірників тощо. “Поставлене в такому розрізі питання, – резюмувала харківська газета, – приводить до парадоксальних висновків: за пуд пшениці, який коштував у 1913 р. 1,20 крб, селянин отримував 15 пачок сірників, а в 1916 р., коли пуд пшениці коштує 2,0 крб, він може купити 4 пачки сірників та відповідно менше солі, менше заліза, менше мануфактури”⁴⁴.

До війни заготівлю продовольства для армії здійснювала інтендантська служба воєнного відомства. Постачання продовольчих товарів населенню, та їх експорт на зовнішні ринки забезпечували підприємницькі організації. Роль кооперативів у хлібних операціях була незначною.

Війна кардинально змінила становище на продовольчому ринку. Головним споживачем хліба та інших продуктів стала армія, до якої було мобілізовано близько 15 млн осіб., у тому числі понад 12 млн – з сільської місцевості⁴⁵. За її постачання розпочалася гостра боротьба з боку зацікавлених у цьому верств суспільства, окремих осіб і груп.

Хліботорговці докладали всіх зусиль до оволодіння продовольчим ринком, прагнули монополізувати постачання армії. Загалом аргументи останніх, здавалося, були досить переконливими. Вони, мовляв, мають склади, зерносховища, тару, пристрої для сортування зерна та досвідчених агентів, з давніх часів пов'язаних із селянами. Всілякі спроби посилити роль кооперативів у справі реалізації виробниками сільськогосподарської продукції монополісти вважали недоцільними і навіть шкідливими. На думку відомого хліботорговця Г.Я.Роховича, кооперативи, очолювані вчителями, священниками й селянами і позбавлені належної матеріальної бази та необхідного професійного досвіду, неспроможні вирішувати складні продовольчі питання⁴⁶. Очевидно, такого погляду трималося й керівництво ГУЗІЗ. У своєму зверненні до місцевої влади з приводу постачання армії воно визнало, що закупівля хліба дрібними партіями уявляється неможливою

справою. Такий підхід до реалізації продовольства з боку керівної землеробської установи був надто небажаним як для кооперативів, так і для всього селянства.

Виробники хліба з давніх часів негативно ставилися до посередників. Через їх спекулятивні комбінації часто мали збитки і великі землевласники. Селяни ж, маючи справу з ними, характеризували останніх як п'явок, що живляться їхньою працею. Досвід хлібозаготівельних кампаній воєнних років тільки посилив попередні враження та сприяв зусиллям реалізувати сільсько-господарську продукцію через кооперативи.

До всього, в роки війни з'ясувалася негативна роль російського уряду у регулюванні продовольчого ринку по відношенню до українського хліборобного регіону. В першу чергу це виражалося у маніпулюванні тарифами на залізницях, за рахунок чого стримувався вихід хліба з України на певні ринки Великої Росії. Звичайно, це й раніше не було таємницею для великих експортерів. Напередодні війни вони навіть вживали заходів для пом'якшення ситуації. Але після її початку інформація щодо порушення інтересів українських виробників хліба вихлюпнулася на шпальти місцевої преси і, безумовно, почала впливати на свідомість населення.

Сучасні російські історики розцінюють це як "регулювання економічної конкуренції регіонів за допомогою тарифної політики на залізницях" для попередження падіння цін на хліб у центральних районах Великої Росії⁴⁷. На їх переконання, така регламентація дозволяла уряду активно впливати на товарообіг та розвиток господарських галузей окремих регіонів⁴⁸. Для конкретнішого уявлення щодо економічних наслідків тарифної регламентації нагадаємо, що залізницями імперії щорічно перевозилося близько 3 млрд пудів хліба й продуктів з нього⁴⁹.

Однак уряд не обмежив свої заходи маневруванням на користь виробників Великої Росії. У 1910 р. він дозволив Державному банку розпочати будівництво мережі власних зерносховищ і великих елеваторів. Спочатку в засобах масової інформації висловлювалася думка, що критеріями для визначення їхнього місцезнаходження повинні стати хлібородність регіонів та зручність вивозу зернових культур до портів. У такому разі Україна цілковито підпадала під названі критерії. Проте вирішено все було навпаки. Літом і восени 1911 р. ухвалено розпочати будівництво восьми

елеваторів у Самарській та п'яти у Воронежській губерніях. Всього ж було заплановано збудувати 84 елеватори місткістю в 58,8 млн пудів на території Тамбовської, Воронежської, Пензенської, Симбірської, Самарської, Саратовської й Оренбурзької губерній⁵⁰. Вони споруджувалися на вузлових транзитних пунктах залізничної мережі Великої Росії, значно краще забезпеченої складами і зерносховищами, ніж українські губернії⁵¹.

Здійснення цього проекту давало російським виробникам великі переваги у реалізації врожаїв, підвищувало їх прибутки. Останнє було пов'язане з особливостями реалізації хліба не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках. Селяни не мали належних умов для його зберігання. Щоб отримати гроші для задоволення потреб господарства і виплати податків, вони нашвидкоруч збували хліб посередникам, котрі мали зв'язки з великими експортерами. Тому найбільші партії зерна відправлялися на зовнішні ринки не відразу після збору врожаю, в другому півріччі, коли ціни на нього були найнижчими. Проте наявність елеваторів створювала можливості для маневру, давала змогу вивозити товар під час підняття цін. У зв'язку з цим офіційний рупор Міністерства шляхів сполучення пояснював, що вибір місця спорудження елеваторів передбачав експорт хліба не тільки чорноморсько-середземноморським шляхом, а й через “північні порти”. “Необхідно відзначити, — із задоволенням писав журнал, — що умови хлібних перевезень за останній час взагалі піддані змінам і залежать від розвитку зерносховищ та розширення кредиту під хлібні вантажі”⁵².

Напередодні війни щойно збудовані елеватори були здатні вмістити близько 27 млн. пудів хліба⁵³. 21 травня 1915 р. Комітет по зерносховищах схвалив програму спорудження 76 елеваторів місткістю в 62 350 тис. пудів. Разом з раніше спроектованими й споруджуваними чисельність останніх зросла до 159, а місткість становила 126 млн пудів⁵⁴. Будівництво нових елеваторів, як і попередніх, здійснювалося на території Великої Росії. Щоправда, до їх переліку ввійшли такі українські губернії, як Полтавська, Харківська, Київська та Катеринославська, але з поміткою “почасти”. Влада й далі продовжувала ігнорувати інтереси виробників з України. Найбагатші на зернові культури райони Півдня і Правобережжя залишилися без підтримки держави.

Газети, які виходили на території України, не приховували свого розчарування й навіть обурення з приводу спорудження мережі елеваторів тільки на території Великоросії. “Ми ж і наша Подільська губернія, — відзначав подільський часопис, — ця “житниця” південно-західного краю і всієї держави — до цього часу не маємо не тільки зерносховищ, але про них ніхто навіть не говорить, немовби нас не існує або нам ці зерносховища непотрібні і навіть зайві”⁵⁵.

Відсутність належної кількості елеваторів надто далася взнаки під час війни, коли зерно доводилося зберігати в непридатних приміщеннях, де воно нерідко псувалось. Оренда селянами складів та інших приміщень у комерційних банків і біржових спекулянтів була можливою тільки за надмірними цінами. За таких обставин земства й кооперативні товариства Херсонщини, зокрема, дійшли висновку, що єдиний шлях до врятування землеробства — створення “мережі хлібних елеваторів на залізничних станціях та вузлових пунктах хліботоргівельних районів місткістю до 10 млн пудів”⁵⁶.

Слід зазначити, що тенденція до створення кооперативами власних зерносховищ виникла ще до війни. При цьому вони зазнавали утисків з боку влади. Траплялися випадки, коли урядові установи роками не реєстрували щойно створені товариства. Чинилися також перешкоди організації в Києві центру української кооперації, практикувалися адміністративні покарання й брутальний тиск на них з боку місцевої влади⁵⁷.

Незважаючи на утиски останньої, ідея кооперації знаходила підтримку з боку селянства. Населення Васильківського повіту Київської губернії, наприклад, дійшло висновку, що, налагодивши кооперативний збут хліба, воно зможе врятуватися від скупників і спекулянтів. Такої ж думки дотримувалися члени Дзенгелівського кредитного товариства на Київщині, котрі домагалися позики для спорудження зерносховища. Без цього, на їхнє глибоке переконання, агрономічні заходи не могли дати селянам зростання прибутків⁵⁸.

Весною 1915 р. в Київській губернії поживавився рух за кооперативний збут хліба. Ряд товариств розпочав будівництво власних зерносховищ. Розглядалося також питання про об’єднання кооперативів у союзи для спорудження центральних елеваторів. З 18 товариств, які займалися збутом хліба, 10 мали власні зерносховища місткістю від 10 до 30 тис. пудів хліба, а елеватор

Тальнівського кооперативу – 150 тис. пудів⁵⁹. Загалом товариства Київщини у сільськогосподарському сезоні 1914–1915 рр. постачали армії хліба в обсязі 900 тис. пудів⁶⁰. Повсюди усвідомлювалося значення власної ініціативи й самодіяльності. Так, ніжинське земство у взаємодії з кооперативними товариствами Чернігівщини розпочало підготовку до будівництва елеватора місткістю 500 000 пудів⁶¹. Придніпровський союз установ дрібного кредиту поставив за мету своєї діяльності створити широку мережу зерносховищ у південній Україні для збуту зернових культур. Після закінчення війни він мав намір експортувати хліб на зовнішні ринки⁶². Водночас товариства розпочали будівництво власних млинів, крупорушок, маслоробень та інших підприємств для переробки продукції сільського господарства.

Отже, війна призвела до занепаду сільськогосподарського виробництва, падіння довіри селян до влади і держави, пошуку ними виходу зі скрутного становища. Розпочався процес звільнення селянства від опіки хижачького посередництва, що знайшло відображення в кооперативному русі й інших формах виробничої самодіяльності.

3. Загострення суперечностей у сфері промисловості і торгівлі

У роки війни промисловість потужно працювала на забезпечення армії військовою технікою та боєприпасами. Інтересам фронту було підпорядковано і залізничний транспорт.

Внаслідок цього, як уже зазначалося вище, виробництво товарів широкого попиту різко зменшилося. Для продовження війни витрачалися матеріальні й фінансові ресурси, що стало визначальною причиною занепаду продуктивних сил імперії. Не вистачало палива, металу, сировини. Виплавка чавуну металургійними підприємствами Донбасу та Придністров'я зменшилася в лютому 1917 р. до 9,6 млн пудів порівняно з середньомісячним виробництвом 15,8 млн пудів у 1913 р., або на 39,2%⁶³. Через нестачу палива і металу скоротили виробництво підприємства легкої й харчової промисловості. Ці та деякі інші причини призвели до зниження життєвого рівня робітників, службовців й інших груп міського населення.

Окрім цього, ускладнення в роботі промисловості стали наслідком мобілізації до армії значної частини кваліфікованих робітників, інженерів і техніків. У гірничій та гірничозаводській промисловості України 91 358 шахтарів, або 28,5% від усього їх кількісного складу, було відправлено на фронт уже наприкінці липня 1914 р. У подальшому завдяки наполяганню гірничо-промисловців мобілізації робітників, які працювали на шахтах і в металургії, в основному припинилися. Одержали відстрочку від призову на військову службу також кваліфіковані трудівники й інших підприємств, котрі виконували замовлення для армії. Проте все ж промисловість України втратила через мобілізації у роки війни понад 30% кадрових робітників.

На підприємствах вугільної та металургійної промисловості України на 1 вересня 1916 р. працювали 352,6 тис. робітників, з них – 141,9 тис. військовозобов'язаних, які повсякчасно могли бути відправлені в окопи, 79,6 тис. військовополонених, понад 40 тис. жінок і підлітків⁶⁴. За такого кадрового складу гірників та металургів розраховувати на підтримання на належному рівні виробництва не доводилося.

Економічний занепад призводив до падіння життєвого рівня трудящих. Повсюдно зростали ціни на продовольчі й промислові товари, випереджаючи заробітну плату. У робітників металургійних заводів Донбасу та Придніпров'я вона становила на початку 1917 р. 57-89% від довоєнної⁶⁵.

Падіння життєвого рівня пролетарських верств відбувалося в усіх промислових містах України. У Харкові, наприклад, денна заробітна плата робітників різних професій з червня 1914 р. до 17 лютого 1917 р. збільшилася в середньому у таких розмірах: землекопів з 1,10 крб до 4,0 крб (263%), мулярів – 1,75 крб до 5,0 (186%), ковалів – з 1,75 крб до 5,50 крб (214%), теслярів – з 1,75 крб до 5,0 крб (186%), слюсарів – з 1,70 крб до 5,0 крб (194%), столярів – з 1,65 крб до 5,0 крб (200%), штукатурів – з 1,75 крб до 5,0 крб (186%), чорноробів – з 1,20 крб до 4,0 крб (233%). Водночас ціни на продовольчі товари на ринках Харкова за відповідний період зростали більшими темпами: на м'ясо – на 400%, сало – 620%, масло вершкове – 566%, молоко – 400%, яйця – 733%, хліб житній – 166%.⁶⁶

Міська дума докладала зусиль до стримання дорожнечі, здійснювала регулювання цін шляхом таксування продовольчих

товарів. Такси враховували поточні ціни ринку, але були нижчими від них: на м'ясо – на 13,4%, на сало – 41%, на житній хліб – на 9%.⁶⁷ Однак вирішальну роль у ціноутворенні мав закон попиту і пропозиції: при жорсткому нормуванні товари зникали з ринку, з'являючись в інших містах, де ціни були вищими.

Дорожнеча й нестача продовольчих товарів викликали незадоволення трудящих, котре виливалося у різноманітні форми протесту проти адміністрації підприємств. Наприкінці травня 1916 р. застрайкували робітники Донецько-Юр'ївського металургійного заводу, вимагаючи збільшення заробітної плати на 35% через дорожнечу. Адміністрація підприємства частково задовольнила їх вимогу, погодившись надати прибавку розміром 0,30 крб за робочий день⁶⁸. Під тиском трудящих адміністрація гірничих і металургійних підприємств Донбасу й Придніпров'я обіцяла їм підвищити заробітну плату⁶⁹. Робітники Дніпровського металургійного заводу у селищі Кам'янському одержали влітку 1916 р. грошову надбавку в такому розмірі: сімейні – по 0,75 крб за відпрацьований день, неодружені – по 0,45 крб, підлітки – по 0,20 крб, жінки – по 0,30 крб.⁷⁰

У роки війни переважали економічні вимоги трудящих, спрямовані на покращення їх матеріального становища. Наприкінці 1916 р. близько половини робітників були військовозобов'язаними, які мали тимчасову відстрочку від призову. В зв'язку з цим висування ними політичних вимог загрожувало негайною відправкою на фронт. Тому відповідні форми боротьби були тоді рідкісним явищем. Статистичні дані щодо них, наведені в працях радянських істориків, не відповідають дійсності.

У найбільшій матеріальній скруті під час війни опинилися ті прошарки та групи населення, єдиним джерелом існування котрих була заробітна плата, – працівники освіти, медицини, рядові службовці. Отримуване ними жалування знецінювалося в міру зростання цін на товари і девальвації карбованця. В Уманському повіті Київської губернії, наприклад, заробітна плата вчителя становила до війни 35-40 крб на місяць. Окрім того, земство виплачувало надбавки за стаж педагогічної роботи, брало на себе витрати за житло вчительського персоналу⁷¹. Такі умови було створено не скрізь. Однак вони все ж засвідчують відносно задовільний життєвий рівень сільської інтелігенції.

Війна різко погіршила матеріальний добробут працівників освіти, медицини, культури, тощо. Заробітна плата робітників на третьому році війни нерідко зростає втричі, а сільський вчитель отримував усе ті ж 30-50 крб. Щоб прохарчувати сім'ю, він вимушений був додатково працювати на сільськогосподарських роботах⁷². Отже, в роки війни відбулося падіння реальної заробітної плати робітників, службовців та особливо інтелігенції, погіршилося матеріальне становище широких верств населення.

На особливу увагу дослідників заслуговують взаємовідносини влади й торгово-промислового класу. Їх аналіз дає можливість ширше розглянути корозійні процеси, які роз'їдали підвалини імперії.

З 90-х рр. XIX ст. спостерігалося помітне зростання промислового виробництва у царській Росії, а разом з ним і певного впливу підприємців на вирішення питань економічного розвитку країни. Ширилася мережа товариств фабрикантів та заводчиків. Найбільшою підприємницькою організацією в Україні була Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, створена ще у 1874 р. В 1906 р. владою дозволено було заснувати всеросійську підприємницьку організацію — Раду з'їздів представників промисловості й торгівлі. Протягом багатьох років її очолював М.С.Авдаков, який вийшов із середовища донецьких гірничих підприємців. “Закінчилися часи, — писав ідеолог російського капіталізму П.Б.Струве, — коли промисловців можна було трактувати як «людців», для впливу на котрих достатньо гримнути або погрозово поворухнути бровами”⁷³.

Маючи досить тісні зв'язки з міністерствами фінансів, торгівлі та промисловості й шляхів сполучення, підприємницькі організації намагалися впливати на вироблення економічної політики уряду і законодавчих установ шляхом розробки та подання законопроектів з акціонерного, митного, робітничого й інших питань. М.С.Авдаков у своїх виступах на зібраннях підприємців відзначав, що не було жодного питання, яке розглядалося в Міністерстві торгівлі та промисловості, по котрому не було б обміну поглядами з керівництвом Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі⁷⁴.

І все ж керівництво навіть впливових підприємницьких організацій було далеким від задоволення своїм становищем у суспільстві. Правляча верхівка імперії репрезентувала переважно

великих землевласників, яке з погордою дивилося на купецтво, з середовища якого вийшла переважна більшість промисловців. При вирішенні важливих питань внутрішньої політики держави враховувалися найперше інтереси помісного дворянства – “командуючого класу”, як відзначали часописи підприємницьких організацій. Через особливості історичного розвитку російського капіталізму промисловці надто залежали від замовлень державної скарбниці, а тому ставилися до влади не тільки лояльно, а й догідливо. Однак стосунки між ними та правлячою верхівкою ніколи не досягали рівня взаємин між владою і великими латифундистами.

Поступово серед частини підприємців став прокидатися й набирати сили ліберальний дух, який був ненависний, за оцінкою його представників, російському “неприродному режиму і тим могутнім течіям у нашому правлячому середовищі, котрі підтримують і посилюють цей режим”⁷⁵. Провідна силова установа імперії – Міністерство внутрішніх справ – та її служби пильно спостерігали за найменшими проявами лібералізму й ігнорували підприємницькі організації при обговоренні актуальних питань внутрішнього життя імперії. “Коли у минулому році була організована при Міністерстві внутрішніх справ нарада з питань представництва в земських установах, що кровно стосується промисловців, з їхнього боку, від Ради з’їзду гірничопромисловців півдня Росії, надійшло клопотання щодо запрошення хоча б одного представника, то у відповідь було сказано, що в Міністерстві не вистачає стільців”, – обурювався харківський орган гірничих підприємців⁷⁶.

Керівництво організацій промисловців постійно скаржилося на майже повну відсутність їх представників у законодавчих установах імперії – Державній думі та Державній раді. В статті “Хто ми?” лідер донецьких гірничих підприємців М.Ф.Дітмар так оцінював несприятливе для них співвідношення політичних сил у Думі: “Діючий виборчий закон створив аграрну більшість у Державній думі, й це відсовує на задній план питання промисловості, робить неможливим належне розуміння в законодавчих установах цих питань, а без такого розуміння немає місця творчій роботі, немає прогресу, немає життя”⁷⁷.

Несприятливим для торгово-промислового класу було і ставлення до нього громадськості, яке віддзеркалювалося у засобах

масової інформації різноманітних напрямків та відтінків. Преса аграрноконсервативних кіл звинувачувала його в надмірному збагаченні. Публіцисти з народницькими поглядами на розвиток суспільства все ще жили ілюзіями скороминучості капіталізму у Росії й зосереджувалися на відображенні негативних сторін існуючої системи експлуатації на фабриках і заводах. Проте чи не найбільші зусилля до розвінчування “магнатів промисловості та захисту інтересів народних мас” докладали газети чорносотенних організацій, керівники котрих завжди були в зв’язку з поліцейським відомством. І це розглядалося як підпора правлячому режиму. “Слуги російського абсолютизму завжди полюбили змішувати червоний колір з голубим та гримувати під революцію жандармські прагнення”, – констатував вищезгаданий П.Б.Струве⁷⁸. За таких несприятливих обставин часописи підприємницьких організацій закликали громадськість внести корективи у свої погляди, стати для промисловості не “злою мачухою”, а “дбайливою матір’ю”.

Однак ці сподівання виявилися марними. Аналізуючи висвітлення в засобах масової інформації роботи VIII з’їзду промисловості й торгівлі, який відбувся у травні 1914 р., журнал “Промышленность и торговля” не приховував з цього приводу свого розчарування: “Питання економіки, владно висунуті життям та обговорені з’їздом, залишилися в цілому, як і раніше, мало зрозумілими для преси, а наші прагнення – чужими”⁷⁹.

Дійсно, чисельність представників підприємців у вищих законодавчих установах імперії була незначною, а депутати від великих землевласників не виявляли особливого зацікавлення до розвитку продуктивних сил країни. Це визнавали навіть представники царської бюрократії й того ж великого землеволодіння. “Питання економічні, на жаль, чужі більшості членів наших законодавчих палат, – говорив у своїй промові в Державній раді один з її членів В.І.Гурко. – Ми з якоюсь байдужістю вважаємо їх питаннями малої вартості та навіть низької властивості. Ми охоче звертаємося до міркувань про політику, нас приваблюють широкі соціальні тези, нас цікавлять промови з викриттям тих чи інших заходів влади, але питання економічні залишають нас байдужими”⁸⁰.

Слід зазначити, що серед промисловців України були представники різних національностей. Згідно з переписом населення, в 1897 р. власників підприємств 44,6% становили росіяни, 28,7% – українці, 17,4% – євреї, 3,6% – іноземці, 5,7% – інші⁸¹.

Багатонаціональним складом відзначалися й управлінські структури гірничозаводських підприємств Донбасу і Придніпров'я, де були росіяни, українці, євреї, поляки, німці, бельгійці тощо. Найбільшим авторитетом користувалися О.А.Ауєрбах та М.С.Авдаков – представники старшого покоління гірничих підприємців. Завдяки їх ініціативі й зусиллям була заснована і поширювала свій вплив у суспільстві Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії. Управлінську естафету від М.С.Авдакова прийняв М.Ф.Дітмар. В якості керівника солідної підприємницької організації він проявив себе людиною виваженою й обережною у відносинах з провідними фігурами правлячої верхівки країни. Як член вищої законодавчої палати імперії – Державної ради, М.Ф.Дітмар відстоював інтереси власників паливної та металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я. Аналіз його промов у Державній раді й статей у пресі дає підстави зробити висновок щодо його схильності до лібералізму.

Напередодні війни серед підприємців виділялися високим професіональним рівнем і здібностями В.В.Жуковський та І.І.Ясюкович. Перший з них народився в родовому маєтку на Волині. Поляк за походженням і вихованець Варшавського університету, він пройшов у своїй професійній кар'єрі шлях від директора Брянського заводу в Катеринославі до фактичного керівника Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі після смерті М.С.Авдакова в 1915 р. У середовищі торгово-промислового класу його називали “великою людиною”, думка котрої завжди йшла попереду подій та шукала дедалі нових об'єктів для творчої діяльності. В.В.Жуковський був прибічником децентралізації імперської економіки і намагався наблизити Росію до Європи. Як фахівець з фінансових питань він добре розумів позитивні та негативні сторони західноєвропейського, “арійського”, за його висловом, капіталу. Перебуваючи на провідних посадах у підприємницьких організаціях, промисловець завжди залишався відданим своїй батьківщині – Польщі, за що зазнавав нападок з боку крайніх російських націоналістів у Державній думі – М.Є.Маркова, В.М.Пуришкевича й інших.⁸²

Не менш колоритною особистістю був і поляк І.І.Ясюкович – директор величезного Дніпропетровського металургійного заводу та директор-розпорядник Південноросійського Дніпровського

металургійного товариства, яке спершу мало назву Товариства Варшавського сталеплавильного й рейкового виробництва. Водночас він займав провідні посади в правліннях ряду об'єднань промисловців та фінансових установ.

З самого початку своєї діяльності на посаді директора І.І.Ясюкович зарекомендував себе прибічником західноєвропейського стандарту вирішення соціальних проблем. Управління підприємством докладало певних зусиль для задоволення життєвих потреб робітників, службовців і навіть навколишнього населення. У заводському селищі було відкрито училище й школу, де навчалася 1800 дітей трудящих. З ініціативи Ясюковича збудовано заводську лікарню, бані, притулок для дітей, пологовий будинок і храми різних християнських конфесій — православної, католицької й лютеранської. Засновано також кооператив для забезпечення робітників та службовців доброякісними продуктами за помірними цінами, яхт-клуб для занять трудящих і бібліотеку, в якій налічувалося 7 тис. книг та журналів, тощо⁸³.

На початку ХХ ст. гірничозаводська промисловість України зіткнулася із значними труднощами. Це знайшло відображення в скороченні капіталовкладень для відкриття нових виробництв, звуженні внутрішнього ринку, зменшенні доходів. За 1907–1911 рр. середній прибуток вугільних шахт становив 3,62%, а, наприклад, у Німеччині — 11,27%⁸⁴. Різко загострилася конкуренція на всеросійському ринку металів, в ході якої урядові установи підтримували, як правило, відповідні підприємства, розташовані на території Великоросії. Розпочатий у 1909–1910 рр. перегляд тарифів на металургійну продукцію загрожував цілковитим припиненням перевезення “південного чавуну на далекі відстані”. Таку політику гірничопромисловці Донбасу і Придніпров'я розцінювали як “тарифну репресію” й звинувачували уряд у штучній затримці розвитку південної металургії⁸⁵.

Не сприймала більшість гірничих підприємців Донбасу та Придніпров'я і політики великодержавного шовінізму, котрий посилювався в російському суспільстві, й нагнітання чорносо-тенними колами міжнаціональної ворожнечі. Гострий осуд з їхнього боку викликало також заснування, за проектом П.Балашова, Всеросійського національного товариства гірничих інженерів та гірничопромисловців. У статті М.С.Авдакова цей проект

розцінювався як прагнення уряду “впровадити націоналістичні засади в галузі гірничої промисловості”⁸⁶.

Суперечки поміж підприємцями і владою не припинялися й у роки війни. Остання вимагала величезних фінансових та матеріальних ресурсів. Втративши значні находження до бюджету через введення “сухого закону”, уряд запровадив нові податки – військово-прибутковий, на відправлення залізничних вантажів й ін. З урахуванням акцизів на цукор, розширення об’єктів промислового обкладання, підвищення портового збору загальна сума зростання податків, за підрахунками підприємців, становила не 635 млн. крб., як зазначав “Вестник финансов”, а близько 1 млрд. крб.⁸⁷

Підприємці звертали увагу уряду на непропорційне оподаткування промисловості та великого землеволодіння. Згідно з урядовими даними, загальна вартість землі на території 52 губернії Європейської Росії становила у 1906 р. 16 650 млн крб. Навіть за поміркованою нормою податок мав би становити 29 970 тис. крб., а не 13 370 тис., як це було в дійсності. Уряд мотивував занижений податок “ускладненнями землевласників через недорід і важке економічне становище країни”. Цими ж мотивами визначалась урядова політика у наступні роки.

Однак, на переконання підприємців, податкове обкладання взагалі не відповідало розмірам власності та прибутків, а “командуючий клас” ухилявся від сплати земельного податку в належних розмірах. За їх підрахунками, при зростанні обкладань у зв’язку з війною на 50% він мав становити для землевласників 60 млн, крб, а не 20 млн, як це визначалося в бюджеті на 1915 р.⁸⁸ Таким, уряд звинувачувався у несправедливому розподілі податкового тягара і наданні не виправданих пільг великому землеволодінню.

До чинників, котрі хоча й опосередковано, але негативно впливали на підприємницьку активність, слід віднести досить високі доходи з цінних паперів. У середньому вони становили 5,75%, а під заставу нерухомості – 8-10%. Тим самим створювалися умови, коли, за висловленням вище згаданого В.І.Гурка, “лежачи на боку та озброївшись лише ножицями, можна одержувати прибутки більші, ніж у промисловому підприємстві”⁸⁹. До того ж, під час війни різниця в доходах заводів і фабрик галузей промисловості була надто великою. Підприємства металообробки

й торговельні фірми отримували набутки, а в інших галузях промисловості заводи та фабрики інколи навіть банкрутували. І це вкрай негативно позначалося на загальному стані економіки країни.

Підприємці були дуже незадоволені транспортно-залізничною політикою уряду на території України та прилеглої до неї Облaсті Війська Донського. Вони вважали, що останній, будуючи нові залізниці в цьому регіоні, виходив переважно з міркувань стратегічного характеру й недооцінював значення економічних чинників. Це призводило до величезних втрат у промисловості протягом тривалого часу. З цього приводу друкований орган гірничих підприємців ще до війни наводив слова голови імператорського Технічного товариства В.І.Ковалевського, який з давньої пори був однодумцем М.С.Авдакова. “Залізниці, – говорив він, у своїй доповіді на засіданні товариства, – глибоко змінюють наявні економічні відносини. У сфері матеріальної культури вони є найбільш могутнім творчим чинником. Але є два способи застосування цього могутнього чинника – спосіб американський, котрий створює за допомогою рельсових шляхів життя і рух там, де вони відсутні, та спосіб російський – затримувати розвиток життя там, де воно вже є й рветься вперед”⁹⁰.

В роки війни становище на залізницях України весь час погіршувалося. Це було наслідком як їх недостатньої провозоспроможності та нестачі рухомого складу, так і зміни напрямків перевезення вантажів. Багаторазове збільшення армії й потреби фронту сприяли спрямуванню озброєння, боєприпасів та продовольчих потоків у західному напрямку, де розташувалися великі військові угруповання, а донецьке мінеральне паливо – до Москви і Петрограда, де перебували підприємства металообробки, вироблялася воєнна техніка. До такого повороту вантажопотоків залізниці України не були готові.

У зв'язку з цим часописи підприємницьких об'єднань констатували, що “південний регіон” завжди залишався пасинком Міністерства шляхів сполучення. Дійсно, на 1 січня 1912 р. на 100 кв. верст території припадало залізничних колій у середній смузі Великоросії й Прибалтики 2,4 версти, в Московському промисловому районі – 2,3 у Литовсько-Білоруському – 2,2, а в Україні та прилеглий до неї Донецькій області – 1,9 версти. Ще

гіршими були показники для України* і суміжної Донської області⁹¹ з точки зору чисельності населення. На 10 тис. мешканців припадало залізничних колій: у Фінляндському регіоні – 10,2 версти, в Прибалтійському – 7,4, у Петроградському – 5,1, в Литовсько-Білоруському – 4,7, у Нижньому Поволжі – 4,0, в Україні з Донською областю – 3,7 версти⁹².

Таке становище викликало тим більший подив фахівців, що на території України був найбільший вантажообіг в імперії, враховуючи перевезення мінерального палива, металів й інших гірничозаводських матеріалів, а також хліба до портів Чорного та Азовського морів, сировини для цукрових заводів тощо. На нараді з питань економіки, яка відбулася в Одесі 17-18 жовтня 1915 р., було наведено підрахунки секретаря Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі. Згідно з ними, за період 1908–1912 рр. мережа залізниць в європейській Росії збільшилася на 3,46%, а в Україні – на 1,05%. У такій самій пропорції, іронізував журнал промисловців, “енергія залізничного відомства спрямовується в південний регіон Росії весь час”⁹³.

Отже, гальмування урядовими установами промислового розвитку України здійснювалося послідовно і систематично, що загострювало суперечності між владою, з одного боку, та промисловцями й усім населенням регіону – з іншого. Очевидно, у цьому слід вбачати не чийсь злий намір, мову слід вести про явно невдалий вибір транспортної стратегії, яка концептуально не могла забезпечити оптимальне використання економічного потенціалу України.

4. Соціальні наслідки й суспільне відлуння війни

Війна завдала величезних збитків населенню прикордонних територій України. Кінське поголів'я, наприклад, у Кам'янецькому і Проскурівському повітах Подільської губернії скоротилося наполовину. В Ковельському, Володимирському й Луцькому повітах Волині господарське життя майже припинилося. Худоба селян та поміщиків була евакуйована або закуплена за півдарма армійськими заготівельниками. У 1916 р. на території Волинської губернії

* Донська область враховується через розташування на її території значної кількості гірничозаводських підприємств.

залишилося лише 46,7% довоєнного поголів'я рогатої худоби⁹⁴. “Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу”, – визнав губернатор Подільської губернії Мякінін⁹⁵.

Під час війни військові й цивільні власті широко практикували примусове залучення селян українських губерній для риття окопів, спорудження мостів та відновлення шляхів сполучення.

Для проведення цих робіт вони залучалися разом з тягловою силою, возами й необхідним інвентарем. Загальна потреба у робочій силі у прифронтових районах становила близько 1 млн. осіб.⁹⁶ Навіть друковані органи підприємницьких об'єднань, котрі полюбили бідкатися на тягар війни для тих чи інших галузей промисловості, визнавали, що сільське господарство зазнало найбільших втрат. Селяни не мали жодних пільг для одержання відстрочки по призову до діючої армії та були піддані “безладним реквізиціям коней і рогатої худоби за низькими цінами”. Врожай 1915 р. був також реалізований “за неймовірно низькими цінами”⁹⁷.

Брутальні дії по відношенню до сільського населення були використані опозицією для викриття правлячого режиму. Відомий на той час діяч кадетської партії А.І.Шингарьов у своїй промові в Державній думі від 17 березня 1916 р. змалював картину зловживань під час реквізицій селянської худоби, коней тощо⁹⁸. Селянам не виплачували належних грошей за їх працю, тяглову силу й транспорт, мобілізовані для проведення робіт у прифронтовій зоні. Все це доповнювалося вакханалією розкрадання та інших злочинів з боку російської бюрократії. Останнє було сумною і давньою традицією, яка тільки посилилася в роки війни. Наведені Шингарьовим аргументи й факти знаходили підтвердження у місцевій пресі. За її даними, протягом літа 1915 р. населення Волинської, Подільської та Київської губерній втратило внаслідок евакуації майже мільйонне стадо великої рогатої худоби, котре було вивезене і перегнане на території Харківщини й суміжних з нею губерній Великоросії. Всі спроби власників останньої одержати допомогу від держави шляхом кредитування виявилися марними. Кредити були надані тільки синдикатському об'єднанню великих землевласників, представники якого почали скуповувати селянську худобу за “ненормально низькими цінами”⁹⁹. Отже, суспільство було вражене тяжкою недугою зловживань.

В той же час знаходилися й такі, хто попри всі труднощі, які переживав аграрний сектор, говорили у пресі про збагачення сільського населення. Твердження щодо цього знаходяться у документах і матеріалах Міністерства фінансів¹⁰⁰, заявах представників влади й хліботорговців¹⁰¹ та в окремих кореспонденціях і газетних репортажах¹⁰². Зрештою, воно з'явилося у працях сучасних істориків¹⁰³.

Аргументи прихильників цієї точки зору наступні. Село збагатилося внаслідок застосування владою “сухого закону” в роки війни, що привело до зменшення населенням витрат на горілчані напої; надання державою харчового пайка сім'ям, члени яких були мобілізовані до армії; зростання цін на продовольчі товари й відповідно заробітків у сільському господарстві. За рахунок цього в селян з'явився, мовляв, грошовий достаток та зросли їх надходження до ощадних кас.

Чи відповідають такі твердження дійсності?

Найбільшою мірою споживали горілчані напої високооплачувані трудящі. В Сполучених Штатах Америки робітник при річному заробітку 1 366 крб. витрачав на спиртові напої 1,64% від останнього, а у царській Росії при заробітку 499 крб. – 12%¹⁰⁴. Витрати на горілку на душу населення в Чернігівській губернії, наприклад, у 1912 р. становили 4,06 крб.¹⁰⁵, а ціна однієї пляшки без торговельної надбавки дорівнювала 0,42 крб.¹⁰⁶. Приблизно у таких же розмірах були витрати на спиртові напої на всій території дев'яти українських губерній, які входили до складу Російської імперії. Про це свідчать дані таблиці 2.

Споживання горілки міцністю 40⁰ в Україні за 1913 р.¹⁰⁷

Губернії	Чисельність населення на 1.01.1914 р.	В тому числі у містах	Обсяги спожитого вина в 40 ⁰ (тис. відер)	На душу (у відрах)
Волинська	4189,0	352,3	1788,5	0,44
Катеринославська	3455,5	516,5	3162,0	0,96
Київська	4792,5	863,3	3551,1	0,76
Подільська	4057,3	357,7	2348,7	0,59
Полтавська	3792,1	403,4	2049,6	0,55
Таврійська	2059,3	471,2	1417,2	0,71
Харківська	3416,8	536,4	2737,4	0,81
Херсонська	3744,6	1118,6	2817,8	0,78
Чернігівська	3131,5	336,8	1648,5	0,53
Разом	32638,6	4956,2	21520,8	0,66

З таблиці видно, що найбільше споживала горілки Катеринославщина – 0,96 відра на душу населення протягом року. Тут питома вага робітничого населення була найбільшою й досягла тільки у гірничозаводському районі наприкінці 1916 р. 1 млн осіб.¹⁰⁸ І навпаки, Волинська та Чернігівська губернії з найбільшою питомою вагою сільського населення дали мінімальне споживання горілки на душу населення – 0,44 й 0,53 відра. Загалом же в Україні щорічно споживалося відповідно близько 0,66 відра. За нашими підрахунками, зробленими за матеріалами Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ царської Росії, населення дев'яти українських губерній становило на 1 січня 1914 р. 32 638,6 тис. чол., у тому числі в містах – 4 956,2 тис. та у сільській місцевості – 27 682,4 тис. З них землеробського населення було близько 25 млн. Згідно з наведеними вище даними, вони могли витратити на горілчані напої близько 100 млн. крб. на рік. Після заборони продажу останніх у торговельній мережі витрати із сімейного бюджету, дійсно, зменшилися.

Що стосується допомоги з боку держави у вигляді продовольчого пайка сім'ям запасних, мобілізованих до армії, то вона виплачувалася, як правило грошима*. У різних повітах сума виплат становила щомісячно на Чернігівщині, наприклад, від 2 крб. 19 коп. до 2 крб. 69 коп.¹⁰⁹. Загалом для всього селянства України остання становила кілька десятків млн. крб. Отже, говорити про якесь його збагачення завдяки припиненню продажу горілки й незначної за розмірами допомоги сім'ям запасних, мобілізованих до війська, не доводиться.

Соціальні наслідки війни виявлялися також у складних демографічних та міграційних процесах. Відрив на значний час величезної кількості найбільш продуктивної частини населення – чоловіків призовного віку – від звичного способу життєдіяльності згубно позначився не лише на становищі господарства, але й демографічній ситуації в Україні. Злам звичайного укладу життя, особливо у сільській місцевості породжував цілу низку соціальних проблем, які неповна сім'я, головний постачальник якої перебував на фронті, розв'язати не могла.

* Зазначена допомога не була надто відчутною, але в скрутних для населення умовах війни все ж сприяла виживанню найбільш знедолених родин. Для порівняння: у роки Другої світової війни Радянська держава не надавала жодної підтримки солдатським сім'ям.

Ще більшим лихом для населення прикордонних територій стало біженство, а з літа 1915 р. і масові депортації його. Вони надто вплинули на свідомість сучасників, вразили їх своєю жорстокістю з боку вищого російського командування. Засоби масової інформації з міркувань можливих цензурних утисків використовували слово “вигнанці”. Це була воістину народна драма, яка мала відношення до мільйонів людей різних національностей – українців, поляків, німців, євреїв, литовців, латишів, естонців й інших народів. Деякими сучасними істориками розпочато аналіз природи депортацій. На їх переконання, останні були проявом не тільки воєнної необхідності, ксенофобії та антисемітизму, й політики, спрямованої на реалізацію російської “етнічної однорідності”, особливо на території національних окраїн¹¹⁰. Ознаки такої політики проявляються задовго до війни, коли військовими фахівцями аналізувався “племінний склад населення імперії”¹¹¹. В роки війни царська влада поширила відпрацьовану “політику” і на території, котрі переходили під її контроль, а найперше – на Галичину, яка стала об’єктом нового погляду на населення та способи впливу на нього¹¹².

Перші біженці з’явилися з початком воєнних дій у Привіслянському краї через страх мешканців опинитися на території, окупованій військами противника. Вони ховалися в навколишніх лісах, сподіваючись невдовзі повернутися до рідних домівок. Незначна частина біженців з’явилася в Києві й інших містах України.

Ситуація круто змінилася після прориву німцями лінії фронту між Горлицею і Тарновом у травні 1915 р. та відступу російських армій. На початку червня 1915 р. російським військам Ставка віддала наказ, згідно з котрим залишена територія “повинна бути перетворена в пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність”. Розпочалося масове виселення людей, у першу чергу чоловіків від 17 до 45 років¹¹³.

В ряді місцевостей, як-от у Галичині, депортації супроводжувалися реквізиціями продовольства. Кількість біженців та вигнанців з цього краю становила близько 100 тис. осіб¹¹⁴.

Російське командування, прикриваючись гаслом “рятування єдиновірних братів”, змусило жителів Холмщини переселятися у внутрішні губернії імперії. З 491 706 українців регіону більше

300 тис. осіб. було вигнано з місць постійного проживання¹¹⁵. В серпні 1915 р. відбувалися масові депортації із стоверстної прифронтової смуги Волинської й Подільської губерній, які супроводжувалися примусовою евакуацією всього населення від 12 до 50 років, знищенням запасів продовольства та конфіскацією коней і великої рогатої худоби¹¹⁶. Мешканці сіл та міст Волині, схопивши торби із сухарями, а хто зміг – і домашню худобу, вимушені були покинути рідні місця проживання.¹¹⁷

Найбільші потоки біженців та вигнанців направлялися товарними поїздами через Київ, Харків і далі в губернії Великоросії. Бували дні, коли на пунктах харчування Києва скупчувалися до 15 тис. осіб. У вересні 1915 р. на розподільнику Балашовського залізничного вокзалу Харкова було зареєстровано понад 46 тис. біженців та вигнанців. Серед них виявлено 320 осіб, котрі захворіли на холеру, а всього в місті зареєстровано 522 випадки цієї хвороби. Половина хворих померла¹¹⁸.

Ще в гіршому становищі знаходилися біженці, які рухалися за допомогою гужового транспорту або пішки. Через осінню негоду серед них поширювалися хвороби. Найбільше потерпали діти, котрі загубили у дорозі своїх батьків і родичів. Нестача харчів, одягу, взуття й епідемії призводили до масової дитячої смертності. За свідченням очевидців тих подій, неможливо передати словами навіть незначну частину того горя, сліз та страждань, які супроводжували вигнанців.

2 жовтня 1915 р. в газеті “Черниговская земская неделя” було надруковано передову статтю під заголовком “Чи потрібно втікати”? У ній містилася інформація про становище населення на окупованих німцями територіях. Поляки, литовці, латиші й естонці, сховавши хліб і заривши скарби в землю, залишалися, де тільки можливо, на своїй землі. Населення вчасно зібрало врожай, а діти продовжували навчання у школах. Усвідомивши загрозу існуванню українського етносу, газета звернулася з палким закликком до населення не покидати рідної землі, зберегти те, що створювалося віками руками й розумом дідів та пращурів. “Якщо ми кинемо тепер свої села, – наголошувалося в передовій статті, – ми перетворимо свій край у пустелю, ми вчинимо великий гріх перед онуками і правнуками нашими”.

Як зазначалося вище, основні потоки біженців та вигнанців спрямовувалися в губернії Великоросії. За даними Тетянинського

комітету, для надання допомоги потерпілим від воєнних дій на території 45 губерній Європейської Росії у січні 1916 р. було зареєстровано 2 706 309 осіб. Певна частина їх залишилася на території України: в Катеринославській губернії – 224 87, у Харківській – 74 647, у Чернігівській – 35 432, разом – 334 766 осіб¹⁹. Однак наведені дані є далеко не повними, оскільки не враховано чисельність біженців і вигнанців в інших українських губерніях.

Складні соціально-економічні, дипломатичні та військово-політичні події, які передували війні та супроводжували її хід сколихнули громадську думку, активізували діяльність громадських об'єднань, преси. На шпальтах періодичних видань напередодні вибуху світового збройного конфлікту робилися спроби передбачити можливий розвиток подій, проаналізувати шанси сторін, прорахувати можливі наслідки війни. Ще тоді, коли примара війни ніби висіла в повітрі у засобах масової інформації “програвався” сценарій, до чого долучалися відомі політики, вчені, представники офіційної влади.

У свою чергу представники ділового світу звертали увагу на становище міжнародного грошового ринку, особливо великих бірж, надто чутливих до найменших коливань у політичній атмосфері. Про ці та інші факти повідомлялося в засобах масової інформації вперемішку із співчуттями Австрії внаслідок терористичного акту у Сараєво.

Однак невдовзі тональність преси стала різко змінюватися. На її сторінках почали з'являтися мотиви щодо слов'янської солідарності. Після австрійського ультиматуму Сербії, в якому Відень вимагав своєї участі у переслідуванні вбивці, газети стали висловлювати своє обурення “німецькою зухвалістю й кровожерністю”. На їх шпальтах з'явилася теза про “необхідність захисту слов'ян від домагань німецької раси”. І пересічна людина, не позбавлена здорового глузду, починала усвідомлювати, що війна не за горами. В другій половині липня темп втягування у неї людства прискорився.

12(25) липня російська імператорська Рада, демонструючи впевненість та непоступливість “німецьким домаганням”, постановила підтримати Сербію. 15(28) липня Австро-Угорщина, маючи рішучу підтримку з боку Німеччини, оголосила війну Сербії. 17(30) липня цар Микола II віддав наказ розпочати мобілізацію

запасних вікових груп. У відповідь Німеччина 19 липня (1 серпня) оголосила війну Росії, а два дні по тому – Франції. Наприкінці наступного дня Англія оголосила війну Німеччині. Отож, через непоступливість одних, зухвалість других і недостатню визначеність до певної пори третіх розпочалася крива світова драма. Політики й генерали не змогли передбачити страшні наслідки останньої. Як не дивно, пророчими виявилися думки представника німецької військової еліти, фельдмаршала фон Мольтке, який задовго до неї у своєму зверненні до Рейхстагу висловив наступну засторогу: “Якщо ця війна почнеться, ніхто не може передбачити, як довго вона триватиме та як закінчиться... Панове, це може бути Семилітня війна, може бути Тридцятилітня війна, і горе тому, хто ... перший кине сірника в бочку з порохом”¹²⁰.

Необхідно віддати належне тверезості та стриманості більшості земських часописів, які публікувалися на Україні. В їх редакціях працювало немало представників української інтелігенції з народницькими, за своїми поглядами традиціями, які щиро вболівали за долю рідного краю, намагалися більш-менш об'єктивно донести до читача свої враження від мобілізації, яка не могла не приголомшувати своєю масовістю. Їх репортажі засвідчують, що населення розцінило початок війни як невідворотній удар тяжкої долі. На Чернігівщині, наприклад, не помічено жодних “умовних і зовнішніх виявів ентузіазму міського населення”. Не було гучних й урочистих проводів до війська. Селяни відразу ж усвідомили, що “це не японська війна у далеких та чужих краях, а війна біля порогу рідної оселі”¹²¹. Відсутність ентузіазму серед населення відзначали різні часописи¹²². Патріотичну риторичку та заклики “кріпити єдність царя з народом” демонстрували лише представники панівних суспільних верств та прошарків переважно у містах.

Правляча верхівка імперії із самого початку війни проявляла обережність та навіть певну винахідливість в оцінках причин її виникнення. В її середовищі не могли не пам'ятати застереження досвідченого міністра внутрішніх справ П.Дурново, який ще на початку року повідомив цареві, що, коли війна обернеться нещасливим боком, “соціальна революція в її крайній формі стане неминучою”¹²³.

На спільному засіданні членів Державної думи й Державної ради 26 липня представники як виконавчої, так і представницької

влади у присутності царя наголошували на тому, що військовий вибір розв'язання міжнародних суперечок “зроблено не нами та що Росія не бажала війни”. Проте на додаток незмінно наголошувалося, що остання “буде доведена до переможного кінця”. Дещо інший мотив втягнення у війну знайшов втілення в промові самого царя: “Ми не тільки захищаємо свою честь і достоїнність у межах своєї землі, а й боремося за єдинокровних та єдиновірних братів-слов'ян”¹²⁴. З цієї фрази виходило, що боротьба ведеться не тільки за сербів та інші народи православного віровчення, а й поляків-католиків, значна частина яких перебувала під скіпетром російського імператора.

Із затягуванням війни теза щодо невинності Росії в її розв'язанні поповнилася новими мотивами. На засіданні Державної думи 27 січня 1915 р. її голова М.В.Родзянко висловився наступним чином: “Росія не бажала цієї війни і ніколи не шукала заради неї приводу. Цю істину доречно постійно повторювали, що остаточно та безповоротно розвінчати всі зведені на нас наклепи”¹²⁵. Про те й без цих пояснень “істина”, про яку говорив Родзянко, із самого початку війни знайшла відображення у кореспонденціях кмітливих журналістів.

Війна стала нескінченим джерелом тривоги мільйонів людей за долю рідних та близьких, котрі знаходилися у діючій армії. Це глибоко вплинуло на масову свідомість народу, на ставлення його до навколишнього світу.

Посилився потяг до освіти, засобів масової інформації й серйозної літератури. На сільських сходках Полтавщини приймалися постанови про збір грошей на передплату газет. Із сіл Зіньківського повіту селяни приїжджали за 6–7 верст, щоб ознайомитися з “новинами про війну”, оскільки місцева управа започаткувала з 18 серпня 1914 р. безплатні випуски телеграфних повідомлень щодо подій на фронтах. Мешканці Бахмутського повіту Катеринославської губернії скаржилися на відсутність бібліотек, а Охтирського повіту Харківської губернії – преси в останніх. Селяни повсюди збирали гроші на передплату газет, які “зачитувалися до дірок”¹²⁶.

У той період влада завдала страшного удару по українській пресі. На другий же день після оголошення війни в Києві було закрито газету “Рада”, а слідом усі 14 періодичних видань, у тому числі “Літературно-науковий вісник”. У Москві зупинено

“за шкідливий напрямок” публікацію популярного часопису “Тепла роса”. Аналогічні акції царська влада вчинила в Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах регіону. Підсумком цього погрому стало розпорядження уряду від 9 січня 1915 р., яким заборонялася публікація всіх без винятку українських періодичних видань¹²⁷. В.К.Винниченко пізніше зазначав, що “українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, щодо українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскуванн¹²⁸”.

За обставин, котрі склалися внаслідок гоніння на українську пресу, об’єктивним джерелом інформування населення регіону залишалися часопис “Украинская жизнь”, що виходив у світ російською мовою, та деякою мірою російськомовні земські видання, у котрих працювало немало патріотів рідного краю. Аналіз цих видань засвідчує, що “Украинская жизнь”, очолювана одним з керівників української соціал-демократії С.В.Петлюрою, відіграла велику роль в інформуванні населення. Матеріали, що розмішувалися на сторінках цього видання, стали своєрідними дороговказами для частини співробітників земської преси в Україні, які або передруковували їх, або готували власні інформації у дусі петлюрівського часопису, котрий виходив у Москві. Тим більше, що в ньому друкувалися статті й інформації відомих представників науки і культури різних національностей — В.Винниченка, С.Є.Єфремова, академіка Ф.Є.Корша, А.Є.Кримського, харківського професора Сумцова, О.О.Русова, С.Ф.Русової, В.Прокоповича та ін.

Часопис знайомив читачів з наслідками погромів у сфері української культури, здійснених під егідою Міністерства освіти, очолюваного Л.Кассо. Так, у тридцяти шкільних бібліотеках Київського повіту було вилучено всі без винятку книги українською мовою, які налічували 20% загального фонду. Те ж сталося в інших регіонах України. Уманське земство звернуло увагу громадськості, що політика Міністерства освіти призвела до повного знецінення бібліотек повіту. Вилучалися навіть надруковані українською мовою популярні брошури, зміст котрих допомагав селянам засвоювати передові методи агрикультури. На території

Київської губернії було ліквідовано ще і сто “павленківських бібліотек”, а значну частину їхнього фонду українською мовою знищено¹²⁹. Аналогічні варварські заходи здійснювалися й в інших губерніях України.

В історичній літературі погляди Петлюри на початку війни аналізувалися переважно у світлі його статті “Війна і українці” від 30 липня 1914 р., в якій він стверджував, що українці виконують свій обов’язок перед Російською державою у війні. Одні дослідники критикували Петлюру через відсутність у ній антивоєнної спрямованості, інші виправдовували, розцінюючи наведені аргументи як спробу попередити прищеплення українцям “ярлика зрадництва та сепаратизму”. Т.Гунчак дійшов висновку, що Петлюра “писав свою статтю, виходячи не з політичного опортунізму, а з власного глибокого переконання, остільки він, як соціал-демократ, обстоював думку, що Україна разом з іншими народами здобуде свої права в Росії, перебудованій на демократичний лад”¹³⁰.

Однак важко погодитися з тим, що С.В. Петлюра вірив на початку війни, навіть з урахуванням програмних положень УСДРП, у перебудову монархічної Росії “на демократичний лад”. До того ж він значно менше переймався міркуваннями доктринерського характеру, ніж інші керівники української соціал-демократії. На наш погляд, С.В.Петлюра намагався найперше забезпечити від розгрому свій часопис і легальні умови діяльності тих політичних та культурних сил, котрі згурпувалися навколо нього у відповідальний період життя українського народу. Часопис і далі продовжував виходити в світ, залишаючись осередком впливу на українців. Окрім цього, його редактор намагався використовувати й загальноросійську пресу для викриття варварських заходів влади та впливу на прогресивну громадськість. Для газети “День” він, зокрема, підготував статтю про становище українського друкованого слова. Тепер цієї преси, — зазначалося в ній, — немає. Українські періодичні видання одним розчерком перазметені з поверхні суспільного життя, і, таким чином, весь народ позбавлений природного висловлення своїх думок, устремлень і сподівань, позбавлений можливості прийняти участь у вирішенні тих складних і болючих завдань, які постали перед нами внаслідок подій останнього часу...”¹³¹

Міжнаціональні стосунки в царській імперії С.В.Петлюра розглядав у значно широкому контексті, якщо порівнювати з вищенаведеним висловлюванням В.К.Винниченка. На його переконання, гострота міжнаціональних суперечностей у Росії визначалася не тільки урядовою політикою, а й була породженням синдрому імперськості етнічних росіян. Підставою для такої оцінки стало ігнорування ідентичності українського народу з боку представників широкого спектру політичних партій та громадських організацій імперії. Зокрема, керівництво опозиційних до влади в роки війни кадетів, котрі рекламували себе як партію народної свободи, не висловило жодних заперечень у зв'язку з репресіями влади проти української преси. В листі від 22 липня 1915 р. до лідера кадетів П.М.Мілюкова С.В.Петлюра гостро критикував останнього за те, що він замовчує в своїх думських промовах українське питання. “Ваше мовчання, – писав Петлюра, – справило на нас гнітюче враження... Не виступивши на захист скривджених прав цілого народу, замовчавши неприступний факт заборони говорити на рідній мові і спілкуватися нею національно свідомому суспільству, Ви немовби санкціонували існуюче становище... Очевидно, національно убезпечені росіяни, хоча б вони теоретично відстоювали права пригноблених народів, у тяжкий для цих народів час не хочуть їм допомогти і не хочуть полегшити становище голодного, обірваного і національно приниженого народу”¹³².

Причини байдужості етнічних росіян до прав уярмлених царизмом народів громадськість пов'язувала з тим, що “державний народ не пізнає національного питання на власній шкурі”. “Йому чогось надуманим, чогось зумисне вигаданим здаються всі розмови щодо “мовних прав”, “національної самовизначеності”, “національної автономії” тощо. Йому добре відомі “болі” політичні, “болі” соціальні, він їх добре розуміє й на них завжди готовий відгукнутися, але “болі” національні – що це таке? З-за чого тут, власне, клопочуться?” – писав у часопису “Голос Юга” професор Гредескул¹³³. Отже, ментальність панівного в імперії етносу полегшувала репресивні урядові заходи у національній політиці.

В умовах війни більш рельєфно виявилось принизливе становище українців у складі Російської імперії. Нищення їх рідного слова та культурних надбань, цілковите руйнування

господарства західних губерній України, евакуація населення на схід, яка супроводжувалася масовими епідеміями, — все це викликало тривогу громадськості краю. Особливо гнітюче враження на людей справляло відселення, мешканців прифронтових територій за розпорядженнями вищого російського командування. Сотні тисяч людей вимушені були покидати напризволяще рідні домівки й відправлятися в невідоме майбутнє. Це нагадувало давнє велике переселення народів, щоправда, у зворотному напрямку — із заходу на схід. Улітку 1915 р. цей процес набрав таких масштабів, що виникла загроза самому цілісному існуванню українського етносу¹³⁴.

Драматичні події війни сприяли потягу мас до освіти і рідного слова, піднесенню національної гідності. З'явилося глибоке розуміння причин занедбаного стану України. Відбувалося повернення в свідомість народу тих чинників, які історики виводять з віддаленої історичної дистанції, та поєднання їх з реаліями повсякденного життя. Саме у цьому руслі нагромаджував ментальний потенціал національної революції. Нова Україна, образно кажучи, почала народжуватися у свідомості людей.

5. Політичні та соціально-економічні процеси на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини

Завдяки пресі наддніпрянці отримували певну інформацію про життя на землях Буковини і Галичини “за прикордонними стовпами Подільської та Волинської губерній, яким судилося долею стати головним театром воєнних дій”. З великим інтересом вони дізнавалися, що там проживає народ “такий же точно, як у Подільській, Київській або Чернігівській губерніях”¹³⁵. Висловлюючи враження від знайомства з Галичиною після захоплення її царськими військами, журналіст з Чернігівського часопису відзначав: така сама, що і в нас, українська мова, те саме влаштування селянських хат, дворів й усієї системи господарювання; той же чин літургії у греко-католицьких храмах, що і в православних церквах¹³⁶.

Водночас часопис звертав увагу читачів на суттєві відмінності у житті цих земель, які в другій половині XVIII ст. були приєднані

до Габсбурзької імперії внаслідок змови між урядами Росії, Австрії та Пруссії. Виявилось, що буковинці й галичани знаходяться у сприятливішому правовому і культурному полі, ніж наддніпрянці. В Буковинському сеймі 40% депутатів становили українці відповідно до частки їхнього населення. Тут давно впроваджено обов'язкове та безкоштовне початкове навчання, яке у селах здійснювалося українською мовою. Вона панує у бурсах, в одній з гімназій у Чернівцях і на деяких факультетах університету¹³⁷. Цікаві дані щодо українського населення Буковини – нащадків слов'янського племені тиверців – наводив також київський часопис. 43% мешканців багатонаціонального краю, за його даними, становлять українці – русини. Двісті з чотирьохсот шкіл у сільській місцевості – українці. Сім видавництв у краї друкують часописи й книги виключно цією ж мовою, а громадське життя відзначається наявністю широкої мережі наукових, спортивних, музичних та особливо кооперативних товариств¹³⁸.

Висвітлення радянською історіографією суспільно-політичного й економічного розвитку Австро-Угорщини, а тим більше українських земель, що перебували в її складі, відзначалося тенденційністю та упередженістю, і це було започатковано ще періодикою царської Росії. Остання найчастіше характеризувала Габсбурзьку монархію як “клаптикову імперію”, позбавлену перспектив розвитку. Зникнення цієї багатонаціональної держави з політичної карти Європи внаслідок поразки й розпаду наприкінці Першої світової війни залишило в пам'яті наступних поколінь наведену вище оцінку. Проте дослідження західних істориків – Девіза Гуда, Річарда Рудольфа та інших – довели протилежне.

На початку ХХ ст. Габсбурзька імперія була однією з європейських держав, розвиток якої відзначався значним динамізмом. За 1870–1914 рр. середньорічний подушний соціальний продукт у доларах США по курсу 1960 р. становив у грошовому вираженні: в Австро-Угорщині – 1,45, у Німеччині – 1,51, в Франції – 1,06, у Данії – 2,19, у Швеції – 2,39, в Англії – 1,0, в Італії – 0,81, а у Росії – лише 0,62. Отже, за темпами економічного зростання Габсбурзька імперія була попереду більшості європейських країн і поступалася тільки Німеччині, Данії й Швеції. На її території було створено таку промислову інфраструктуру, що Російська імперія була б щаслива, маючи щось подібне¹³⁹.

Протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало в скрутному становищі. У Галичині та Буковині велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства. На одне селянське господарство припадало у середньому 3,5 дес. землі. Народжуваність значно переважала смертність, що призвело до аграрного перенаселення й масової еміграції надлишку робочої сили до Америки. Проте і в сільському господарстві були помітні зміни у прогресивному напрямку. Відбувся перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростала продуктивність землеробства. За чисельністю коней, великої рогатої худоби і свійської птиці на 100 мешканців Галичина з Буковиною значно переважала Австрію, Сілезію й інші частини Габсбурзької монархії. Новоприбулі з Великої Росії чиновники та офіцери дивувалися низькому рівню цін на продукти тваринництва. Попри наведені успіхи в економічній, соціальній і правовій сферах національне питання продовжувало загострюватися, що, зрештою, й призвело до розпаду Австро-Угорщини.

В контексті висвітлення проблематики даної праці важливим є питання щодо шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві Галичини та Буковини. Його аналіз показує, що успіхи були досягнуті внаслідок демократизації суспільства, прогресивного правового регулювання господарських відносин, підвищення рівня національної свідомості українців і творчої самодіяльності на цій основі сільського населення. Для дрібних сільськогосподарських виробників Наддніпрянської України досягнення Галичини були надто спокусливими, й місцева преса не приховувала цього. “Прискорений темп культурного розвитку за останні 20–30 років провів різку грань між цією “провінцією Європи” та спорідненими з нею суміжними Подолією й Волинною”, – писав харківський часопис і закликав читачів вивчати, використовувати та зберігати культурні досягнення галицьких українців¹⁴⁰.

Які ж були конкретні переваги галицьких селян, котрі не мали ні багатих степових земель Причорномор’я, ні просторих і родючих ланів Полтавщини, Харківщини й інших регіонів Наддніпрянщини?

Галицьке селянство було представлене як у столичному парламенті, так і в крайовому сеймі, що сприяло політичному, економічному та культурному розвитку краю. Важливим етапом

у відродженні сільського господарства регіону стала активна діяльність товариства “Просвіта”, яке розгорнуло широку видавничу, просвітницьку й культурну роботу. Воно організувало свої філії у селах, почали проводити лекції, організовувати каси дрібного кредиту для селян, які крамниці для забезпечення населення товарами повсякденного попиту. Зусиллями цих філій було організовано 1800 дослідних полів, що сприяло поширенню передових методів обробки землі, підвищенню рівня агрикультури¹⁴¹. У 1912 р. “Просвіта” налічувала в Східній Галичині 13 тис. членів і мала власний бюджет у 690 тис. крон та фінансові стосунки з банками “Руська щадниця”, Земельним і страховими товариствами “Дністр” та “Карпатія”, які кредитували кооперативи. Товариство організувало курси з питань ефективності сільського господарства з чисельністю слухачів близько 64 тис. у 758 селах¹⁴². Діяльність кооперації завдяки зусиллям “Просвіти” була поєднана з освітою народу. “Вся Галичина, – повідомлялося в пресі, – покрита народними домами, бібліотеками й читальнями, а кооперативи значною мірою сприяють виникненню цих культурних установ”¹⁴³.

У 1911 р. в Галичині налічувалося 3 788 товариств, у тому числі 1 116 кооперативів місцевих українців у сільській місцевості. За чисельністю останніх регіон посів друге місце в державі після Чехії. Видатну роль у кооперативній системі Галичини відіграло товариство “Сільський господар”, яке організувало в селах курси, виставки, створило на селянських землях за допомогою своїх осередків понад 14 тис. показових полів¹⁴⁴.

Прискореному зростанню мережі відповідних товариств сприяла ціла низка факторів: по-перше, високий рівень національної свідомості населення, що став наслідком просвітницької діяльності галицької інтелігенції; по-друге, створення кооперативних союзів і об’єднань у масштабі всього краю; по-третє, законотворча й фінансова підтримка з боку виконавчої та представницької влади. Внаслідок цього підвищився матеріальний добробут населення. Це сталося за рахунок зростання ефективності сільськогосподарського виробництва й зменшення до мінімуму посередницького баришу, який продовжував і далі залишатися справжнім лихом для селянства Наддніпрянської України.

У роки війни Східна Галичина випила гірку чашу принижень та страждань, стала своєрідним яблуком незгоди в боротьбі сусідніх

держав і різних політичних сил. На її території відбулося реальне випробування царської політики у слов'янському світі, основні постулати якої відпрацьовувалися на протязі багатьох поколінь.

Відомий російський дипломат та філософ К.Леонт'єв свого часу вбачав майстерність дипломатії Катерини II в умінні переслідувати власні інтереси, виокремлюючи їх з потреб слов'янства й підпорядковуючи слов'янський світ останнього вирішенню імперських завдань¹⁴⁵.

На початку XX ст. російська політика взагалі була позбавлена будь-яких філантропічних міркувань щодо слов'янських народів, розглядаючи їх лише як матеріал для здійснення великодержавних імперських планів. “Слов'янство – дармова сила супроти германізації Балкан, – цинічно говорив П.М.Мілюков, – і цю силу треба використати”. З приватних бесід лідера кадетської партії з'ясувалося, що слов'янство потрібне лише для подальшої експансії Росії, захоплення нею чорноморських проток, Константинополя тощо¹⁴⁶.

Що стосується українців, білорусів та частини поляків, які знаходилися у складі Російської імперії, то по відношенню до них здійснювалася брутальна політика русифікації й асиміляції. Спроби громадськості зазначених етносів домогтися скасування національних утисків піддавалися репресіям.

Інша справа – пропагандистське оформлення політики у слов'янському світі. Тут російські офіційні чиновники не скупилися на всяке марнослов'я. Працівники Міністерства закордонних справ, члени царської родини, депутати Державної думи полюбили поговорити про слов'янську солідарність, “славну і героїську Сербію”, “стражденну та розідрану на три частини Польщу”. Газета Південно-Західного фронту “Армейский вестник” стверджувала, що Росія несе слов'янським народам Габсбурзької монархії “свободу й здійснення... національних прагнень”¹⁴⁷. Великий князь М.М.Романов і думські політики робили заяви про можливість визнання автономії об'єднаної Польщі, звичайно, в складі Російської імперії. Щоправда, більшість поляків не вірила цим обіцянкам, оскільки вони давалися, за вдалою оцінкою О.Ф.Керченського, “у хвилину страху перед німецькою військовою силою”¹⁴⁸.

На початку війни царські війська витіснили з Буковини та Східної Галичини австрійців і перебували там до середини літа 1915 р. Українське населення – русини – отримали можливість

познайомитися безпосередньо з усіма “принадами визвольної місії російської армії”. Край був насичений націоналістами з чорносотенного “Союзу руського народу” й царськими чиновниками з різних губерній імперії. Окупаційна адміністрація на чолі з графом Г.Бобринським відзначилася в своїх діях щодо населення брутальною сваволею. З наказу воєнного коменданта генерала М. Янушкевича здійснювалися масові депортації українців, поляків, німців, євреїв.

Зразу ж розпочалася насильницька русифікація краю. Ново-прибулі чиновники вимагали, щоб у всіх установах спілкувалися лише російською мовою. Навчання в школах українською мовою заборонялося. Генерал-губернатор Г.Бобринський видав низку обов'язкових постанов, згідно з якими припинялася діяльність культурно-просвітницьких організацій, створених місцевою інтелігенцією. Було призупинено вихід українських газет. Журналіст газети “Русские ведомости”, який намагався виявити реакцію інтелігенції на сваволю окупаційної адміністрації, отримав лаконічну і промовисту відповідь: “Росія хоче відібрати у нас те, що ми відвоювали в німців ціною тяжких жертв”¹⁴⁹.

Ці та інші безчинства доповнювалися гоніннями й депортаціями священників Греко-католицької церкви у внутрішні регіони імперії. Безпосереднім організатором цих ганебних заходів став митрополит православної церкви Євлогій, призначений у край за наполяганням Миколи II. Для термінової доставки православних священників рекувізувалися навіть залізничні вагони, призначені для перевезення боєприпасів для діючої армії¹⁵⁰. Під впливом цих подій у багатьох солдатів царської армії з числа етнічних українців почала зростати національна свідомість. Більше того, війна піднімала національну проблему нерідко “до рівня питання життя і смерті”¹⁵¹.

Після відступу російських військ галичанам довелося зіткнутися з помстою габсбурзької влади, яка запідозрювала їх у співробітництві з царською окупаційною адміністрацією. Тисячі людей були ув'язнені в тюрмах і таборах. І все ж становище галицьких українців під австрійським управлінням було сприятливішим. Усталені правові відносини європейського типу стримувати сваволю цивільної влади, що й було відзначено на конкретних прикладах пресою Наддніпрянської України, зокрема часописами “Одесские новости” та “Украинская жизнь”. “Як намісник його

величності, — наголошував головний габсбурзький адміністратор Галичини фон Кокард у Львові представникам крайової влади, — я відповідаю тут за всю цивільну адміністрацію. Я зобов'язаний вимагати, щоб всі підлеглі мені особи сумлінно виконували мої розпорядження, пройнявшись свідомістю, що всі ми існуємо для населення, а не населення — для нас. Точне виконання законних постанов і неупереджене ставлення до всіх прошарків населення, незалежно від віросповідання, національності та становища в суспільстві — ось основні умови нашої діяльності тут. Тільки таким чином ми можемо заслужити довір'я всього краю й населення у загальних інтересах нашої держави". Фон Кокард наполягав, щоб всі посадові особи в адміністрації оволоділи мовами національностей, які проживали у Галичині¹⁵². Отже, австрійці практикували гнучкіші методи управління для збереження своєї імперії, ніж царські чиновники.

6. Системна криза Російської імперії як прелюдія до революції

Війна, що набула надзвичайно впертого і затяжного характеру, безжалюно виявила всі антагонізми й кризові тенденції у всіх галузях життя Російської імперії. Верхівкою айсберга була діюча армія. Тотальний характер війни з її несподіваними поворотами і катаклізмами, величезною кількістю полонених, загиблих та скалічених людей — усе це внесло корективи у відносини між солдатами й офіцерами, які раніше трималися винятково на статутних вимогах. Солдатські маси стали почуватися вільніше і впевненіше. Критичне становище на фронтах під час літньої кампанії 1915 р. змусило вище командування відійти частково від імперського принципу формування військових частин, згідно з яким відбувалося огульне перемішування представників різних націй та народностей. На передових лініях Південно-Західного фронту з'явилися, зокрема, низові підрозділи, які склалися виключно з українців. Тим самим було покладено початок стихійному й своєрідному процесу українізації військових частин, про що повідомляли тодішні часописи.

Російський націоналіст, член Державної думи В.Шульгін був вкрай здивований побаченням під час відвідин ним частин

Південно-Західного фронту. “Там, на фронті, — говорив він, — часто можна зустріти цілі роти, укомплектовані малоросами, очолювані старшинами-малоросами. А перед атакою, в тяжкий та трагічний момент виходу з окопів, там звучать їх слова: “А ануте, хлопці!”¹⁵³.

Після Лютневої революції 1917 р. у військах відчутно впала дисципліна, траплялися випадки їх деморалізації з елементами анархії. На думку командування Південно-Західного фронту, солдати з числа українців виявилися дисциплінованішими й тому “більш здатними воювати”. Генерали О.Є.Гутор, М.М.Бухонін і Л.Г.Корнілов почали наполягати на необхідності українізації військ¹⁵⁴.

Незважаючи на ці та інші загальновідомі факти, шовіністична преса звинувачувала українців у зрадництві. Розповсюджувалися безглузді вигадки про те, що вони є “продуктом австрійської винахідливості”. Український національно-визвольний рух став кваліфікуватися як ініційований з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Однак такі образливі наклепи тільки прискорили процес визрівання етнічної самосвідомості українців.

Продовження війни нагромаджувало дедалі нові проблеми в усіх галузях економіки. З усією силою дався взнаки імперський принцип розміщення продуктивних сил. Паливна і металургійна промисловість знаходилася на території України, а підприємства металообробки зосереджувалися переважно у районах Москви та Петрограда. Через припинення постачання цим заводам польського, німецького й англійського мінерального палива в роки війни майже все енергетичне навантаження лягло на донецьке вугілля, доставка якого у необхідних обсягах виявилася неможливою справою внаслідок слабкої провозоспроможності залізниць і нестачі рухомого складу.

В той час загострилася боротьба між прибічниками адміністративного та економічного методів регулювання продовольчого й товарного ринку, що було пов'язано з інтересами різних груп і прошарків виробників та споживачів. Новий керівник Міністерства внутрішніх справ О.М.Хвостов, який відзначався чорносотенними поглядами, став пояснювати причини дорожнечі й спекуляції злочинною діяльністю купців, що не були етнічними росіянами, і засиллям іноземного капіталу. Восени 1915 р. він оприлюднив свою економічну програму в засобах масової інформації, яка складалася з наступних пунктів: боротьба з

дорожнечею, із засиллям іноземного капіталу та із синдикатами; попередження безробіття по закінченню війни; організація професійних спілок робітників¹⁵⁵. Враховуючи, що суспільство стогнало від дорожнечі, програма Хвостова була покликана заспокоїти населення, показати йому, що влада робить усе для приборкання спекулянтів, піклується про добробут своїх підданих. Зрештою, він домігся царського повеління про відповідальність губернаторів за стан справ на продовольчому й товарному ринку. Його програму активно підтримали націоналістичні фракції у Державній думі, де домінували представники великого землеволодіння. Останні докладали значних зусиль, щоб не допустити до вирішення продовольчого питання тих депутатів, які об'єдналися у Прогресивному блоці Думи.

Реалізація хвостовської програми засвідчила, що в країні продовжували жити і діяти прототипи гоголівських персонажів, які діяли у душі вищої адміністрації кріпосницької епохи. Виконуючий обов'язки харківського губернатора Кошуро-Масальський під впливом телеграм О.М.Хвостова видав низку обов'язкових постанов по боротьбі з дорожнечею, реалізація яких поліцією вилилася в своєрідні форми терору проти дрібних торговців. “Треба повісити одного, другого, третього, й тоді все буде гаразд”¹⁵⁶, — заявляв він, задовольняючи інстинкти натовпу. З'являючись на базарах Харкова, Кошуро-Масальський довільно визначав ціни на продовольчі товари, які після цього надовго зникали з ринку. Такі дії виконавчої влади призводили до опору з боку прихильників комерційного способу регулювання ринкової кон'юнктури.

Загострення продовольчої кризи, спекуляція товарами широкого вжитку, безмірне збагачення одних та зубожіння інших призвели до загального осуду з боку широких верств населення цих ганебних явищ. Вислів “кому війна, а кому мати рідна” набув широкого розповсюдження. Оповіді щодо корупції й зловживань чиновників стали притчею во язицех.

Найбільшим розмахом корупції та падіння моральності відзначалися великі міста й особливо імперські столиці — Петроград і Москва. У 1915 р. в Петрограді з'явилися черги робочого люду за продовольчими товарами. Не вистачало найнеобхідніших харчових продуктів — хліба, крупи, м'яса, цукру. Й це при тому, що постачання ними столиці не тільки не зменшилося, а навіть зросло. У 1913 р. за даними Петроградського порайонного комітету

із залізничних перевезень, до столиці доставлено 70 млн. пудів продовольчих вантажів, у 1914 р. – 79, у 1915 р. – 101¹⁵⁷. Остання цифра компенсувала зменшення підвозу останніх водними шляхами.

Правляча верхівка, звичайно, намагалася задовольнити потреби населення центрів держави. Ціни на харчові продукти в Москві та Петрограді, доставлені з України й інших регіонів імперії, були значно нижчі, ніж, наприклад, у Харкові¹⁵⁸. Досягнення такого результату, особливо з урахуванням транспортних витрат, стало можливим передусім за рахунок адміністративних методів регулювання продовольчого ринку, закупівлі державою у величезних обсягах і за низькими цінами продовольства в селян для армії та використання частини цих припасів. Проте такі заходи уряду викликали гостре незадоволення місцевих еліт і посилювали суперечності між центром та національними окраїнами. “Панове, – заявив з думської трибуни 18 лютого 1916 р. всебічно обізнаний зі станом справ у цій сфері член Державної думи і водночас уповноважений Харківської губернії з постачання продовольства для армії П.Неклюдов, – мені часто доводиться приїжджати в Петроград з різними справами, і я завжди покидаю його з великою радістю – настільки тут огидно... ніхто нічого не робить, всі розпускають плітки, всі незадоволені та всі вимагають, щоб їх добре годували, забезпечували повним комфортом, без жодних зусиль з їхнього боку”¹⁵⁹. Зміст цього виступу віддзеркалює гостре невдоволення провінції ситістю й безтурботністю привілейованої верхівки столиці на фоні загального зубожіння народу у роки війни.

В травні 1915 р. війська держав Центрального блоку прорвали фронт на лінії Горлиця-Тарнов і стали просуватися далі на схід. Відхід російських армій, який продовжувався до осені, був надто тяжким. Відчувалася, як згадував генерал-квартирмейстер верховного головнокомандувача Ю.Данилов, велика перевага противника у технічному оснащенні військ¹⁶⁰. Невдовзі було залишено Станіслав, Львів, Галич. 23 липня (5 серпня 1915 р.) німецькі війська зайняли Варшаву. Остання – “святая святих польської душі – без пострілу здана вандалу й ворогу”, – констатував з трибуни Державної думи “правий серед правих”, представник великого землеволодіння В.М.Пуришкевич¹⁶¹.

Поразки російських армій влітку 1915 р., втрата обширних територій справили на суспільство гнітюче враження. Рельєфно

проявилися всі хвороби державного і суспільного організму імперії. Розпочалися, як це завжди було у критичні періоди російської історії, пошуки винних, що призводило до порушення психологічної рівноваги в різних сферах життя та людської діяльності.

Наслідком цих й інших недоліків стали розбірки у Державній думі, де найгаласливішими, як завжди, були “істинно руські люди” з правих націоналістичних фракцій, дії котрих визначалися в основному інтересами помісного дворянства. Причини поразок на фронтах вони пояснювали майже виключно факторами суб’єктивного характеру, зокрема відсутністю в уряді великих і колоритних особистостей, здатних зміцнити самодержавну владу, встановити жорстокіший порядок у суспільстві. Виходячи з цього, праві зосереджували вогонь по тих посадових особах, які не відповідали, на їх погляд, зазначеним якостям або мали зв’язки з керівництвом Прогресивного блоку, опозиційного до влади.

Під час думських дебатів тон задавали депутати правих фракцій від Курської губернії (“курсські солов’ї”) М.Є.Марков 2-ий та В.М.Пуришкевич, які очолювали чорносотенні організації “Союз руського народу” й “Руський народний союз імені Михаїла Архангела”. Їх промови відзначалися відвертою ксенофобією та антисемітизмом. Улюбленим способом дискредитації опонентів стало для них шельмування і навіть звинувачення їх у зраді. Перспективу краху царського режиму праві розглядали як особисту катастрофу. За даними міністра землеробства О.М.Наумова, близько двох третин всього багатства країни від загального річного валового виробництва давало сільське господарство¹⁶², лівова частка якого належала поміщикам. Переможна війна гарантувала збереження цих багатств та старої системи влади з домінуванням помісного дворянства на політичній сцені імперії. Відсувалася загроза ліквідації великого землеволодіння, яка ставала реальністю в разі перемоги національних революцій на окраїнах держави. Цим пояснюється шаленство правих при одній лише згадці, що “Росія є тюрмою народів” або при надходженні, наприклад, повідомлення про підняття галицькими січовими стрільцями українського прапора після взяття фортеці Перемишль. “Піднімати національні питання, – заявив у Державній думі 19 листопада 1916 р. Пуришкевич, – значить творити в Росії революцію”. Промови правих у Державній думі супроводжувалися обоюванням імператора – “променя сонця”, якого вводять в оману

лиходії. Звідси вимоги до вищих урядовців – відправлятися у царську Ставку, “кинутися в ноги государя, просити царя розплющити очі на жахливу дійсність”¹⁶³. Разом із союзниками у Державній думі праві висували вимоги підписати майбутній мир “на руїнах Берліна і на кістках Вільгельма”.

З позицій войовничого націоналізму вони намагалися не допустити до органів управління економікою представників торгово-промислового класу. З цією метою всіляко роздмухувалася теза щодо загрози державі від біржових комітетів, синдикатів та інших підприємницьких об’єднань. Якщо до війни ці комітети були для одного з лідерів правих М.Є.Маркова “жидівськими кагалами”¹⁶⁴, то тепер стали ще й гніздами німецьких агентів¹⁶⁵.

За популістськими гаслами правих приховувалося також їхнє прагнення не допустити проведення в країні реформ, зберегти недоторканими свої привілеї, виграти час до переможного закінчення війни і примусити після цього замовкнути опозицію. Відповідаючи представникам Прогресивного блоку на їх вимоги реформувати політичну систему, граф В.О.Бобринський заявив: “Дайте перемогти нам перш за все німців, а про свободу потім посперечаємося з цієї трибуни”¹⁶⁶. Ця заява відповідала й ставленню царя до проведення реформ¹⁶⁷.

Яскравим проявом байдужості урядових кіл до народних інтересів було їх ставлення до розподілу земель німецьких колоністів під час війни. Воно засвідчило, зокрема, що селянство не може розраховувати навіть на часткове вирішення аграрного питання на свою користь.

Як відзначала преса, “в наших ворогів” – німців було прийнято закон, згідно з яким кожному скаліченому на фронті воїну та вдові кожного загиблого там держава, окрім пенсії, надавала кошти “на облаштування власного осередку”. Залежно від віку і ступеня втрати працездатності солдат міг отримати від 6930 до 24 750 марок. Закон дозволяв використати одержаний капітал для придбання будинку, земельної ділянки, а також для поліпшення господарства, виплати боргів тощо¹⁶⁸. Однак у царській Росії через слабкість фінансової системи годі було й мріяти про такі пільги. Проте були інші можливості для підтримки війни і в першу чергу шляхом наділення їх землею з державного запасу та фонду німецького землеволодіння, ліквідованого в південній Україні й у деяких інших місцевостях.

Українці з глибини віків проникали в цей край і під захистом Запорозької Січі займалися скотарством, землеробством, рибальством та торгівлею з кримськими татарами. Після знищення Січі Росією й приєднання Криму розпочалася масова колонізація південних українських степів. Уряд Катерини II став запрошувати на поселення туди іноземців, надаючи їм грошову допомогу і всілякі пільги. Переселенці-болгари отримували по 50 дес. степової землі на сім'ю, а німці — по 60-65 дес. Українці, які переселялися з Полтавщини, Чернігівщини та інших українських губерній, одержували наділи на сім'ю в декілька разів менші. Земельні площі розміром у сотні, тисячі й навіть десятки тисяч десятин отримали російські дворяни, а разом з ними — особи німецького походження, які перебували на російській службі, — Затлери, Гонгауфи, Зелінгери, Штумпфи, Келлери, Шіллери та інші. Так виникло в південній Україні німецьке землеволодіння, розміри якого перевищували 2 млн дес. Напередодні Першої світової війни у Таврійській губернії німцям належало 23,5%, а в Херсонській — 18% від загальної приватновласницької земельної площі¹⁶⁹.

Однак розвиток сільського господарства у цьому регіоні України гальмувався через нестачу робочої сили. Напередодні війни в райони німецького землеволодіння тільки з Полтавської губернії відправлялося на заробітки понад 100 тис. селян щорічно¹⁷⁰. На думку громадськості, такий стан речей мав би сприяти переселенню з густонаселених українських губерній працездатного населення з давніми хліборобськими традиціями. Заходи уряду у цьому напрямку прискорили б розвиток продуктивних сил краю й ослабили соціальне напруження в старих землеробських центрах з характерним для них аграрним переселенням.

Влітку 1915 р. Генеральний штаб звернувся до глави ГУЗІЗ О.В.Кривошеїна з пропозицією нагороджувати солдат і старшин, які відзначилися у боях, земельними ділянками з фонду колишніх німецьких колоністів¹⁷¹. Про необхідність прийняття закону, який би гарантував наділення безземельних та малоземельних селян з цього фонду, заговорили в Державній думі¹⁷².

Більшість експертів з аграрних питань висловлювалася за передачу земель німецьких колоністів селянам з допомогою Селянського банку з наступним довгостроковим викупом їх новими господарями. Зрештою, урядом було розроблено і внесено на

розгляд Ради міністрів законопроект про ліквідацію земельних ділянок колоністів. Німецьким й австрійським підданам заборонялося володіти нерухомістю в 25 прикордонних та прибережних з Балтійським, Азовським і Чорним морями губерніях¹⁷³. 2 лютого 1915 р. законопроект було схвалено¹⁷⁴. Рада міністрів висловила за те, щоб задовольнити у першу чергу учасників війни¹⁷⁵. Цього рішення очікували, зокрема, мільйони селян з українських губерній, які з появою перших чуток про ліквідацію німецького землевлодіння припинили виплати за оренду землі.

Однак питання щодо наділення землею сімей фронтовиків, як з'ясувалося пізніше, було залишене на самоплив. Щоправда, депутати Державної думи заслухали з цього приводу записку міністра землеробства О.М.Наумова, який мав намір регулювати аграрні й продовольчі проблеми. Було заслухано також прожекти думських балакунів. На цьому вирішення питання щодо наділення землею воїнів, малоземельних та безземельних селян і завершилося. Спрацювали, як завжди, державні механізми в інтересах помісного дворянства. Посаду міністра землеробства невдовзі обійняв представник правих — граф О.О.Бобринський — власник смілянської латифундії на Київщині. Землі з ліквідованого у південних губерніях України фонду німецьких колоністів опинилися в руках російських поміщиків та біржових спекулянтів, які скуповували їх за низькими цінами у від'їжджаючих німців. Отже, влада в черговий раз засвідчила свою антинародну сутність.

У роки війни сталися глибокі зміни в народній психології, які вплинули на хід подій у суспільстві, сприяли розвитку національно-визвольного руху на окраїнах імперії.

В Україні повсюдними стали вимоги навчання дітей і дорослих рідною мовою. 12–15 вересня 1916 р. у Вінниці відбулася губернська нарада з питань розвитку сільського господарства. В її роботі взяли участь земські діячі, вчені, агрономи, кооператори. Нарада висловила за викладання дисциплін у сільсько-господарських навчальних закладах українською мовою¹⁷⁶. Активний рух за відродження освіти рідною мовою розгорнувся в інших губерніях. Земське зібрання Золотоніського повіту Полтавської губернії підтримало пропозицію членів повітової шкільної ради про необхідність викладання в навчальних закладах українською мовою, без чого “вся шкільна справа є мертвою”¹⁷⁷.

Зміни у суспільній психології сприяли прозрінню декого із засліплених антиукраїнською пропагандою в усіх суспільних прошарках. Член Державної думи від Полтавської губернії М.І.Коваленко — завзятий українофоб, якому скрізь та всюди привиджувався раніше сепаратизм, виступив у січні 1916 р. на зібранні Полтавського губернського земства з промовою, в якій наполягав на необхідності викладання у школах українською мовою¹⁷⁸. Чернігівський земський журнал відзначав напередодні нового навчального року, що питання навчання рідною мовою “перетворилося на крик всього українського народу”. Перефразовуючи відомий вислів царського міністра Валуєва, часопис висловив упевненість, що “українська мова була, є й буде”¹⁷⁹.

Важливими осередками пробудження і формування національної свідомості в роки війни стали кооперативи та їх об’єднання. За ініціативою й фінансовим сприянням останніх у Полтавській, Київській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях облаштувалося устаткування для показу кінофільмів і кінохронік, організовувалися народні бібліотеки й будинки, курси, лекції, щотижневі огляди подій на фронті. З середовища кооператорів вийшла велика кількість активістів, які працювали в громадських організаціях, докладаючи великих зусиль до поширення освіти та культури серед українського населення.

13–14 вересня 1915 р. відбулася нарада кооператорів Чернігівського повіту, учасниками якої були у переважній більшості вчителі, священики, агрономи, сільські господарі. Предметом її обговорення стало, зокрема, мовне питання. Аудиторія висловила незадоволення складом лекторів і вимагала, щоб доповіді виголошувалися українською мовою¹⁸⁰. Восени 1915 р. на кооперативному з’їзді в Одесі виникла конфліктна ситуація через заборону представником канцелярії градоначальника Подольцевим користуватися під час виступів українською мовою. Наприкінці з’їзду виникли дебати з питань “мовної публікації матеріалів у кооперативній пресі”. Наводилися яскраві й переконливі факти не сприйняття українським селянством відповідної літератури російською мовою. Щоб вгамувати пристрасті та можливе загострення обстановки, головуєчий зібрання запевнив, що кооперативна преса Херсонщини буде друкувати матеріали українською мовою¹⁸¹.

Вплив кооперативів України на зростання національної свідомості населення засвідчив Третій з'їзд уповноважених споживчих товариств, які входили до складу Московської спілки. Голова Київської спілки П.Пожарський у своїй промові на з'їзді 22 жовтня 1915 р. звернув увагу аудиторії на те, що кооперація в Україні важлива не тільки з точки зору економічної, а й національної. Високу оцінку останній на цьому форумі дав майбутній член Генерального секретаріату Української Центральної Ради М.Стасюк. За його висловом, кооперація “сприяє перетворенню селянства з етнографічної маси у націю в повному розумінні слова”¹⁸².

В роки війни набирав обертів український визвольний рух. На думку одного з його учасників В.Прокоповича, останній впливав на життя всієї імперії, його враховували реальні політики. IV Державна дума вимушена була приділяти цьому питанню немало уваги під час дебатів¹⁸³. Однак відсутність у програмі опозиційного до влади Прогресивного блоку навіть згадки щодо автономії України викликала гостре незадоволення української громадськості. Її ліберальних представників бентежила думка щодо марності крові, яка проливалася українцями на фронтах. Вони почали піддавати війну осуду. Рада Товариства українських поступовців оприлюднила декларацію, в якій проголошувалася необхідність боротьби “за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу”. Керівництво цієї партії підготувало записку з виконанням своїх поглядів на поточні події й передало її через американського посла у Петрограді президенту Сполучених Штатів Америки В.Вільсону¹⁸⁴, який проголосив програму надання поневоленим народам незалежності.

Поразки царської армії та економічний занепад посилювали суспільно-політичну кризу у країні. Окремі політичні організації, як-от Катеринославський ініціативний комітет Українського самостійного союзу, домагалися повної незалежності України¹⁸⁵.

В осередках українського визвольного руху почало обговорюватися питання щодо створення власного війська. Цю ідею проголосив наприкінці 1916 р. М.Міхновський в українському клубі Києва. Його пропозиція передбачала організацію війська з українців, які перебували на фронті. За спогадами секретаря

Центральної Ради М.Єремїїва, “це зібрання можна справедливо вважати першою спробою створення української військової сили”¹⁸⁶.

Таким чином, I світова війна загострила хронічні “хвороби” Російської й Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі. Системна криза всіх ділянок суспільного життя створила критичну масу негативних, деструктивних за своєю природою процесів, які, зрештою спричинили гігантський соціальний вибух. В національних “околицях” імперій це дало поштовх визвольним зусиллям, підкріпленим збройним потенціалом. За цих умов ніякі зусилля adeptів “єдиної і неподільної” Росії, а також “клаптикової” держави Габсбургів не змогли втримати натиск “сепаратистських” сил, що привело до утворення цілої низки нових незалежних держав.

¹ Боффа Джузеппе. История Советского Союза. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1990. — С. 25.

² Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1915 г. — Пг. — С. 553-554.

³ Витте С.Ю. Воспоминания. — Т. 2 (1894 — октябрь 1905). Царствование Николая II. — М., 1960. — С. 521.

⁴ Там само. — С. 524.

⁵ Экономическая жизнь Подолии. — Каменец-Подольский. — 1913. — 1 авг.

⁶ Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1914 г. — Пг. — С. 6-7.

⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1914. — 25 сент.

⁸ Киевская земская газета. — Киев. — 1914. — 29 авг.

⁹ Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) Дис. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук. — К., 1999. — С. 31, 32.

¹⁰ Там само. — С. 34, 35.

¹¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1916. — 24 марта.

¹² Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. — 1916. — № 21. — С. 51.

¹³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1915. — 24 сент.

¹⁴ Лановик Б.Д. Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. — К., 1999. — С. 572.

¹⁵ Див.: Вывоз из России главнейших товаров в 1912 и 1913 гг. // Ежегодник Министерства финансов. — Пг., 1915. — С. 553.

¹⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1914. — 24 окт.

¹⁷ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 34, оп. 1, спр. 8, арк. 37; спр. 27, арк. 24.

- ¹⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1914. — 28 авг.
- ¹⁹ Там само. — 24 окт.
- ²⁰ Там само. — 1915. — 19 февр.
- ²¹ Там само. — 1916. — 6 окт.
- ²² Там само. — 1915. — 8 окт.
- ²³ Там само. — 1916. — 6 окт.
- ²⁴ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). — М., 1925. — С. 21.
- ²⁵ Обзор деятельности Особового совещания по продовольствию. — Пг., 1916. — С. 92-93.
- ²⁶ Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 — октябрь 1917 г.). — Ленинград, 1985. — С. 29.
- ²⁷ Шапошнікова Н.О. Назв. праця. — С. 53-54.
- ²⁸ Народное хозяйство в графиках 1913–1922. — Т. XIV. — М., 1923. — С. 5.
- ²⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1915. — 5 февр.
- ³⁰ Там само. — 1916. — 4 февр.
- ³¹ Черниговская земская неделя. — 1916. — 22 апр.
- ³² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1916. — 16 июня.
- ³³ Черниговская земская неделя. — 1916. — 22 апр.
- ³⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1916. — 3 июня.
- ³⁵ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 6-7. — С. 49.
- ³⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — X., 1916. — 3, 16 июня.
- ³⁷ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 6-7. — С. 49.
- ³⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 16 июня.
- ³⁹ 1916 год в сельскохозяйственном отношении. — Пг., 1916. — С. 20.
- ⁴⁰ Русские ведомости. — 1916. — № 172.
- ⁴¹ Экономическое положение России... ч.П. — С. 390.
- ⁴² ДАЛО. — Ф.4, оп.І, спр.73, арк.212 зв.
- ⁴³ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах) — С. 17, 20, 49.
- ⁴⁴ Торгово-промышленная газета. — 1916. — 27 мая.
- ⁴⁵ Там само. — 26, 27, 28 мая и 1 июня.
- ⁴⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. 6 окт.
- ⁴⁷ Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). — С. 17, 20, 49.
- ⁴⁸ Промышленность и торговля. — 1914. — № 17. — С. 204-205.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Тагилова Н.Ф. Типология региональных рынков Европейской России конца XIX — начала XX вв. (на примере поволжских губерний) // Экономическая история России XIX — XX вв.: современный взгляд. — М., 2000. — С. 344.
- ⁵¹ Клейн Н.Л. Государство и частное предпринимательство в капиталистической России. Опыт Поволжья // Экономическая история России XIX — XX вв. — С. 369.
- ⁵² Промышленность и торговля. — 1914. — № 17. — С. 203.
- ⁵³ Там само. — 1915. — 2 июля.
- ⁵⁴ Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 11. — С. 21-24.

- 55 Вестник путей сообщения. — 1914. — № 14. — С. 132.
- 56 Промышленность и торговля. — 1914. — № 17, — С. 203.
- 57 Черниговская земская неделя. — 1915. — 26 июня.
- 58 Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 2-3. — С. 5.
- 59 Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 22 окт.
- 60 Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996. — С. 314-315.
- 61 Киевская земская газета. — 1917. — № 2-3. — С. 83.
- 62 Экономическая жизнь Подолии. — 1915. — № 8. — С. 57-58.
- 63 Киевская земская газета. — 1917. — № 2-3. — С. 83.
- 64 Черниговская земская неделя. — 1915. — 18 дек.
- 65 Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 14 янв.
- 66 ЦДА України. — Ф. 2161, оп. I, спр. 208, арк. 17, 18, 36.
- 67 Там само. — Арк.111.
- 68 ДАЛО. — Ф.2, оп. I, спр. 159, арк. 48.
- 69 Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914 — февраль 1917 г. — М., 1971. — С. 76-77.
- 70 Известия Харьковской городской думы. — 1917. — № 1-3. — С. 179-180.
- 71 Там само.
- 72 Рабочее движение на Украине в период Первой мировой империалистической войны. Июль 1914г. — февраль 1917 г.: Сборник документов и материалов. — К., 1966. — С. 243.
- 73 ЦДА України. — Ф. 896, оп. 1, спр. 3, арк. 28.
- 74 Там само. — Спр. 2, арк. 137.
- 75 Киевская земская газета. — 1914. — 21 нояб.
- 76 Там само. — 1916. — 25 окт.
- 77 Горнозаводское дело. — 1910. — № 3. — С. 96.
- 78 Промышленность и торговля. — 1914. — № 10. — С. 512.
- 79 Горнозаводское дело. — 1910. — № 3. — С. 96.
- 80 Там само. — С. 102.
- 81 Там само. — 1912. — №36. — С. 57-58.
- 82 Там само. — 1910. — №3. — С. 96.
- 83 Промышленность и торговля. — 1914. — № 10. — С. 511.
- 84 Там само. — 1916. — №13. — С. 372.
- 85 Верига В. — Назв. праця. — С. 225.
- 86 Промышленность и торговля. —1916. — № 34-35. — С. 156; № 36-37. — С. 191-194.
- 87 Горнозаводское дело. — 1913. — № 24. — С. 7376-7377; № 35. — С. 7724-7725.
- 88 Промышленность и торговля. — 1916. — № 13. — С. 373.
- 89 Горнозаводское дело. — 1910. — № 4. — С. 113-115.
- 90 Там само. — 1911. — № 33. — С. 2604.
- 91 Там само. — 1914. — № 45 — С. 99-139.
- 92 Там само. — С. 9942-9943.
- 93 Промышленность и торговля. — 1916. — № 10. — С. 293-294.
- 94 Горнозаводское дело. — 1911. — № 26. — С. 2331.

- ⁹⁵ Промышленность и торговля. — 1916. — № 10. — С. 293-294.
- ⁹⁶ Там само. — С. 293.
- ⁹⁷ Экономическое положение России... Ч. III. — С. 96.
- ⁹⁸ Там само. — С. 34.
- ⁹⁹ Там само. — С. 40.
- ¹⁰⁰ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Ч. III. Сельское хозяйство и крестьянство. — Л., 1967. — С. 133. (Далі: Экономическое положение России...).
- ¹⁰¹ Там само. — С. 131.
- ¹⁰² Черниговская земская неделя. — 1914. — 22 апр.
- ¹⁰³ Бокарев Ю. П. Российская экономика в мировой экономической системе (конец XIX — 30-е гг. XX в.) // Экономическая история России XIX — XX в.: Современный взгляд. — М., 2000. — С. 439-440.
- ¹⁰⁴ Черниговская земская неделя. — 1914. — 7 февр.
- ¹⁰⁵ Там само. — 21 нояб.
- ¹⁰⁶ Там само. — 24 окт.
- ¹⁰⁷ Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1915 г. Пг. — С. 152-153, 556-557.
- ¹⁰⁸ Горнозаводское дело. — 1917. — № 28-29. — С. 16-94.
- ¹⁰⁹ Черниговская земская неделя. — 1914. — 24 окт.
- ¹¹⁰ Промышленность и торговля. — 1916. — № 32-33. — С. 122-133.
- ¹¹¹ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. — Стб. 3524.
- ¹¹² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 3 сент.
- ¹¹³ Питер Холквист. Тотальная мобилизация и политика населения: Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте // Россия и Первая мировая война: материалы международного научного коллоквиума). — СПб., 1999. — С. 89.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 85-88.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 89.
- ¹¹⁶ Курцев А. Н. Беженство // Россия и Первая мировая война... — С. 131.
- ¹¹⁷ Реєнт О. П. Світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 року. — К., — С. 9.
- ¹¹⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 24 сент.
- ¹¹⁹ Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. — Чернівці, 1998, С. 171.
- ¹²⁰ Норман Дейвіс. Європа. Історія. — К., 2000. — С. 904.
- ¹²¹ Черниговская земская неделя. — 1914. — 15 і 22 авг.
- ¹²² Южно-русская сельскохозяйственная газета. — Х., 1914. — 11 сент.
- ¹²³ Норман Дейвіс. Назв. праця. — С. 923.
- ¹²⁴ Черниговская земская неделя. — 1914. — 1 авг.
- ¹²⁵ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия III. Стб. 5.

- ¹²⁶ Курцев А.Н. — Назв. праця. — С. 132.
- ¹²⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 18 февр.
- ¹²⁸ Известия Харьковской городской думы. — 1916. — № 8-9. — С. 252-253, 256.
- ¹²⁹ Промышленность и торговля. — 1916. — № 9. — С. 246-247.
- ¹³⁰ Украинская жизнь. — 1915. — № 1. — С. 85-86.
- ¹³¹ Черниговская земская неделя. — 1915. — 4 сент.
- ¹³² Винниченко В. Відродження нації: Ч.1., — К., 1990. — С. 31-32.
- ¹³³ Украинская жизнь. — 1915. — № 1. — С. 84-85.
- ¹³⁴ Черниговская земская неделя. — Чернигов. — 1915. — 2 окт.
- ¹³⁵ Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 63.
- ¹³⁶ Черниговская земская неделя. — 1915. — 4 сент.
- ¹³⁷ Шелохаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы Первой мировой войны// Первая мировая война. Пролог ХХ века. — М., 1998. — С.358.
- ¹³⁸ Украинская жизнь. — 1916. — № 2. — С. 115.
- ¹³⁹ Черниговская земская неделя. — 1914. — 22 авг.
- ¹⁴⁰ Там само. — 26 сент.
- ¹⁴¹ Там само. — 21 нояб.
- ¹⁴² Киевская земская газета. — 1916. — 26 июля.
- ¹⁴³ Исламов Т.М. Распад Австро-венгерской монархии и его последствия в политической эволюции средневропейского региона // Первая мировая война. Пролог ХХ века. — С. 349-350.
- ¹⁴⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 7 мая.
- ¹⁴⁵ Там само — 1914. — 13 нояб.
- ¹⁴⁶ Черниговская земская неделя. — 1915. — 10 апр.
- ¹⁴⁷ Киевская земская газета. — 1914. — 10 янв.
- ¹⁴⁸ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 7 мая.
- ¹⁴⁹ Елисева О.И. Геополитические проекты Г.А. Потемкина. — М., 2000. — С. 39-31.
- ¹⁵⁰ Шацилло К.Ф. От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика. — М., 2000. — С. 319-320.
- ¹⁵¹ Армейский вестник. — 1914. — 16 сент.
- ¹⁵² Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия III. — Стб. 46.
- ¹⁵³ Украинская жизнь. — 1915. — № 1. — С. 77.
- ¹⁵⁴ Марк фон Хаген. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи// Россия и Первая мировая война... — С. 392-396, 404.
- ¹⁵⁵ Там само — С. 386, 398-399.
- ¹⁵⁶ Украинская жизнь. — 1915. — № 8-9. — С. 141-142.
- ¹⁵⁷ Там само — 1916. — № 2 — С. 115.
- ¹⁵⁸ Там само.
- ¹⁵⁹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., — Філадельфія, 1995. — С. 57, 60, 64.
- ¹⁶⁰ Промышленность и торговля. — 1915. — № 26. — С. 451.

- ¹⁶¹ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. — Стб. 1820-1824.
- ¹⁶² Там само — Стб. 3451.
- ¹⁶³ Там само — Стб. 1829-1830.
- ¹⁶⁴ Там само — Стб. 1827.
- ¹⁶⁵ Данилов Ю. Военно-исторический журнал. — 1991. — № 10.
- ¹⁶⁶ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. — Стб. 247.
- ¹⁶⁷ Там само — Стб. 1834.
- ¹⁶⁸ Киевская земская газета. — 1916. — 1 дек.
- ¹⁶⁹ Горнозаводское дело. — 1913. — № 21. — С. 7330.
- ¹⁷⁰ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. — Стб. 372-373.
- ¹⁷¹ Там само — Стб. 4818.
- ¹⁷² Иоффе Г.З. Революция и судьбы Романовых. — М., 1992. — С. 14.
- ¹⁷³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1916. — 21 июля.
- ¹⁷⁴ Там само — 1916. — 4 апр.
- ¹⁷⁵ Там само — 1915. — 16 апр.
- ¹⁷⁶ Армейский вестник. — 1915. — 2 нояб.
- ¹⁷⁷ Киевская земская газета. — 1915. — 4 авг.
- ¹⁷⁸ Черниговская земская неделя. — 1914. — 17 окт.
- ¹⁷⁹ Там само — 1916. — 29 апр.
- ¹⁸⁰ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 16 апр.
- ¹⁸¹ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 16-20. — С. 54.
- ¹⁸² Черниговская земская неделя. — 1915. — 27 нояб.
- ¹⁸³ Там само — 1916. — 19 авг.
- ¹⁸⁴ Там само.
- ¹⁸⁵ Там само — 1915. — 20 окт.
- ¹⁸⁶ Там само — 6 нояб.

ПІСЛЯМОВА

Так вже сталося, що історичні події в Україні XIX – початку XX ст. певний час залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. У пострадянський період зникла ідеологічна приналежність тем, пов'язаних з рухом декабристів, народників, появою та розгортанням діяльності соціал-демократичних організацій, революційними подіями 1905–1907 рр. Системна криза, а потім і повний крах соціалістичної теорії й практики, зміна світоглядних парадигм зробили неактуальними та анекдотично недолугими всі спроби суцільно критичного ставлення до “капіталістичного” минулого країни. Публіцисти від науки кинулися на кон'юнктурно виправдану тематику, а тим часом серйозні вчені продовжували кропітку повсякденну роботу, готуючи якісно новий крок в освоєнні історичної царини. Попри величезні фактологічні масиви, нагромаджені попередниками, але вибудовані відповідно до більшовицьких псевдонаукових схем, склалася досить дивна ситуація. Не можна було заперечити наявності цілої низки фундаментальних напрацювань з багатьох проблем історії України вказаного періоду, і водночас тільки сліпий не помічав відсутності наскрізної, теоретично вивіреної концепції їх належного висвітлення, неадекватності багатьох хрестоматійних подій тогочасним реаліям. Необхідність неупередженого, позбавленого класових оцінок та ідеологічних пут підходу до вивчення цілого історичного пласту на початку 90-х рр. ні у кого не викликала сумніву. Однак виклик доби спромоглися прийняти тільки одинаки – надто мало часу минуло для кардинального переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Серед тих, хто одним з перших виявив готовність вийти на новий рівень досліджень, був відомий учений, багаторічний завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. (раніше він мав й інші назви), доктор історичних наук,

професор В.Г.Сарбей. Автор новітньої концепції історії України даного періоду, він започаткував новий етап в її дослідженні. Одним з проміжних (та, на жаль, останніх) результатів багаторічного наукового пошуку стала його монографія “Національне відродження України” (К., 1999), що вийшла в серії “Україна крізь віки”. Ця книга символізує новий відлік часу у вітчизняних студіях з історії України XIX ст.

Водночас з’ясувалося, що ціла низка актуальних проблем і донині чекає на своїх об’єктивних дослідників. Поряд з суто методологічними й загальнотеоретичними аспектами вимагають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання національної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія. Практично “terra incognita” залишається історія України воєнної доби, хоча саме події I світової війни визначальним чином вплинули на всі наступні процеси та явища, які мали у ній місце.

Донедавна в науковій літературі лише побіжно, у зв’язку з іншими подіями, висвітлювалися окремі епізоди дипломатичної історії України. Незважаючи на відсутність суверенної держави, український народ в усі часи залишався не лише об’єктом, а й суб’єктом міжнародно-правових відносин. Геополітичні вектори у XIX — на початку XX ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій. У свою чергу національно свідомою частиною українства використовувала будь-які можливості, щоб засвідчити світу прагнення рідного народу до самовизначення та незалежності, його здатність власними руками творити своє майбутнє. “Українське питання” в усіх його аспектах інтерпелювалося перед керівниками й впливовими громадськими та політичними діячами багатьох країн Європи і світу, що створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил. Організаційне й ідеологічне оформлення українського політикуму дозволило вивести на якісно новий рівень домагання самостійницьких сил. Репрезентовані громадськими інституціями

та політичними партіями, українці могли більш успішно протидіяти русифікації й полонізації. У XIX ст. простежується певна наступність в якісному зростанні національного табору: від культурно-просвітницької, патріотичної діяльності представників української еліти до гуртків 30–40-х рр., від них – до громадівського і просвітянського руху та, нарешті, – до політичних партій початку XX ст. На західноукраїнських теренах просвітництво “Руської Трійці” поєднувалося з участю українців у революційних гуртках. Справжньою школою політичного гарту останніх стала “Весна народів”, зокрема революційні події в Австрійській імперії, які сприяли кристалізації “української ідеї”, більш чіткому усвідомленню того, якими засобами можна досягнути її втілення у життя. Одним з важливих наслідків революції 1848–1849 рр. стало структурування й диференціація українських громадсько-політичних сил, формування кількох їх спектрів, що різнилися за поглядами на майбутнє національної справи.

В період революції 1905–1907 рр. у Росії “українське питання” потрапило в епіцентр суспільного життя. З думської трибуни, на шпальтах української періодичної преси лунали заклики здійснити демократичні перетворення у суспільстві, відкрити можливості для вільного вживання української мови, діяльності національних суспільно-політичних інституцій. Як виявилось, найбільш послідовних та безкомпромісних опонентів український національний рух знайшов в особі шовіністично налаштованих крайньо правих російських кіл, а також більшовиків. Коли не брати до уваги соціально-політичну риторику представників цих полярних сил, то неважко помітити близькість їх позицій у питанні про долю “національних околиць”: як і довгі століття до того, вони мали залишатися в складі “єдиної й неподільної Росії”. А якою мала бути ця остання – мали вирішувати вже самі росіяни. Однак історична логіка продиктувала власний сценарій, і українці дістали шанс відродити національну державність.

З’ясовуючи передумови й глибинні причини української революції, не можна обійти увагою питання про соціально-економічний розвиток краю у XIX- на початку XX ст. Саме аналіз проблем, пов’язаних з особливостями процесів в аграрному секторі, промисловості, фінансах та торгівлі, у сфері праці дозволяє віднайти ключ до розуміння механізмів, які рухають суспільство від одного рубежу до іншого.

Господарський потенціал українських територій розподілявся по регіонах нерівномірно. Орієнтований переважно на сільськогосподарське виробництво, він разом з тим мав могутній індустріальний компонент. І якщо в південно-західній Галичині його складали, головним чином, нафтопромисли й деревообробні підприємства, то у Донбасі, на Криворіжжі та Півдні Російської імперії існувала велетенська сировинно-промислова база із замкненими виробничими циклами й гігантськими обсягами готової продукції. Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот, а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового обміну.

Аграрні реформи також сприяли капіталізації сільського господарства, а ринкова кон'юнктура – зростанню його товарності й орієнтації на експорт. Серед соціальних наслідків реформи 1861 р. слід виділити один, але принципово важливий: поряд з особистою свободою селяни отримали право вибирати між традиційним заняттям і найманою працею. Наявність невичерпної резервної армії праці стимулювала поступ промисловості. Разом з тим критична маса надлишкової робочої сили сягнула такого рівня, що перетворилася на одне з хронічних та найбільш гострих питань, яке так і не вдалося розв'язати царському уряду. Щоправда, влада не особливо напружувалася у вирішенні проблеми зайнятості, чому сприяв низький рівень організації трудящих. Якщо на українських землях у складі Австрійської імперії професійні спілки почали виникати практично водночас з європейськими, то в підросійській Україні перші з них з'явилися лише у період революції 1905–1907 р. До того часу тут діяли лише товариства взаємодопомоги, які не могли виконувати функції профспілок.

Початковий етап організаційного оформлення робітничого руху в Україні позначений досить несміливими спробами його самодіяльності й колективних дій. До того ж у багатьох випадках підприємці впевнено тримали всі важелі впливу на ситуацію, включаючи в каси і товариства взаємодопомоги вірних собі адміністраторів, інженерів, чиновників, громадських діячів, священників. За таких умов перші об'єднання трудящих виявлялися слухняним знаряддям у руках власників підприємств, що дозволяло

останнім без зайвих докорів сумління “стискати лещата” експлуатації, безкарно звільняти “бунтарів” та “вільнодумців”.

Гострота соціального напруження часом сягала таких позначок, що влада вдавалася до нетривіальних рішень. Саме такою можна вважати спробу творення робітничих організацій під егідою поліції. “Поліцейський тред-юніонізм”, або “поліцейський соціалізм” став спробою владних структур підпорядкувати собі й спрямувати в контрольоване русло потенцію пролетарського руху. Зубатовські спілки мали на меті відвести загрозу радикалізації суспільства та його “інтоксикацію” ліворадикальними ідеями. Однак усі зусилля, спрямовані на корекцію чи трансформацію класових організацій “згори”, виявилися нездатними зупинити лавиноподібне наростання невдоволення урядовою політикою і непоступливою позицією капіталу. Вони не змогли зупинити революційні події 1905–1907 рр.

Новий етап протистояння між працею й капіталом пов’язаний з розгортанням профспілкового руху, а також оформленням українських політичних партій. Репрезентуючи інтереси працюючого люду, громадські та політичні інституції надавали йому організованості, послідовності, забезпечували досягнення реальних результатів у його боротьбі.

Незрілість робітничого і селянського руху, їх переважно “економічна” орієнтація, аморфність організаційних форм, відсутність консолідації та узгоджених дій, традицій європейського “тред-юніонізму”, національні бар’єри, врешті-решт, спричинили радикалізацію мас і створили широку соціальну базу для більшовицької партії.

Втім, було б необ’єктивним не помітити спроб уряду вживати заходів до врегулювання взаємин між працею й капіталом шляхом утворення примирних камер, ухвалення законів про працю, які переводили конфлікти в правове поле та забезпечували їх розв’язання легітимними засобами.

Весь передвоєнний розвиток Російської імперії здійснювався за алгоритмом, що час від часу позначався масштабними соціально-економічними катаклізмами, виснажливими війнами, політичними вибухами. Царизм у більшості випадків не знаходив адекватної відповіді на виклики часу. Війна з Японією показала всі слабкі місця збюрократизованого управлінського апарату, низький рівень організації й забезпечення бойових дій, загальну

військово-економічну анемію царату. Однак “перший тривожний дзвінок” не був почутий у столиці, а коли його і почули, то не відреагували належним чином.

Перша світова війна стала набагато відповідальнішим іспитом на життєздатність самодержавного режиму, його економічної системи, збройних сил.

Науковий інтерес до цього безраднісного періоду нашої спільної з росіянами історії в останніх виник давно. Українська ж історіографія донині особливих успіхів у висвітленні даної тематики не мала. Щоб ліквідувати цю прогалину, відділ історії України XIX – початку XX ст. готує дослідницько-видавничий проект. Передбачуваним результатом його має з’явитися узагальнююча праця, в якій комплексно буде розглянуто різні аспекти життєдіяльності українського суспільства воєнної доби. Вже перші напрацювання в цьому напрямі переконують у тому, що буде зроблено новий крок у дослідженні цієї неосвоєної сторінки нашого минулого.

Необхідність ґрунтовного опрацювання подій 1914–1917 рр. диктується тими доленосними тенденціями, які рельєфно виявилися в період війни. Деякі з них існували протягом тривалого часу, а у ході її посилювалися й досягли рівня критичної маси. Це призвело до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало, на наш погляд, руйнування сільського господарства. Найпрацездатніша частина чоловічого населення села знаходилася в окопах діючої армії, матеріально-технічну базу землеробства було підірвано. Діяльність державних установ по регулюванню аграрних відносин, продовольчого та товарного ринку не відповідала інтересам широких верств трудящих. Міністр землеробства царського уряду О.М.Наумов у своїй промові в Державній думі на початку третього року війни обережно і делікатно підтвердив “картину моторошної відповідальності” свого відомства у справі забезпечення армії й тилу продовольством через непосильний тягар, який несе селянство.

Війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою й підприємцями та іншими прошарками суспільства. Страшні картини навколишньої дійсності воєнних років сприяли

пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості. З часом цей процес привів до української революції. Його можна порівняти з нагромадженням величезної енергії в земних надрах, яка здатна викликати гігантські тектонічні зрушення.

На завершальному етапі війни у практичну площину почало переходити питання про українізацію окремих частин російської армії.

Завдяки українським партіям і пресі в роки війни “українське питання” набуває не лише актуальності, а й величезного політичного звучання.

Усвідомлення необхідності цілеспрямованої боротьби за відродження національної державності охоплює дедалі більшу частину українського населення по обидві сторони кордону між двома воюючими імперіями.

Перша світова війна створила об’єктивні передумови для Української революції та вперше за багато століть дала реальний шанс для втілення у життя віковичної мрії українців – створення власної суверенної держави.

Запропонована читачеві праця не вичерпує всього розмаїття проблематики історії XIX – початку XX ст. Автор прагнув розкрити визначальні тенденції суспільного розвитку України, однак ясно усвідомлює важливість й інших компонентів, над якими дослідницька робота ще продовжується.

Зокрема це стосується функціонування органів державної влади та самоврядних інституцій, оскільки реконструкція взаємодії між ними дозволить встановити рівень самоорганізації різних категорій населення, а також ступінь централізації управлінських структур. Важливо простежити, наскільки ідеї російського самодержавного правління оволоділи свідомістю української інтелігенції, буржуазії, дворянства, селянських і пролетарських верств, встановити співвідношення авторитарних та демократичних елементів у діяльності органів влади. Цікаво поглянути в об’єктивному ракурсі на функціонування так званих силових структур і спецслужб імперії на території України.

Як самостійне завдання наукового пошуку залишається виокремлення тенденцій та особливостей українського фінансово-промислового капіталу, міжнародних зв’язків останнього, його конкурентоспроможності й способу дій у періоди економічних

підйомів і спадів. Маловивченим є й питання про консолідовані дії банкірів та промисловців у кризових і конфліктних ситуаціях, про характер діяльності їх об'єднань та товариств.

Слід констатувати, що далеко не всі аспекти релігійного життя в Україні того періоду повною мірою вивчені. Чекає на своїх дослідників проблема впливу релігійного чинника на національну свідомість населення у поліконфесійному середовищі й змішаних ареалах проживання українців (Західна Україна).

Багатообіцяючі результати має дати вивчення такого цікавого феномена суспільного життя, як добродіяльність.

Ці та інші питання історії України ХІХ–ХХ ст. спонукають автора до наступних кроків у пошуково-аналітичній і публікаторській роботі.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

НАУКОВІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ 3

РОЗДІЛ II

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКА

ДИПЛОМАТІЯ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) 42

1. Українські землі після ліквідації Гетьманщини і поділів Польщі 45
2. Українське козацтво – об’єкт російської й турецької дипломатії 51
3. Західноукраїнські землі у фокусі європейської дипломатії на рубежі ХVІІІ – ХІХ ст. 58
4. Європейська політика й Україна періоду наполеонівських війн 61
5. Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами та державами 72
6. Польське повстання 1830 р. та Україна 78
7. “Весна народів” і народна дипломатія 82
8. Кримська війна 1853–1856 рр. та російсько-турецька війна 1877–1878 рр. 87
9. Дипломатичні аспекти “українського питання” у період I світової війни 92

РОЗДІЛ III

ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ 108

1. Національний склад населення 108
2. Асиміляторська політика на українських землях 110
3. Український рух в Російській імперії першої половини ХІХ ст. 114
4. Діяльність українських гуртків у 30–40-і рр. ХІХ ст. 119
5. Громадівський рух в Україні та М. Драгоманов 122
6. Український рух в Австрійській імперії 124
7. Українські політичні партії 128
8. “Українське питання” в центрі суспільно-політичного життя напередодні революції 1917 р. 131

РОЗДІЛ IV

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ТА

БОРОТЬБА МІЖ ПРАЦЕЮ ТА КАПІТАЛОМ 136

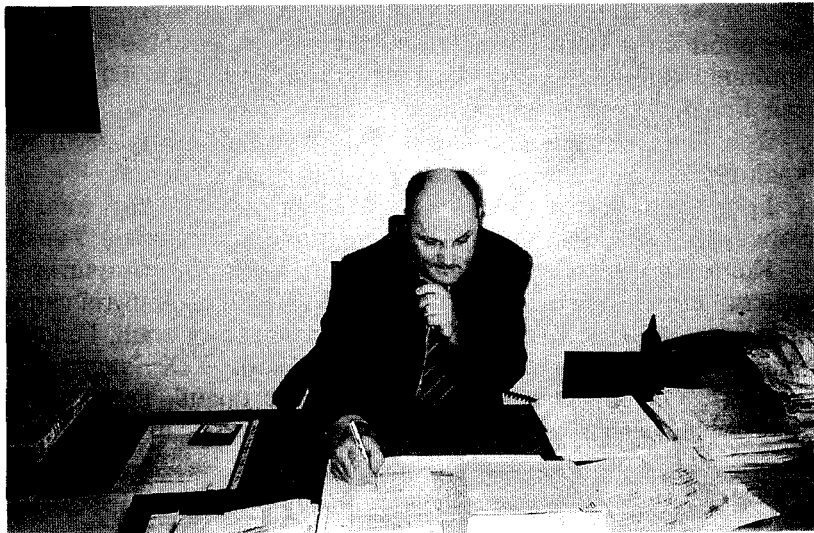
1. Господарський потенціал України пореформеної доби і становище трудящих 136
2. Перші виступи робітників на захист своїх прав та інтересів 149
3. Поява робітничих організацій в Україні 173
4. Початок революції 1905 р. Зубатовські організації 190
5. Утворення перших професійних організацій. Профспілкове законодавство 200
6. Класове протистояння у 1906–1907 рр. 210
7. Робітничий рух у 1907–1910 рр. 224
8. Піднесення пролетарського руху у 1910–1914 рр. 231
9. Боротьба трудящих за свої права в період I світової війни 238
10. Діяльність профспілок і фабзавкомів між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р. 244

РОЗДІЛ V

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 261

1. Перша світова війна й Україна: історико–теоретичні аспекти проблеми 261
2. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) 269
3. Загострення суперечностей у сфері промисловості і торгівлі 283
4. Соціальні наслідки й суспільне відлуння війни 293
5. Політичні та соціально-економічні процеси на етнічних українських землях у складі Австро-Угорщини 305
6. Системна криза Російської імперії як прелюдія до революції 311

ПІСЛЯМОВА 327

Реент Олександр Петрович народився 1949 р. в селі Дяківцях на Вінниччині в багатодітній селянській родині. Закінчивши Дяковецьку СШ 1966 р., працював на будовах Києва. Після служби у лавах Радянської Армії з 1970 р. навчався на історико-педагогічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького. З 1975 р. — секретар комітету комсомолу педагогічного інституту, викладач кафедр історії КПРС та історії СРСР і УРСР.

З 1977 р. — більш як чверть століття — в Інституті історії України НАН України. Аспірант, молодший науковий співробітник, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту з наукової роботи, заступник головного редактора “Українського історичного журналу”, завідувач відділом історії України XIX — початку XX століття.

Кандидат історичних наук (1981), доктор історичних наук (1994), професор (1996). Відмінник освіти України (1996). Заслужений діяч науки і техніки України (1997). Почесна грамота Кабінету Міністрів України за значний особистий внесок у розроблення проблеми вітчизняної історії (1999). Лауреат премії Національної академії наук України ім. М.І. Костомарова за

цикл робіт з проблем історії та культури України (1997). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки 2001 року за цикл праць “Україна крізь віки”.

З 2000 р. – член-кореспондент Національної академії наук України.

Громадська діяльність: академік Української академії історичних наук, заступник Голови спілки краєзнавців України.

Коло наукових інтересів: історія України ХІХ– початку ХХ століття, історія української революції 1917-1920 рр., Другої світової війни, проблеми розбудови України на сучасному етапі. Головний редактор збірника “Проблеми історії України ХІХ– початку ХХ століття”. Опублікував біля 400 наукових праць, серед них 16 монографій, навчальних посібників для загальноосвітньої та вищої школи, ряд брошур.

Основні праці:

“Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.)” (1984), “Бесстрашный бронепоезд” (1989), “Робітництво України і Центральна Рада” (1993), “Більшовизм і Українська революція 1917-1920 рр.” (1994), “Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)” (1995), “Україна: проблема самоорганізації (начерки новітньої доби)” (1996), “Українська революція і робітництво. Соціально-економічні та політичні зміни 1917-1920 рр.” (1996), “Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.). Документи” (1996, співавт.), “Українська національна ідея і християнство” (1997, співавт.), “Українське наукове товариство. 1907 – 1921 роки.” (1998, співавт.), “У робітнях історичної науки” (1999), “Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.” Т.10. (1999, співавт.), “Історія України. Навчальний посібник для ІХ класу” (2000), “Історія України. Навчальний посібник для Х класу” (2001), “Історія України. Навчальний посібник” Видавничий дім “Альтернативи”, 2002 (член авторського колективу); “Нариси історії професійних спілок України”, 2002 (керівник авторського колективу) та ін.

Наукове видання

Реєнт Олександр Петрович. Україна в імперську добу
(XIX – початок XX ст.) /Інститут історії України
НАН України. – Київ, 2003. – 340 с.

Художньо-технічний редактор
Оксана Рак

Художник
Федір Лукавий

НБ ПНУС

760643

Підписано до друку 20.12.2002 р.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк 18,2